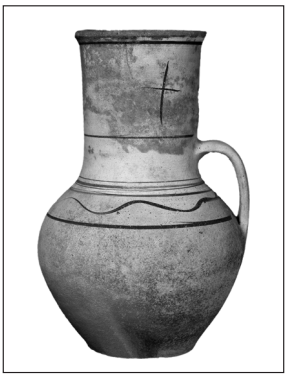
академічна серія

Українські керамологічні студії

• ВИПУСК 11 •

The National Academy of Sciences of Ukraine
The Ceramology Institute – the branch of the Ethnology Institute
of the National Academy of Sciences of Ukraine
The Ministry of Culture of Ukraine
The National Museum of the Ukrainian Pottery in Opishne

Academical Series *Ukrainian Ceramological Studies*
Issue 11

Ludmyla Metka

CLAY AND EARTHENWARE IN THE UKRAINIAN FOLK MEDICINE

(the 19th – the Early 21st Centuries)

Monograph

Poltava
ASMI
2014

Національна академія наук України
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Академічна серія «Українські керамологічні студії»
Випуск 11

Людмила Метка

ГЛИНА Й ГЛИНЯНИЙ ПОСУД В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ МЕДИЦИНІ

(XIX – початок XXI століття)

Монографія

Полтава
ТОВ "АСМІ"
2014

УДК 903.23–032.61:615,89"180/200"
ББК 85.125(4 Укр)+63.5(4 Укр)+63.3(4 Укр)
М 54

**Рекомендовано до друку Вченими радами Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України
та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному**

РЕЦЕНЗЕНТИ:

СТЕПАН ПАВЛЮК – директор Інституту народознавства НАН України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор

В'ЯЧЕСЛАВ ЖДАН – ректор ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія», завідувач Кафедри загальної практики – сімейної медицини, доктор медичних наук, професор, заслужений лікар України

МАРИНА БАБАНІНА – доцент Кафедри сімейної медицини і терапії ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія», кандидат медичних наук

ІРИНА ІГНАТЕНКО – доцент Кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук

ЛЮДМИЛА ОВЧАРЕНКО – директор Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному», кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО – директор Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, заступник голови Наглядової ради Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

**Роботу виконано в рамках відомчого наукового проекту
Національної академії наук України «Гончарство України XIX – початку XXI століття
та проблеми збереження національної ідентичності»** (держ. реєстр. №0107U007039)
**та відповідно до тематики наукових студій
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному**

Метка Людмила

М54 Глина й глиняний посуд в українській народній медицині (XIX – початок XXI століття) [Текст] = Clay and earthenware in the ukrainian folk medicine (the 19th – the Early 21st Centuries): монографія / Метка Л. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – 248 с. – (Українські керамологічні студії, вип.11 = Ukrainian Ceramological Studies, iss.11).

ISBN 978-966-182-270-1

Уперше в українській керамології на основі опублікованих джерел і польових керамологічних студій з'ясовано специфіку використання глини й глиняного посуду в народній медицині українців упродовж XIX – початку XXI століття. Проаналізовано народні способи приготування лікарських засобів у глиняному посуді; визначено асортимент посуду для проведення лікувальних процедур у домашніх умовах; узагальнено відомості про використання глиняного посуду в знахарстві під час магічного зцілення від хвороб та в господарських захисних звичаях і обрядах, пов'язаних із тваринництвом; досліджено побутування глиняних оберегів в українській традиційно-побутовій культурі.

Для керамологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, усіх, хто цікавиться традиційно-побутовою культурою України.

**УДК 903.23–032.61:615.89"180/200"
ББК 85.125(4 Укр)+63.5(4 Укр)+63.3(4 Укр)**

Ключові слова: *українська керамологія, культурна керамологія, етнографічна керамологія, музеєзнавча керамологія, гончарство, глина, кераміка, глиняний посуд, народна медицина, знахарство, глиняні обереги*

Key words: *Ukrainian ceramology, cultural ceramology, ethnological ceramology, museological ceramology, pottery, clay, ceramics, earthenware, folk medicine, healing, clay charms*

© Людмила Метка, 2014
© Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, 2014
© Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2014
© ТОВ «АСМІ», оформлення, 2014

ISBN 978-966-182-270-1

ЗМІСТ

ПРО АВТОРА 9

ВСТУП 12

РОЗДІЛ І. ГЛИНА Й ГЛИНЯНИЙ ПОСУД В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ МЕДИЦИНІ: ІСТОРІЯ НАКОПИЧЕННЯ ЗНАНЬ 17

РОЗДІЛ ІІ. ТРАДИЦІЇ ЛІКУВАННЯ ГЛИНОЮ 42

2.1. Глина в лікуванні людей 44

2.2. Глина в лікуванні тварин 48

2.3. Глина в знахарстві 51

РОЗДІЛ ІІІ. ГЛИНЯНИЙ ПОСУД У ЛІКУВАННІ ЛЮДЕЙ 57

3.1. Посуд для приготування лікувальних засобів ... 58

3.2. Посуд у лікувальній практиці 71

РОЗДІЛ ІV. ГЛИНЯНИЙ ПОСУД У ПРАКТИЦІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТВАРИН 78

4.1. Посуд для приготування лікувальних засобів ...79

4.2. Посуд у господарських захисних звичаях і обрядах, пов'язаних із тваринництвом 83

РОЗДІЛ V. ГЛИНЯНИЙ ПОСУД У ЗНАХАРСТВІ 93

5.1. Посуд для приготування лікувальних засобів 95

5.2. Посуд для «виливання переполоху» 99

5.3. Посуд для «відведення уроків» 102

5.4. Посуд для «підкурювання» хвороб 114

5.5. Посуд для тримання «свяченої» води й атрибутів знахарства 117

5.6. Горщик як атрибут лікування «золотника» 121

5.7. Глечик і миска як атрибути лікування «соняшниці» 141

РОЗДІЛ VI. ГЛИНЯНІ ОБЕРЕГИ 158
6.1. Піч 159
6.2. Печина 170
6.3.«Курячий Бог» 180

ВИСНОВКИ 184

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 193
І. Архівні матеріали 193
ІІ. Література 203
ІІІ. Веб-сайти 216

АНОТАЦІЯ 217

SUMMARY 219

АНОТАЦІЇ ДО ФОТОГРАФІЙ на початку вступу, розділів та висновків 221

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 223

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК 226

ІНФОРМАЦІЯ 229

CONTENTS

ABOUT THE AUTHOR 9

INTRODUCTION 12

CHAPTER I. CLAY AND EARTHENWARE IN THE UKRAINIAN FOLK MEDICINE: THE HISTORY OF THE ACCUMULATION OF KNOWLEDGE ... 17

CHAPTER II. THE TRADITIONS OF HEALING WITH CLAY 42

2.1. Clay in Healing of Human Beings 44

2.2. Clay in Healing of Animals 48

2.3. Clay in Sorcery 51

CHAPTER III. EARTHENWARE IN THE HEALING OF HUMAN BEINGS 57

3.1. Vessels for Making of Remedies 58

3.2. Vessels in the Medical Practice 71

CHAPTER IV. EARTHENWARE IN THE PRACTICE OF THE HEALTH CARE OF ANIMALS 78

4.1. Vessels for Making of Remedies 79

4.2. Vessels in the Household Protective Customs and Ceremonies, Connected with Animal Husbandry 83

CHAPTER V. EARTHENWARE IN HEALING 93

5.1. Vessels for Making of Remedies 95

5.2. Vessels for *Casting Out a Fear* 99

5.3. Vessels for *Warding Off Evil Curse* 102

5.4. Vessels for *Smoking Out Illness* 114

5.5. Vessels for Keeping of Consecrated Water and the Attributes of Sorcery 117

5.6. A Pot as an Attribute of the *Zolotnyk* Healing 121

5.7. A Pot and a Dish as Attributes of the *Sonyashnytsya* Healing 141

CHAPTER VI. CLAY CHARMS 158
6.1. Stove 159
6.2. A Piece of Stove Plaster 170
6.3. *Chicken God* 180

CONCLUSION 184

THE LIST OF USED SOURCES 193
I. Archivalias 193
II. Literature 203
III. Websites 216

SUMMARY 217

ENGLISH SUMMARY 219

ANNOTATIONS FOR PICTURES at the Beginnings of the Introduction, the Chapters, and Conclusion 221

INDEX OF NAMES 223

INDEX OF PLACES 226

INFORMATION 229

Про АВТОРА

© Людмила Пошивайло, 2011

Людмила МЕТКА
керамолог, етнолог, музеолог

Народилася 22 травня 1966 року в Опішному Полтавської області.

Закінчила психолого-педагогічний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка (1988); аспірантуру історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка за спеціальністю *«Етнологія»* (2005). Кандидат історичних наук. Захистила кандидатську дисертацію *«Гончарство Слобожанщини в другій половині XIX – першій половині XX століття»* (2006).

Працювала викладачем *«Етнографії українського гончарства»* та *«Основ керамології»* в Державній спеціалізованій художній школі-інтернаті *«Колегіум мистецтв у Опішному»* (2005–2007); молодшим науковим співробітником (1996, 2001), головним зберігачем (1997–2000), старшим науковим співробітником (2001–2006) Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; молодшим науковим співробітником (2001–2006) Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України; завідувачем Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (2007–2012). Завідувач Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2006), старший науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2013).

Головний напрямок наукових досліджень: етнографічна й музеєзнавча керамологія, історія керамології, персоналії українського гончарства й керамології, роль глини та глиняних виробів у традиційно-побутовій культурі українців.

Автор 80-ти публікацій з проблематики керамології, гончарства, кераміки, у тому числі монографії *«Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття»* (2011). Дипломант Національних конкурсів публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні *«КеГоКе»* (2007, номінація *«Краща науково-популярна, публіцистична публікація»*; 2010, номінація *«Краща наукова стаття»*; 2011, номінація *«Краща науково-популярна, публіцистична публікація»*; 2012, номінація *«Краща наукова стаття», «Краща публікація з окремими сюжетами на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні»*; 2013, номінація *«Краща наукова стаття»*).

Куратор і учасник керамологічних експедицій до: Луганської (2001, 2002, 2007), Харківської (2002, 2013), Донецької (2003), Дніпропетровської (2003), Полтавської (2004–2013), Сумської (2004, 2013), Київської (2001–2010), Івано-Франківської (2007, 2009, 2010), Житомирської (2009), Рівненської (2009), Закарпатської (2009), Чернівецької (2009), Черкаської (2009), Львівської (2009), Тернопільської (2009) областей. Учасник міжнародних і всеукраїнських семінарів, конференцій і симпозіумів з проблематики української керамології й етнології.

Координатор мистецьких виставок I, II та III Всеукраїнських симпозіумів монументальної кераміки *«Поезія гончарства на майданах і в парках України»* (1997, 1998, 1999), виставки I Національного симпозіуму гончарства (2000), виставки мистецьких творів опішненських гончарів – претендентів на Державну премію України імені Тараса Шевченка *«Дивотворіння Опішного – Україні XXI сторіччя»* (Київ, 1998).

Член Національної експертної керамологічної ради і куратор щорічних Національних конкурсів публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки *«КеГоКе»* (2007–2013); III Селюченківських наукових читань (Опішне, 2001); Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару *«Сучасні проблеми атрибутування керамологічних колекцій в Україні»* (Опішне, 2007); Міжнародного керамологічного симпозіуму *«Фарфор-фаянс у світовому й локальному вимірах (історія, мистецтво, побут, бізнес, ідеологія, політика)»* (Опішне, 2011).

Бере участь у формуванні колекцій кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (2000–2013); автор програми спеціального курсу *«Етнографія українського гончарства»* та співавтор програми спеціального курсу *«Основи керамології»* для мистецьких навчальних закладів України, яка використовується в навчальній роботі Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату *«Колегіум мистецтв у Опішному»*.

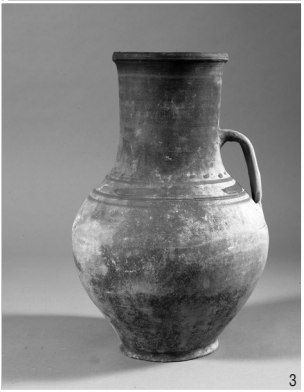
Член Ученої ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2002); Ученої ради Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2013); Українського керамічного товариства (з 2000).

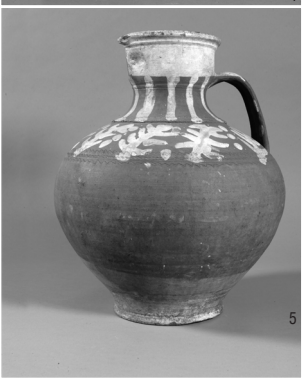
Людмила Метка під час керамологічної експедиції. Євсуг, Луганщина. 2002. *Фото Світлани Литвиненко. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства*

ВСТУП

Гончарство як суттєвий компонент народної культури є найбільш масовим джерелом для пізнання її різноманітних явищ. Зокрема, в Україні, гончарні вироби тісно ввійшли в усі сфери людської діяльності й постали визначальним елементом традиційно-побутової культури, у тому числі й культури лікування.

Народна медицина, у якій відображено світогляд народу, акумульовано його досвід і знання, стала предметом вивчення етнологів, істориків медицини, фольклористів, лінгвістів. Учені приділили увагу світоглядним уявленням і віруванням у галузі народної медицини, звичаям і обрядам, які супроводжували процес лікування, системі раціональних знань і магічних дій. Вони широко вивчали народні методи діагностики, профілактики, лікування хвороб, класифікували лікувальні засоби. Існують окремі праці з вивчення вербальних аспектів народної медицини, замовлянь. Проте атрибутика народного лікування, використання в його процесах супутніх предметів, зокрема глиняного посуду, способи його застосування для приготування лікарських засобів, у якості атрибутів магічної лікувальної практики й оберегів залишилися маловивченими у вітчизняній керамології й етнології. Недостатньо було досліджено й особливості використання в українській народній медицині такого природного мінералу, як глина.

У зв'язку з поступальним розвитком керамології, яка досліджує гончарство в будь-яких його виявах, стало можливим вивчення народної медицини в керамологічному аспекті, що сприяє поглибленню знань як про місце й

роль глини та глиняних виробів у людській життєдіяльності, так і про їх ритуально-магічну й семіотичну функції.

Саме в цьому й полягає новизна й актуальність даної роботи, в якій з'ясовано специфіку використання глини й глиняного посуду в народній медицині українців.

Шляхом систематизації й аналізу опублікованих етнографічних студій науковців та дослідників-аматорів XIX – початку XXI століття із залученням польових матеріалів у монографії простежено історію накопичення знань з означеної теми й динаміку застосування рекомендацій народної медицини, пов'язаних із використанням глини й глиняного посуду, впродовж усього періоду дослідження; з'ясовано особливості застосування українцями глини з метою лікування людей і тварин; реконструйовано народні способи приготування лікарських засобів у глиняному посуді; встановлено, який саме посуд частіше застосовували для приготування настоїв, відварів, мазей; визначено асортимент (супутні предмети, атрибути) посуду для проведення лікувальних обрядів у домашніх умовах; узагальнено відомості про використання глиняного посуду в знахарстві під час магічного зцілення від хвороб; з'ясовано, лікування яких саме хвороб не обходилося без застосування глиняних виробів (горщика, глечика, миски); визначено специфіку використання у народній медицині *«нового», «полив'яного», «спеціально продірявленого»* посуду; висвітлено способи використання глини й глиняного посуду в господарських захисних звичаях і обрядах, пов'язаних із тваринництвом; досліджено побутування глиняних оберегів в українській традиційно-побутовій культурі.

Складовою частиною лікувальної практики як людей, так і тварин є знахарство. З огляду на його специфічний характер, зафіксовані етнографічні й керамологічні матеріали, з відповідним аналізом, винесено в окремий підрозділ *«Глина в знахарстві»*, а також розділ *«Глиняний посуд у знахарстві»*. В них увагу акцентовано на застосуванні глини й глиняних виробів у такій таємничій і делікатній галузі традиційних народних знань, як лікувальна магія.

Неодмінними атрибутами традиційної лікувальної приктики українців були глиняні обереги, зокрема такі, як піч, печина та *«Курячий Бог»,* яким у монографії присвячено окремий розділ.

Незважаючи на широкі можливості сучасної офіційної медицини, яка володіє найрізноманітнішими засобами лікування захворювань і має у своєму арсеналі широкий діапазон медичних препаратів, упродовж останніх років спостерігається стійка тенденція поступового погіршення здоров'я населення України, що зумовлено багатьма чинниками соціального, економічного й політичного характеру. У зв'язку з цим значно знижується відсоток людей, які безапеляційно довіряють офіційній медицині. Звернення до методів народного лікування, у тому числі й знахарства, почастішали. Сучасні засоби масової інформації доволі своєрідно реагують на цю ситуацію. Вони, спекулюючи на народних традиціях, пропагують так звані рецепти *«народної медицини»* й видають їх за панацею, тим самим сприяючи поширенню такого явища, як самолікування, яке не завжди приносить позитивні результати. Доступними стали й магічні знання, інтерпретовані на сучасний манер, легковажне застосування яких може принести шкоду.

Подібні дослідження покликані сприяти введенню до наукового обігу й популяризації широкого масиву традиційних знань у галузі народної медицини. Проте подана робота не може розцінюватися як довідник для самолікування, а опубліковані в ній рецепти застосування глини й глиняних виробів не є інструкцією до бездумного їх використання. Мета книги – розкрити ще одну самобутню й цікаву сторінку української етнічної культури.

Територіально дослідженням охоплено простір України в межах її сучасних державних кордонів, а хронологічні рамки включають період від XIX до початку XXI століття з окремими екскурсами, що сягають XVIII століття.

❁ ❁ ❁

Висловлюю щиру вдячність усім добродіям, які сприяли підготовці й виданню книги: директору Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, доктору історичних наук, професору Олесю Пошивайлу – за практичну допомогу й моральну підтримку; генеральному директору Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Людмилі Дяченко – за фінансування польових керамологічних експедицій та видання книги.

Щиросердна подяка рецензентам книги – директору Інституту народознавства НАН України, академіку НАН України, доктору історичних наук, професору Степану Павлюку; ректору ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія», завідувачу Кафедри загальної практики – сімейної медицини, доктору медичних наук, професору, заслуженому лікарю України В'ячеславу Ждану; доценту Кафедри сімейної медицини і терапії ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія», кандидату медичних наук Марині Бабаніній; етнологу, доценту Кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидату історичних наук Ірині Ігнатенко; керамологу, директору Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів *«Колегіум мистецтв у Опішному»*, молодшому науковому співробітнику Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, кандидату історичних наук, заслуженому працівнику культури України Людмилі Овчаренко; а також провідному науковому співробітнику Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України, доктору історичних наук Олені Боряк за ґрунтовні зауваги й слушні поради щодо написання книги, без яких вона була б значно скромнішою.

Безмежна шана й глибокий уклін досліднику народної медицини Андрію Шкарбану за надану можливість використати матеріали його польових досліджень, а також моїм колегам – керамологам, які поділилися своїми польовими знахідками: науковцям Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, кандидатам історичних наук Оксані Коваленко, Анатолію Гейку, Анатолію Щербаню, співробітнику Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Богдану Пошивайлу, старшому науковому співробітнику Музею народної архітектури і побуту у Львові Надії Боренько; керамологам, співробітникам Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Оксані Ликовій, Валентині Троцькій, Наталі Визір, співробітникам Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Ларисі Коваленко, Тетяні Дерев'янко, Галині Панасюк, учителеві образотворчого мистецтва Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів *«Колегіум мистецтв у Опішному»*, заслуженому працівнику

освіти України Галині Редчук, художнику-керамісту, заслуженому художнику України Ганні-Оксані Липі за спогади щодо досліджуваної теми; науковому співробітнику Відділу декоративно-прикладного мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України, кандидату мистецтвознавства Олені Клименко й науковому співробітнику Відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України, кандидату мистецтвознавства Романі Мотиль, завідувачу Відділу фондової роботи Національного музею українського народного декоративного мистецтва Ірині Бекетовій – за світлини з власних фотоархівів.

Своїм колегам – молодшим науковим співробітникам Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Світлані Пошивайло (Литвиненко) й Олені Щербань – завдячую за проведені спільно експедиції, під час яких отримано значну кількість інформації з означеної теми.

Дякую завідувачу Відділу фондової роботи Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Валентині Кульбаці й науковим співробітникам цього ж Відділу Оксані Канівець і Тарасу Пошивайлу за сприяння в ілюструванні й анотуванні опублікованих світлин глиняного посуду з колекції Музею-Заповідника.

Також вдячна представникам офіційної медицини за надані фахові консультації: лікарям Тамарі Паламар, Наталі Щупачинській, Сергію Боровику, Марії Майструк.

Складаю безмежну вдячність працівникам видавництва *«Українське Народознавство»* Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному – головному художникові Музею-Заповідника, заслуженому працівнику культури України Юрку Пошивайлу, редактору Людмилі Гусар, провідним редакторам Олені Устименко й Олені Зубань – за допомогу в підготовці видання до друку; Гончарської книгозбірні України – Галині Панасюк, Оксані Андрушенко, Ользі Карунній, Тетяні Хрипун – за допомогу в підготовці покажчиків.

Дякую ТОВ «АСМІ» в особі директора Олексія Петренка та співробітника Владислава Радченка за фахове виготовлення книги.

Книга побачила світ і завдяки підтримці та розумінню моїх рідних: батьків Марії й Олексія Андрейченків, сестри Юлії Жаворонок, і доньки Оксани Меткої, за що висловлюю їм сердечну вдячність!

Глина й глиняний посуд в українській народній медицині: історія накопичення знань

Окремого керамологічного дослідження, присвяченого комплексному вивченню використання глини й глиняного посуду в українській народній медицині, до цього часу в науці не було, хоча інформації з означеної теми накопичено чимало. Її кількість зростає пропорційно до розвитку українського народознавства.

Відомості про застосування українцями глини з лікувальною метою, рецепти приготування ліків у глиняному посуді можна віднайти ще в літописах XVI–XVIII століть. Джерелами для пошуку даних з народної медицини українців є й подорожні нотатки чужоземних дипломатів, мандрівників, купців XVI–XVIII століть [280, с.14]. У них трапляються зауваги, хоча й украй мізерні, про використання глиняного посуду для приготування ліків. Їх записували мимохідь, усуміш з іншими свідченнями.

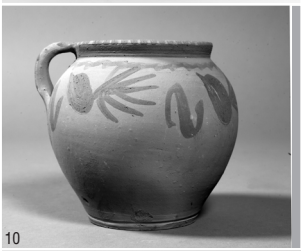
Інформацію з означеної теми можна почерпнути й із багатьох загальноісторичних праць, які побачили світ ще до початку системної збиральницької діяльності вітчизняних учених, пов'язаної з явищами традиційної культури. Але, зважаючи на те, що період дослідження обмежений XIX – початком XXI століття, розглянемо праці саме цього часу. До аналізу залучено й кілька найбільш знакових щодо

6

7

8

9

10

11

вмісту необхідної інформації публікацій XVIII століття, які тривалий час зберігалися в рукописах і лише нещодавно побачили світ.

Унікальним джерелом інформації про українську народну медицину XVIII століття є опубліковані лікарські порадники. Так, у *«Лікарських та господарських порадниках XVIII століття»* [189, с.17-91] серед інших рецептів містяться й ті, в яких зазначено про потребу приготування ліків у глиняному посуді: **новому горщику, полив'яному горщику, горщику, заліпленому глиною чи тістом** [81, с.17-91]. Фактологічний матеріал з означеної проблематики, а саме дані про використання **нового горщика, маленького горщичка, полив'яного горщика, ринки**, інформацію про застосування **печини** для приготування лікарських засобів уміщено в *«Малорусских домашних лечебниках XVIII века»* (рукопис із 5 зошитів, записи в деяких зроблено впродовж 1767–1776 років), опублікованих 1890 року в часописі *«Киевская старина»* [194, 195].

З останньої чверті XVIII століття все частіше стали з'являтися друком публікації дослідників, які не тільки фіксували, а й намагалися осмислити явища традиційно-побутової та звичаєвої культури українців. Серед них варто виділити працю збирача археографічних і етнографічних матеріалів про Україну Андріяна Чепи *«Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года»* [289]. Щоправда, вона довгий час зберігалася в рукописі й лише 1892 року була опублікована в часописі *«Киевская старина»*. Це своєрідна збірка замовлянь від багатьох хвороб. У тексті одного з них – *«від прозору очей на чоловіка і птиці»* – трапляється й згадка про використання **глиняного посуду:** *«Йшло две бабы по воду с двумя **глеками**. **Глеки** побились, уроки минулись и яко маково зерно отратились от (имя рек) Раба Божиего, или птиц, и кто урек, и тот утек»*. Там також опубліковано інформацію, як за допомогою *«каменя-жабинця»* слід відганяти вовків від скотини, захищатися від укусів *«гадів, бджіл, ос, шершнів»*. Автор зазначив, що цей *«камінь»* можна було дістати, поставивши в мурашник **горщик чи глечик** з багатьма спеціально проробленими отворами, в якому знаходилася жаба [289, с.129]. Наразі це перша відома мені публікація, де назву глиняних виробів згадано в замовлянні й описові оберегових магічних обрядів.

Поширення на початку XIX століття в Європі ідеології романтизму спонукало прогресивно настроєних вітчизняних дослідників до більш глибокого й цілеспрямованого вивчення історії, культури, літератури, мистецтва власного народу [145, с.13]. У 1830-х роках у Галичині, Наддніпрянщині, Лівобережній Україні, одночасно з російськими етнографічними центрами, якими були на той час Петербург і Москва, з'явилися вітчизняні культурно-просвітницькі осередки: *«Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей в Києві»* (1835–1845), *«Одеське товариство історії та старожитностей»* (1839–1922), *«Гурток любителів української народності»* у Харкові (1830). У Києві й Харкові в той час етнографічні дослідження активізувалися ще й у зв'язку з відкриттям університетів.

Однією з найвагоміших публікацій першої половини XIX століття, яка містить інформацію про використання глиняних виробів у народній медицині, зокрема в лікувальній магічній практиці, є *«Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году»* [114] полтавського краєзнавця, історика, етнографа Миколи Арандаренка. Другий том праці включає етнографічні й фольклорні матеріали, у тому числі й з народної медицини, зібрані в Полтавщині. У розділі *«Лечение»* автор констатував, що «*у малороссиян употребляются простонародные особенные способы лечения некоторых болезней»* [114, с.228]. Однією з таких хвороб була *«соняшниця»*, яку могли вилікувати тільки знахарі. Примітно те, що для лікування хвороби використовували ***«миску»*** й ***«глиняную чашку»***. У праці описано процес лікування, під час якого недужий відчував біль і дискомфорт (небагато авторів подібних публікацій звертали увагу на стан хворого в процесі проведення лікувальних процедур), а також згадано про побутування спеціального *«наговору»* від хвороби. Проте, аналізуючи подані Миколою Арандаренком матеріали, варто зазначити, що він до подробиць повторив подібні, опубліковані раніше (1835 року), у праці російського етнографа й фольклориста Івана Сахарова [250, с.229]. Микола Арандаренко лише зробив уточнення, що згадана хвороба – це *«брюшная болезнь»,* і висловив власне ставлення до описаних подій [114, с.229]. У згаданій

праці також вміщено інформацію про знахарські дії, спрямовані на позбавлення хворого від наслідків *«сглаза»* за допомогою відгашування у воді *«угольков»* з **печі** [114, с.230].

На західноукраїнських землях значний внесок у розвиток етнографії й фольклористики в першій половині XIX століття було зроблено діячами *«Руської трійці»* (1834): Григорієм Ількевичем, Яковом Головацьким, Іваном Вагилевичем та іншими. Як результат, з'явилися їхні праці історико-етнографічного спрямування, у яких трапляються й відомості про звичаї, обряди, вірування, традиційні, у тому числі й лікувальні, знання. В архівних матеріалах *«Руської трійці»* містяться записи про ворожіння й чари, прикмети, вірування в людей, здатних відвертати й надсилати зло, вгадувати долю, провіщати майбутнє, про чудодійні зцілення. Наприклад, Григорій Ількевич, описуючи забобони й звичаї жителів Покуття й Волині, описав і способи пізнання та знешкодження чаклувань, завданих відьмами [176, с.165-166].

З другої половини XIX століття розпочалося більш глибоке наукове вивчення явищ традиційної культури українців. Етнографічні студії в Україні наразі зосередилися навколо найбільших народознавчих центрів: Львова – у Правобережній Україні, Києва – у Лівобережній. У цей час розгорнули свою діяльність *«Комісія для опису губерній Київського навчального округу»* (Київ, 1852) та *«Південно-західний відділ Російського Географічного Товариства»* (Київ, 1873). У Західній Україні з початку 1870-х років етнографічна діяльність сконцентрувалася в Науковому товаристві імені Тараса Шевченка (1873).

Друга половина XIX століття – складний історичний період (політика онімечення й ліквідація Конституції, пов'язана з імперським указом від 1851 року, призупинила діяльність українських дослідників у західноукраїнських землях, Емський указ про заборону української мови (1873–1876) на деякий час загальмував роботу тих дослідників, які громадилися навколо Києва). Проте з більшою чи меншою інтенсивністю етнографічні студії в Україні продовжувалися. Виходили друком окремі публікації народознавчого характеру, видавалися їх збірники. У цей період з'явилося й кілька праць, які висвітлюють окремі питання означеної проблематики.

Одна з небагатьох спроб того часу описати комплекс традиційних вірувань і повір'їв, що охоплюють усі сторони народного побуту, – перша опублікована збірка народних повір'їв з території Спищини громадського діяча, поета Юліана Ставровського (1850–1899) *«Важнейшие суеверия у спишских русских»* (1869). Юліан Ставровський розглядав народні повір'я як важливе джерело для пояснення психології, моралі, побуту людей. Подаючи інформацію про народні вірування, заборони, окремі звичаї, пов'язані з різними життєвими випадками, він писав і про людей із надприродними здібностями. 1870 року письменник Теодозій Злоцький (1840–1926) опублікував розвідку *«Из суеверий и обычаев русских особенно комитата Угочанского»* (територія Карпат і Прикарпаття), де подав зразки близько 200 прикмет, вірувань, передбачень, пересторог, табу, ворожінь, магічних обереговихдій, звичаїв. Середописівгосподарських захисних обрядів є й такі, що пов'язані з використанням **глиняного посуду**. Першу спробу системного викладу відомостей з етнографії жителів Буковини, у тому числі й такої ділянки духовної культури, як народні знання, зробив народознавець Григорій Купчанко. 1875 року в Києві він видав книгу *«Некоторые историко-этнографические сведения о Буковине»*. Особливо широко в роботі представлено фольклорні матеріали. Там є й тексти народних молитов, замовлянь від різних хвороб з описами дій, що їх супроводжують [119, с.148-163]. Трапляються в них і зауваги про застосування **глиняного посуду** для приготування лікарських засобів.

1860 року побачила світ праця українського етнографа й письменника Миколи Маркевича *«Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян»*, де описано процедури лікування *«соняшниці»* знахаркою, яка використовувала при цьому ***«миску і кружку»*** й промовляла *«заговор»*. Щоправда, Микола Маркевич повторив інформацію, яку раніше за нього опублікували Іван Сахаров (1835), а за ним Микола Арандаренко (1849), адже описав схожий спосіб лікування хвороби (**миска, кружка,** 3 штофи, запалювання *«паклі»* на животі, крик хворого), проте, намагаючись не цитувати своїх попередників, випустив її частину [196, с.119]. У цій праці згадано й про те, як знахарки використовували **миску** під час магічного лікувального обряду *«виливання переполоху»* [196, с.121].

Надзвичайно інформативним для пошуку матеріалів з теми є *«...Полный настоящий простонародный русский лечебник»*, уперше виданий 1862 року [274]. Укладач *«Лечебника»* – *«доктор Изящных Наук, Философии и Медицины, находящихся при Московских Департаментах Правительствующего Сената»*, лікар, професор медицини з 30-річним стажем роботи Фелікс Лоєвський. На жаль, невідомо де і впродовж якого часу автор збирав рецепти народного лікування. У цьому довіднику вдалося знайти й описи способів використання **глини** й ***«товченої»* цегли** з лікувальною метою та рецепти приготування лікарських засобів у глиняному посуді (**глиняна чашка, муравлений горщик, муравлений *«кувшин»*, глиняний горщик з покришкою**) від зубного й головного болю, золотухи, задишки, скарлатини, запалення лімфатичних вузлів, рожі тощо.

Важливі етнографічні матеріали з народної медицини Поділля зібрав краєзнавець, етнограф Н.Данильченко. У своїй праці *«Народные юридические обычаи, народные верования, суеверия и предрассудки, записанные во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии»* (1869) він описав процес *«заварювання бабиць»* (болів у шлунку, поносу) за допомогою ***«великої миски»*** і ***«невеликого горщика»*** [151, с.46].

Ряд праць з означеної проблематики було опубліковано в 1860-х – 1870-х роках у газеті *«Киевлянин»*. 1865 року з'явилася стаття *«Знахари, ведьмы и русалки: предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья»* І.Трусевича, який, хоча й скептично висловлювався про знахарів, зазначав, що серед них небагато таких, які лікують дієвими замовляннями, і констатував, що знахарі рідко вживають свої знання на зло. У статті було вміщено стислу інформацію про використання в українському Поліссі **глечика** в процесі магічного позбавлення від *«уроків»* [279, с.2]. Окрім цього, І.Трусевич записав у Поліссі й способи пізнання відьми, які були пов'язані з використанням **макітри й нового горщика** [278, с.3]. 1875 року в *«Киевлянине»* було опубліковано й статтю доктора медицини Івана Пантюхова *«О местной народной медицине»*, де містяться цікаві відомості про використання **глини** й **глиняного посуду** в народній медицині та лікувальній магічній практиці

українців. Автор зазначив, що на той час знахарі були в кожному населеному пункті, але через різноманітні заборони з боку закону люди неохоче говорили про своїх знахарів, а ті, у свою чергу, хитрували й обережніше братися до лікування незнайомих осіб. Іван Пантюхов зауважив, що є справжні знахарі, дії яких, якщо й не приносять користі, то й шкоди не роблять, проте є й дилетанти, які часто рекомендують відверто шкідливі речі для лікування. Найбільше таких горе-знахарів, на думку автора, було в західних губерніях України, які знаходилися під впливом католицизму. Чим далі на схід України, писав Іван Пантюхов, забобонів менше й здоровий глузд народу виступає на передній план. Далі в статті подано деякі народні засоби лікування, серед яких згадано й про накладання **горщика** на живіт при шлункових хворобах [234, с.2].

Повнотою охоплення матеріалів щодо народної медицини, висвітленням ставлення простого народу до професійних лікарів та офіційної медицини загалом характеризується праця А.Братчикова *«Домашняя жизнь волынских крестьян, их нравы, обычаи и предрассудки»* (1869). Серед описів лікування хвороб, поданих автором у статті, згадано й про використання **горщика** для приготування ліків від *«гостцю»* (ревматизму) [128, с.4].

Загалом, починаючи з 1860-х років, українська етнографія виступала сформованою наукою, щоправда дещо описовою, з такими яскравими представниками, як Володимир Шухевич, Яків Головацький, Ізмаїл Срезневський, Петро Єфименко, Павло Чубинський та інші. У розвитку українського народознавства відбулася важлива подія – етнографічно-статистична експедиція Південно-західного відділу Російського Географічного товариства до Правобережної України, яку очолив Павло Чубинський. Упродовж 1869–1870 років було обстежено декілька повітів Подільської, Волинської, Полтавської, Київської губерній. Матеріали цієї дворічної експедиції склали семитомник *«Труды этнографическо-статистической комиссии в Западно-Русский край»*, який було видано впродовж 1872–1879 років у Петербурзі. До першого (1872) й другого (1877) випусків першого тому *«Трудов…»* увійшла інформація про замовляння й окремі знання з народної медицини. Матеріали Володимира Антоновича про чаклунство й

вірування в забобони оприлюднено в другому випуску першого тому *«Трудов...»*. Четвертий том вмістив елементи сімейно-побутової й знахарської медицини. Павло Чубинський звернув увагу на характерну особливість українського світогляду й вірувань, пов'язану з домінуванням на той час магії у знахарстві [291, с.87]. У цій праці докладно описано й лікування *«соняшниць»* у Київщині з використанням **маленького горщика** й **миски** [292].

На початку 1870-х років в Україні розпочалося цілеспрямоване вивчення замовлянь. Павло Чубинський у вищеназваній праці подав перше зібрання замовлянь. Перший окремий їх збірник уклав і видав етнограф Петро Єфименко. До його *«Сборника малороссийских заклинаний»* (1874) увійшли 212 зразків замовлянь. Серед них виявлено одне, яке, на перший погляд, не стосується теми: *«Сіль тобі та панна з лихими очима»* [158, с.35]. Мої дослідження дозволяють стверджувати, що в цьому замовлянні слід замість слова *«панна»* читати ***«печина»*** – шматочок від **печі**, глиняної обмазки, **цеглини**, яку українці широко використовували як засіб від зурочень [211, с.59]. Зазначу, що подана в збірнику Петра Єфименка коротка форма згаданого замовляння, якщо не перша із зафіксованих, то, принаймні, перша опублікована в Україні.

На межі 1880-х – 1890-х років буковинець австрійського походження, етнограф Раймунд Фрідріх Кайндль (1866–1930) студіював етнографію Гуцульщини. Літні місяці 1889–1892 років він провів у експедиціях по Путивльщині й Верховинщині й за здобутими матеріалами захистив докторську дисертацію (1893) й опублікував працю *«Гуцули: Їх життя, звичаї та народні перекази»* (1894), яка стала першою науковою монографією про різні аспекти життя мешканців українських Карпат. Серед етнографічних матеріалів є відомості з народної медицини (ставлення місцевих жителів до лікарів, віра в старовинні лікувальні засоби) та магічної охоронної практики, зокрема застереження не переходити дорогу з **порожнім глечиком**, щоб не накликати на себе прокляття [172, с.104].

Останні десятиліття XIX – початок XX століття в Україні характерні появою численних публікацій народознавчого характеру, а отже, й накопиченням значної кількості інформації з означеного питання. На той час у Лівобережній Україні, заодно з Києвом, як культурно-

просвітницький осередок набрав сили й Харків. Дослідники народного побуту й культури Слобожанщини гуртувалися навколо Харківського університету. Вони опублікували чималу кількість праць на сторінках тогочасних українських видань. Так, 1885 року в часописі *«Киевская старина»* з'явилася стаття Петра Іванова *«Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии»*, присвячена характеристиці магічної лікувальної практики місцевих жителів [169]. Там подано докладний опис симптомів, перебігу, народного лікування 10 хвороб, у тому числі й *«завини»*, у селі Новомиколаївка Куп'янського повіту. При цьому зауважено, що, коли домашнє лікування хвороби (лежання *«животом на теплому* ***чиріні печі****»*) не допомагало, зверталися до знахарки, яка могла зарадити хворобі, використовуючи при цьому **миску** й ***«кувшин»*** [169, с.743]. Аналізуючи подане в статті замовляння, можна зробити висновок, що йдеться про хворобу, яку в народі частіше називали *«соняшниці»*. У статті є й згадка про використання **миски** й **кружки** під час вишіптування *«уроків»,* лікування *«дитячої немочі», «супротивника (младенческе)»* у дітей чи *«переполоху»* в дорослих. Дослідник також опублікував власні роздуми щодо побутування засобів народної медицини серед місцевого населення, а також подав погляди народної й офіційної медицини щодо походження хвороб, інформацію про ставлення народу до знахарів і шептух [169, с.737-749].

У Слобожанщині наприкінці XIX століття, а саме з 1891 року, завдяки діяльності Харківського губернського статистичного комітету розпочалися роботи з усебічного опису губернії. У результаті цього в *«Харківському збірнику»* з'явилася значна кількість публікацій, присвячених етнографічному вивченню окремих її населених пунктів. 1889 року побачила світ стаття згадуваного вище Петра Іванова ***«****Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате. (Материалы для характеристики миросозерцания крестьянского населения Купянского уезда)»*. Там трапляється чимало згадок про лікування хвороб, оберегові дії, прикмети й застереження, пов'язані з **піччю** (лікування хворого горла шляхом тертя об **комин печі і припічок,** *«загнітання»* недужої на *«сухотки»* дитини в **печі**, лікування

«гнітухи» у дорослих у сінях під **пічною трубою** *«комином, бовдуром»*, обкурювання хворого на *«бешиху»* шматком *«заткала»* для комина, умивання від *«зглазу»* непочатою водою з розведеним у ній попелом з **печі**, лікування *«соняшниці»* з використанням жару із **печі**). У статті опубліковано й зафіксоване Петром Івановим у Куп'янському повіті замовляння від *«сглаза»*, в якому згадано ***«печину»*** [170, с.52-54, 48-49].

У сьомому й восьмому випусках *«Харьковского сборника»* (1893, 1894) «побачило світ» кілька публікацій (дослідження за завданням Статистичного комітету проводили місцеві вчителі, священики, лікарі), де виокремлено інформацію про використання **глиняних виробів** у народній медицині й магічній лікувальній практиці жителів Старобільського повіту. Краєзнавець П.Марусов опублікував матеріали про лікування *«соняшниць»* і *«корости»* з використанням **глиняного глечика** в слободі Кабанячій [197, с.416]. Докладний опис лікування *«соняшниць»* у слободі Ново-Астрахань з використанням **глечика,** а також спосіб приготування ліків від застуди в **глечику**, закритому дерев'яним кружечком і замазаному тістом, подав М.Стороженко [261, с.33, 37]. Відомості про лікування лихоманки, ревматизму, ран на ногах за допомогою гомеопатичних засобів, приготованих у **глиняних горщиках** у слободі Свято-Дмитрієвка, зібрав А.Татарський. Автор уточнив, що ліки від ран на ногах готувалися саме в «*дірявому*» (найімовірніше, спеціально продірявленому) **горщику** [272, с.6-7]. У слободі Микільське (Миколаївка) Г.А. та А.М.Калашникови зібрали цікаву інформацію про лікування зубного болю відваром з цілющих трав, приготовленим у **горщику** й ***«кувшині»*** [174, с.191].

На межі XIX–XX століть традиційну культуру населення Слобідської України досліджував відомий український етнограф Микола Сумцов. Не оминув він увагою й замовляння та народну медицину. У кількох журналах *«Киевской старины»* за 1889–1890 роки опубліковано його працю *«Культурные переживания»*, де містяться зауваги про знахарювання [266, с.321-327]. У згаданій праці дослідник також подав рецепти лікування *«гостцю»* й *«пропасниці»*, які були пов'язані з *«підкурюванням»* хвороби й використанням при цьому **черепка** чи **покришки** [266, с.306-307]. 1901 року

в Харкові вийшла стаття Миколи Сумцова *«Очерки народного быта: Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии»* [269]. У ній автор констатував, що *«знахарское врачеваніе»* в той час почало занепадати під натиском земської медицини й що *«постепенно село освобождается от колдовства и знахарства… Но у народного знахарства есть свои исторические накопленные материалы, с которыми оно еще долго может прожить; на его стороне народные привычки, главное – полная доступность и умение приспособляться к среде и, что еще важнее, обладание в отдельных случаях действительными врачебными средствами»* [269, с.51]. Микола Сумцов віддав належне народній медицині, бо вважав, що вона мала у своєму арсеналі такі засоби, які дієво допомагають, – наприклад, відвар коренів горицвіту від *«брюшної водянки»*. Дослідник зазначив, що для приготування згаданого зілля був потрібний саме **полив'яний горщик** [269, с.52]. Праця Миколи Сумцова *«Слобожане. Історико-етнографічна розвідка»* [264], опублікована 1918 року (матеріали до книги українознавець почав збирати ще наприкінці XIX століття), містить відомості про лікування *«соняшниці»* методом накладання **глечика** на живіт хворого, позбавлення дитини від сухот методом саджання її в натоплену **піч**, використання попелу в народній медицині [264, с.173-175].

Ще кілька праць, присвячених дослідженню народної медицини, побачили світ на сторінках уже згадуваного часопису *«Киевская старина»*. 1889 року в ньому було опубліковано статтю етнографа Хрисанфа Ящуржинського *«Народный праздник Св.Мучеников Маккавеев»*, у якій докладно описано процес *«заварювання сояшниць»*, під час якого використовували **миску** й **невеликий горщик** [309, с.526].

Значний доробок у справі збирання етнографічних матеріалів з народної медицини належить відомому українському фольклористу й етнографу, досліднику народного побуту населення Полтавщини Василю Милорадовичу. 1900 року в кількох номерах *«Киевской старины»* з'явилася його стаття *«Народная медицина в Лубенском уезде»*, де автор назвав значну кількість хвороб, описав чимало способів їх лікування, подав окремі замовляння, зібрані в Полтавщині.

Згадана праця містить унікальні матеріали про використання **глини** для лікування *«простуди»* [215, с.195], *«гризі»* (ревматизму) [217, с.160], *«трясовиці, трясці, пропасниці»* (грипу, запалення легенів, бронхіту) [217, с.163-165], *«пліснявки», «кашлю»* [218, с.313], *«волосу»* [219, с.59], *«бешихи»* [219, с.5], *«падучої»* (епілепсії) [215, с.195]. Автор подав інформацію про застосування глиняних виробів у домашньому й магічному лікуванні пияцтва [215, с.200-201], *«виливанні переполоху»* [216, с.388-390], лікуванні *«сильних місячних»* у жінок [218, с.332]. У багатьох випадках дослідник зазначив, який саме посуд брали: ***«новий», «неторгований», «негодний», «полив'яний»***. Василь Милорадович також зафіксував використання ***«печини»*** в якості оберегу від нечистої сили, охарактеризував симптоми хвороб, подав народні здогади з приводу їх виникнення в людському організмі. Примітно те, що він консультувався з лікарями з приводу пояснення деякої інформації. Праця *«Народная медицина в Лубенском уезде»* є надзвичайно цінною щодо даних про «*ураз», «золотник»* і *«соняшницю»* – хвороб, для лікування яких шептухи з більшості територій України використовували **глиняні вироби**, у замовляннях від яких фігурують назви глиняних виробів, як, наприклад, ***«миска»***, ***«горщик»***, ***«покришка»***, а таких замовлянь зафіксовано небагато (Андріян Чепа, Н.Данильченко, Іван Франко, Григорій Коваленко, Сергій Верхратський). Наприклад, Василь Милорадович докладно описав процес *«заварювання соняшниць»* за допомогою **миски** й **глечика**, зазначивши, що так лікують цю хворобу *«кругом в Малоросії»*, і назвав тих дослідників, які писали про цю хворобу до нього: П.Іванова, П.Чубинського, Хр.Ящуржинського, О.Роговича [218, с.323-326]. 1902 року та ж *«Киевская старина»* репрезентувала публікацію *«Ликы» моего села»*. Автор статті, декотрий В.К., описав *«заварювання соняшниць»* у селі Лютенські Будища, що в Полтавщині. Це єдина, відома мені на сьогодні, праця, де зазначено, що під час лікування згаданої хвороби знахарка використовувала саме **глиняну миску й глек**. Виокремлює цю публікацію з-поміж інших і те, що її автор намагався з'ясувати раціональність *«магічного»* лікування хвороби [134, с.319-342]. 1903 рік прикметний появою в сьомому й восьмому номерах *«Киевской старины»* частини праці

Василя Милорадовича *«Житье-бытье лубенского крестьянина»*, де серед інших етнографічних матеріалів про ставлення до домашніх тварин і птиці вміщено й інформацію про використання глини в народній ветеринарії, застосування *«просверленного снизу горшка»* для приготування лікувальних засобів, використання **печини** в якості оберега [213, с.11]. Дослідник також записав магічні прийоми успішного ведення молочного господарства, пов'язані з використанням глиняного посуду [213, с.39-45].

Як зазначалося вище, широку дослідницьку й видавничу діяльність у західних землях України проводили члени Наукового товариства імені Тараса Шевченка, створеного 1873 року у Львові. Завдяки діяльності його членів наприкінці XIX століття етнографічна наука збагатилася численними працями про українські звичаї й обряди, народні знання, сімейний побут, житло й одяг, словесне, вжиткове та образотворче мистецтво, музику, пісні й танці, що відображають різні аспекти традиційно-побутової культури українців. Зокрема, світ побачили кілька томів *«Записок Наукового Товариства імені Шевченка»* (видавалися з 1892 року), *«Етнографічного збірника»* (з 1895 року) та *«Матеріалів до українсько-руської етнології»* (з 1898 року).

На сторінках *«Етнографічного збірника»* опублікував свою працю *«Замітки етнографічні з Угорської Руси»* (1896) етнограф Юрій Жаткович, де в розділі *«Хороби»* подав докладний опис магічного впливу на різноманітні недуги, причому там є й інформація про використання ***«нового горняти»*** з лікувальною метою та про його розбивання наприкінці процедури, а також про застосування **глини** під час магічного лікування [160, с.1-38].

1898 року в *«Етнографічному збірнику»* опубліковано *«Гуцульські примівки»* Івана Франка. Це одна з робіт, яка містить не тільки докладний опис лікування *«бабиць»*, а й *«примівки»*, якими потрібно було замовляти хворобу. Дослідник писав, що в процесі лікування в одному випадку знахарка використовувала **миску** й ***«два горщати з водою»***, а в іншому – **миску** й **дев'ять горщиків.** Примітно те, що Іван Франко зафіксував кілька замовлянь, у яких фігурує слово ***«горщик»*** [286, с.42]. Окрім цього, він подав у своїй роботі рідкісні записи про *«чарування на слід»*, зроблені на його

прохання в Галичині священиком Василем Козирщуком з Конятина та народним учителем Остапом Галевичем з Довгопілля; причому в записаних замовляннях фігурує слово ***«глина»*** [286, с.46-47, 50]. Там містяться й відомості про лікування знахаркою *«пострілу, стріли (прострілу)»* (болів у попереку) за допомогою шептання над **мискою** з водою [286, с.55]. Праця Івана Франка *«Гуцульські примівки»* вирізняється не тільки наявністю унікальних матеріалів про лікування згаданої хвороби, які не трапляються в жодній із проштудійованих мною праць, а й тим, що її автор, намагаючись проаналізувати причини виникнення хвороб, подавав коментарі до почутого й написаного.

У статті Л.Парубальського *«Примівка від усякої слабости, в Залучу над Збручем»*, також уміщеній в *«Етнографічному збірнику»* за 1898 рік, згадано, що лікування окремих хвороб було пов'язане з шептанням над **мискою** з водою [235, с.99].

Чимало матеріалів з народної медицини українців кінця XIX століття побачили світ на сторінках журналу *«Этнографическое обозрение»*, який видавався в Москві з 1889 року як друкований орган *«Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете»*. Там, у статті П.М.Богаєвського *«Заметки о народной медицине»* (1889), опубліковано опис лікування *«собачої старості»* біля **печі** [120, с.87]. 1889 року журнал репрезентував праці Миколи Сумцова *«О народных воззрениях на демоническое происхождение болезней»* [268], Петра Іванова *«Сила родительского проклятия по народным рассказам Харьковской губернии»* [238, с.41-53]. 1890 рік став прикметний появою в журналі статей: М.Запольського – *«Чародейство в северо-западном крае»* [163], Володимира Антоновича – *«Заклинания против чар»* [113], де подано зауваги про перебіг і лікування окремих хвороб з використанням глиняного посуду. У праці Г.Коваленка та І.Манжури *«К народной медицине малоруссов»* (1891) подано цінні відомості про заварювання *«со́яшниці»* з використанням **миски** з водою й ***«небольшого горшка»***, лікування *«катарів»* жіночих статевих органів за допомогою процедури зігрівання паром, який добувався шляхом поливання водою розжареної **цеглини** чи каменя, зопрілості сухою

глиною, зішкребеною з **припічка**, зубного болю із застосуванням **миски** [178, с.173, 175, 177, 180]. Окрім цього, серед зафіксованих і опублікованих у праці замовлянь, які автори збирали в Полтавській губернії, є й замовляння від кровотечі, у якому фігурує слово ***«глек»*** [178, с.178].

1899 року в *«Этнографическом обозрении»* опубліковано статтю Валентини Щолокової *«Пища и питье крестьян малоросов, с некоторыми относящимися сюда обычаями, повериями и приметами»*, де подано матеріали про збереження корови від *«сглаза»* й використання при цьому **глечика** [138, с.275-275].

Чимало матеріалів з вивчення народних прикмет, повір'їв, звичаїв вийшло з-під пера відомого українського етнографа, фольклориста, мовознавця, мистецтвознавця, перекладача й громадського діяча Володимира Гнатюка. 1904 року в *«Етнографічному збірнику»* було опубліковано його працю *«Знадоби до галицько-руської демонології»*, де висловлено міркування з приводу діяльності знахарів [142]. У журналі *«Матеріали до українсько-руської етнології»* міститься його ж стаття *«Купане і палене відьм у Галичині»* [143], де трапляються зауваги про використання **глиняного посуду** для приготування ліків.

Унікальні матеріали з народної медицини, лікувальної й охоронної магічної практики українців Карпат і Прикарпаття записав і опублікував 1904 року у своїй праці *«Гуцульщина»* Володимир Шухевич [303, 304]. У ній подано докладну іформацію про домашнє лікування за допомогою природних матеріалів, у тому числі й **глини**, і *«містичне»* – за допомогою різних оберегів, магічних предметів. Значні фактологічні матеріали про народну медицину, зокрема про лікування *«бабиць»*, містяться в п'ятій частині праці. Упереміш з іншими фактами, зібраними місцевими краєзнавцями й оприлюдненими Володимиром Шухевичем, трапляються й відомості про використання *«бабою»* (йдеться про *«повитуху»*, *«повивальну бабу»* – жінку, яка допомагали під час пологів) *«печини»* для захисту новонародженої дитини від *«уроків»*, а також про те, що в процесі лікування бабиць у с.Жаб'є і м.Кути *«примівники»* використовували **маленьке горнятко** й **миску**, яку розбивали після закінчення процедури. Там охарактеризовано й

оберегові дії, *«аби в корови було багато молока»*, з використанням **глиняної миски** [304, с.249]. Володимир Шухевич не тільки подав записи методів народного лікування хвороб і позбавлення від різних негараздів, а й намагався проаналізувати записане. Наприклад, опублікував коментар львівського лікаря Володимира Бобринського щодо магічного лікування *«золотника»*. Етнограф Володимир Антонович у праці *«Чари на Україні»* (1905) подав загальні зауваги про ставлення українців до знахарів [112].

Ще одна публікація початку XX століття, ґрунтована на етнографічних матеріалах, в якій описано процес лікування *«соняшниці»* за допомогою **миски** й **глечика**, подано замовляння від хвороби, належить перу катеринославського етнографа Василя Бабенка – *«Знахарство, народная медицина (лики), приметы и суеверия»* (1905) [117, с.135]. 1913 року в Катеринославі з'явилася праця іншого відомого українського історика, етнографа Якова Новицького – *«Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине»*. Він повідомив, що записав відомості, хоча й зі значними труднощами, від 22 знахарів і знахарок, назвав імена й вік тих шептух, які надали найбільш повну інформацію. Серед матеріалів, зібраних Яковом Новицьким, зустрічаються й згадки про лікування біля **печі** *«сухот»* у дитини та *«піднебення»*, про позбавлення від *«пропасниці»* шляхом *«підкурювання»* хвороби з використанням **глиняного черепка** [230, с.18, 21, 29].

Названими працями завершується період накопичення знань про використання глини й глиняного посуду в народній медицині й знахарстві українців, який умовно можна назвати **етнографічним.** Праці цього періоду становлять ядро всього корпусу матеріалів про народні медичні знання українців. І хоча більшість із них мають описовий характер, усе ж містять надзвичайно цікаві подробиці в галузі використання в народній медицині такого природного матеріалу, як **глина**, та застосування **глиняних виробів** у домашньому й магічному лікуванні.

З 1920-х років розпочався наступний період вивчення народної медицини, який тривав до кінця 1980-х років. Його можна розділити на три етапи. Перший – 1920-ті – 1930-ті роки – прикметний

накопиченням значної кількості емпіричних матеріалів щодо етномедицини завдяки всебічному обстеженню явищ традиційної культури за спеціальною програмою, розробленою Етнографічною комісією Всеукраїнської академії наук. Працівники Комісії не тільки проводили експедиційну роботу, виїжджаючи до різних областей України, а й на місцях організували фольклорно-етнографічні осередки для збирання матеріалів народної творчості. Завдяки експедиційній роботі науковців і збирацькій діяльності кореспондентів, у фондах Комісії зосередилася значна кількість фольклорно-етнографічних записів з народної медицини. Серед цих матеріалів трапляється й інформація про використання глиняного посуду в знахарстві та побутовій медицині й ветеринарії, в охоронних обрядах, пов'язаних із веденням тваринництва [2; 5; 6]. На жаль, план Комісії щодо видання збірки *«Корпус народної медицини»* залишився нереалізованим, тому основний масив матеріалів зостався в рукописах.

Серед опублікованих праць цього часу щодо наявності інформації про місце глиняного посуду в українській народній медицині виділяється стаття Лідії Шульгиної *«Гончарство в селі Бубнівці на Поділлі»*, опублікована 1929 року в збірнику *«Матеріали до українсько-руської етнології»*. Взимку 1926 року та влітку 1928 року вона взяла участь в одній з експедицій Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук і дослідила етнографію бубнівського гончарства. Серед матеріалів, зібраних нею, є згадки про виготовлення спеціального посуду для чарівництва – ***«горнятко на відлів»*** та ***«баньок ставити на живіт»***, а також ***«ладущиків з пупом»***, які *«на молоко дуже добрі»* [302].

До проблематики народної медицини в 1930-х роках звертався український етнолог, фольклорист, діалектолог, укладач етнографічних збірників Василь Кравченко. Значна кількість зібраних ним матеріалів зберігається в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України. 1996 року видано його *«Етнографічний нарис (про Волинь)»* у збірнику наукових праць *«Древляни»* [183], де дослідник зупинився на методиці збирання лікарських рослин і народного лікування. Там містяться

докладні відомості про домашнє лікування за допомогою природних матеріалів, у тому числі **глини,** і про *«містичне»*, за допомогою різних оберегів, магічних предметів. Є також згадки про звертання до *«знахарів»* чи *«примівників»,* які, у свою чергу, лікують за допомогою замовлянь і магічних дій. Серед матеріалів Василя Кравченка мені трапився запис замовляння від дитячих *«криксів»,* яке знахарки промовляли, стоячи біля **печі** і *«вперши дитину в комен»,* та про охоронне значення **печини** [184, с.67, 279].

Вивченням народної медицини з погляду етнографії в 1920-х – 1950-х роках займався вчений-медик, видатний український історик медицини Сергій Верхратський, який 1940 року захистив кандидатську дисертацію *«Побутова медицина на Україні»*, а 1945-го – докторську – *«Матеріали з історії медицини на Україні до часів введення земства»*. Більша частина цих матеріалів залишилася в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України і чекають на опрацювання та видання. Його рукопис *«Український медичний фольклор (побутова медицина українського села доколгоспних часів)»* – це збірка фольклорно-етнографічних матеріалів, записаних в українських селах Поділля, Київщини, Дніпропетровщини (1923–1932) й Львівщини (1946–1956) [1]. Серед цих матеріалів є й відомості про використання в українських селах **глиняного горщика** для приготування ліків, застосування знахарями **горнятка** й **миски** під час магічного лікування *«бабиці»* й *«золотника, вразу»*, про лікування деяких хвороб біля **печі**.

Починаючи з 1940-х років, народну медицину в Україні стали вивчати з акцентом на пошукові раціональності методів лікування, а студії в галузі дослідження лікувального обряду здійснювали переважно фольклористи, які ввели до наукового обігу широке коло текстового компоненту лікувального обряду – замовляння. Тому етнографічні праці з народної медицини на окресленому етапі – велика рідкість. Саме з початку 1940-х до кінця 1960-х тривав другий етап накопичення знань з означеного питання. Однією з праць даного періоду стала монографія Марії Торен *«Русская народная медицина и психотерапия»*, написана ще в 1960-х

роках, але з'явилася друком лише 1996 року. Акцентуючи увагу на спільності українського, російського й білоруського народів, Марія Торен подала у своїй книзі записаний в Україні спосіб лікування хвороби живота, коли *«пуп сорван»*, методом *«накидывать* ***горшок*** *на пуп»*. Примітно те, що *«для правки живота имелся особый* ***горшок****, сделанный по специальному заказу «пупник-****горшок****»*. Важливими також є свідчення про використання **глини** з лікувальною метою: від накопичення кислот у шлунку, печії, рожі, болю голови й горла, застосування **глини** при опіках, підвищеній температурі, укусах бджіл, вивихах і забоях. Окрім цього, авторка подала в книзі кілька рецептів приготування лікарських засобів у **глиняних горщиках, щільно закритих покришками й замазаних тістом.** Водночас вона проаналізувала роль знахарів у народній медицині [277, с.245].

З 1970-х років розпочався ІІІ етап накопичення знань з питання, яке цікавить авторку. Вивчення явищ народної медицини почало здійснюватися передовсім із філологічної точки зору, як частини фольклору, у відриві від сфери її побутування, а також сконцентрувалися на її ритуально-знакових аспектах (К.Леві-Строс, М.Еліаде, В.Тернер, В.Пропп, П.Богатирьов, Ю.Лотман, О.Байбурін). Помітну кількість праць цього часу складають і ті, в яких розгортається процес теоретизації різних питань народної медицини.

Загалом період вивчення народної медицини від 1920-х до кінця 1980-х років умовно можна назвати **фольклористичним**. Він характеризується всебічним вивченням замовлянь як текстового компоненту лікувального обряду. Кількість опублікованих етнографічних матеріалів, зокрема з питань використання глини й глиняного посуду в народній медицині українців, у цей, другий період, порівняно з попереднім, незначна.

Третій період дослідження народної медицини в Україні – сучасний, який умовно можна назвати **керамологічним**. Він характеризується активізацією збирацької й науково-дослідницької роботи у зв'язку з пожвавленням вивчення вітчизняної традиційно-побутової культури. З початку 1990-х років цікавість до народної медицини як компонента традиційної культури посилилася,

що зумовило й появу цілої низки публікацій як описового, так і аналітичного характеру. Серед праць цього періоду виділяються монографії й статті львівської дослідниці української народної медицини Зоряни Болтарович, які містять багато як зібраних нею етнографічних матеріалів, так і опублікованих дослідниками в минулому [121-125]. Проте її праці містять небагато інформації про використання **глини й глиняних виробів** у народній медицині. Наприклад, під час опису *«соняшниці»*, Зоряна Болтарович використала вже названі вище матеріали Івана Франка про лікування *«бабиць»* за допомогою невеликого **горщика** й **миски** [124, с.240].

Як джерела для пошуку необхідної інформації на увагу заслуговують збірки замовлянь, опубліковані в 1990-х роках, що містять згадки про лікування за допомогою **глини** й **глиняного посуду**. Проте всі вони, без винятку, основані на етнографічних працях другої половини XIX – початку XX століття [132, 133, 161, 137, 281, 253, 260].

Нині набуло поширення вивчення регіональних аспектів народної медицини. Народну медицину Слобожанщини студіював історик, етнолог Сергій Швидкий. У його дисертації *«Традиційна народна медицина українців Південної Слобожанщини: Історія розвитку, сучасний стан, регіональна специфіка»* (2001) небагато інформації з досліджуваної мною теми, проте дослідник констатував, що у Південній Слобожанщині **глину** в народній медицині використовували доволі широко, що зумовлено природними й геологічними умовами краю [294].

Вагомий внесок у справу вивчення народної медицини українського Полісся зробив історик Андрій Шкарбан. У його працях, опублікованих у другій половині 1990-х років, вдалося знайти й унікальні, здобуті під час польових експедицій матеріали, що свідчать про використання і в наш час населенням регіону **глини** й **глиняного посуду** для лікування хвороб [295-298].

Суттєвий внесок у вивчення народної медицини Полісся зробила й етнолог Ірина Ігнатенко. У її наукових монографіях – *«Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся»* (під дівочим прізвищем Колодюк) (2006) та *«Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність*

(на польових етнографічних матеріалах» (2013) – міститься інформація про використання глини у вигляді компресів при вивихах і синцях, лікування червоною глиною кривавого проносу в дітей, застосування глиняного горщика під час лікування шептухами *«золотніка»*, а також застосування в поліських селах миски під час магічного процесу лікування *«волосу»* [180, с.111-112; 171, с.159].

До вивчення народної медицини Полісся, зокрема замовлянь регіону, в наш час долучився й філолог, історик мови Віктор Мойсієнко, який вивчав переважно лексику народної медицини й лікувальної магії. У його статті *«Поліські вірування та перекази про вроки»* (1997) опубліковано замовляння, яке ілюструє використання **печини** в якості оберега, для попередження *«уроків»* [223, с.158].

Важливими джерелами видаються й праці філолога, фольклориста Ольги Соляр. Дослідниця вивчала лікувальні замовляння, десятки текстів яких з Гуцульщини, Закарпаття, Волинського Полісся, Сумщини ввела в науковий обіг; охарактеризувала магічні терапевтичні дії, у тому числі кидання вуглинок на воду, виливання воску, обкурювання, обмивання свяченим зіллям і водою, запікання хвороб тощо. Її стаття *«Українські «лікувальні» замовляння: проблема культурологічного контексту»* (2004) містить інформацію про значення **печі** в магічних лікувальних обрядах [254].

Українські замовляння досліджував, охопивши території сучасних Київської, Черкаської, Кіровоградської, Полтавської, Вінницької й Житомирської областей, етнолог Андрій Темченко. У статті «*Міфологічні пари «вода-молоко», «вогонь-залізо», «сіль-очі» у магічно-обрядовій практиці українців (на матеріалі замовлянь до худоби)»* (2002) він подав відомості про використання **печини** й **продірявленого посуду** в якості оберегів у господарчій магії [273, с.28-29].

Сучасний період прикметний тим, що до проблеми використання **глини** й **глиняного посуду** в народній медицині звернулися й керамологи. 1993 року побачила світ монографія керамолога Олеся Пошивайла *«Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна»* [243]. Кілька підрозділів цієї книги присвячено використанню **глиняних виробів** у народній

медицині, замовляннях і ворожінні [243, с.278-284]. Автор уперше звернув належну увагу на аналізові зазначеного явища в українській традиційно-побутовій культурі. *«У давнину майже всі ліки готувалися в* ***череп'яних виробах****, найчастіше – в* ***горщиках****, і са́ме значне поширення предметів гончарного виробництва в первісну епоху сприяло освоєнню всіляких лікувальних відварів»*, – констатував учений [243, с.278]. Олесь Пошивайло висловив міркування з приводу оберегової функції **глиняного посуду** в домашньому господарстві, охарактеризував їх роль, зокрема **глечиків** і **горщиків,** як атрибутів відьомських чарів, акцентував увагу на символіці *«порожнього», «нового», «полив'яного», «замазаного тістом»* посуду в українській народній медицині й знахарстві, де раціональні знання поєднувалися з магічними прийомами. Книга містить переважно матеріали з Лівобережної України.

Аналізуючи сучасні здобутки керамологів, варто відзначити й опубліковану 2000 року монографію керамолога Ігоря Пошивайла *«Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти»*, де частину розділу *«Ритуально-магічні функції глини»* присвячено з'ясуванню ролі **глини** у світовому знахарстві й магії. Серед матеріалів, опублікованих автором, зустрічаються й окремі відомості з України [242].

Можна назвати ще чимало статей – як наукових, так і науково-популярних, які містять поодинокі відомості про використання **глини** й **глиняного посуду** в українській народній медицині. На жаль, жоден із дослідників до цього часу не ставив за мету проаналізувати, наскільки широко українці під час лікування хвороб використовували **глину**, розчин чи суміш її з іншими речовинами. Не знайшла я й аналізу доцільності використання **глиняного посуду** для приготування ліків; висновків щодо того, наскільки необхідним було їх застосування в процесі лікування хвороб. Єдина праця, автор якої надзвичайно близько підійшов до аналізу місця й ролі **глиняного посуду** та **глини** в українській народній медицині – згадана монографія Олеся Пошивайла *«Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна»* [243, с.278-284]. Отже, тема залишалася маловивченою, що й спонукало до її дослідження.

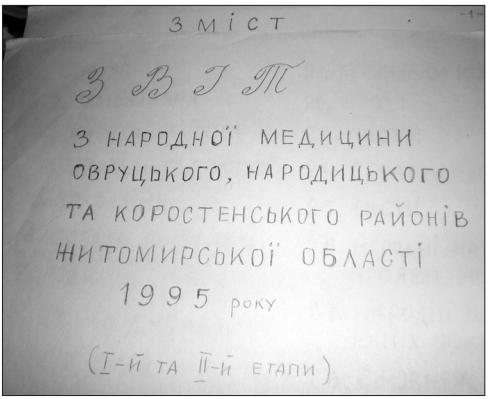
Усі названі вище народознавчі праці стали для мене цінними джерелами, адже містять матеріали зі значної території України: Карпат і Прикарпаття, Поділля, Полісся, Слобожанщини, Середньої Наддніпрянщини, Півдня України.

Надзвичайно цінним джерелом для з'ясування різних аспектів побутування народної медицини в традиційній культурі українців, а також пошуку інформації з означеної тематики є матеріали польових досліджень – як опубліковані, так і ті, що знаходяться в рукописах. Зокрема, 1997 й 2000 року побачили світ збірники фольклорно-етнографічних матеріалів, зібраних істориками й краєзнавцями Харківщини в другій половині 1990-х років, – *«Муравський шлях-1997»* та *«Муравський шлях-2000»*. Вони містять важливу інформацію про значення **печі** в лікувальних обрядах населення Слобідської України [226].

Окремо варто згадати діяльність дослідника народної медицини Андрія Шкарбана. Упродовж 1993–1998 років він був учасником комплексних польових експедицій у Черкащині, Дніпропетровщині, Хмельниччині, Полтавщині, Рівненщині, Житомирщині, організованих Міністерством України з питань надзвичайних ситуацій і в справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи відповідно до Постанови Верховної Ради України з метою реалізації програми дослідження території, яка потрапила в *«Зону відчуження»*. Тоді у складі групи Андрій Шкарбан обстежив понад півсотні сіл, опитав кілька сотень осіб, половина з яких – знахарі, записав значну кількість текстів

Мал.1. Дослідник народної медицини Андрій Шкарбан. Мельниківка, Черкащина. 2009. *Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Мал.2. Титульна сторінка звіту Андрія Шкарбана про експедицію до Житомирщини. 1995. *[61] Фото Людмили Меткої. Публікується вперше*

замовлянь від різних хвороб, зафіксував процеси лікування. У польових щоденниках, рукописних варіантах звітів про експедиції, які він люб'язно надав мені для користування, я віднайшла унікальні відомості про використання жителями багатьох населених пунктів України глини й глиняного посуду як у побутовій медицині, так і в знахарстві, в нинішній час (мал.1, 2).

Значний масив інформації було здобуто мною особисто під час польових експедиційних досліджень, проведених упродовж 2006–2013 років у Полтавській, Харківській, Луганській, Донецькій, Дніпропетровській, Кіровоградській, Черкаській, Івано-Франківській, Сумській, Київській областях. Переважна більшість зібраних відомостей підтверджує здобуті раніше знання, частину зафіксовано вперше. Упродовж 2006–2013 років, вдалося опублікувати понад 30 статей за темою дослідження, де я оприлюднила частину польових матеріалів [199-212]. Деякі з них публікуються в цій книзі вперше.

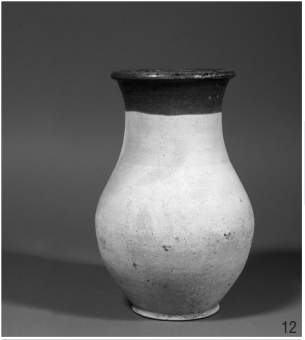
Окремі праці залишилися поза моєю увагою. Це, зокрема, стосується фольклористичних публікацій, оскільки в них увагу акцентовано на вербальному аспекті процесу лікування. До аналізу залучено лише ті з них, де у формулах замовлянь чи описах дій знахарок фігурували назви глиняних виробів чи згадувалося про глину. Я свідомо уникала аналізу тих праць, які відображають вивчення вченими народної медицини винятково з міфологічно-

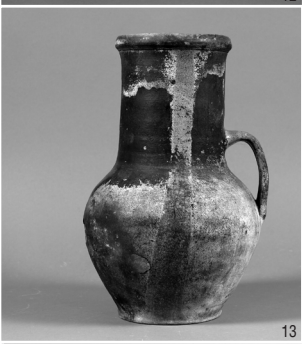
магічної точки зору, з обмеженим висвітленням практичного досвіду українців у галузі народної медицини. Також, надаючи перевагу етнографічним першоджерелам, я не брала для аналізу значну кількість статей, уміщених у численних науково-популярних і масових виданнях, бо майже всі вони основані на охарактеризованих вище працях.

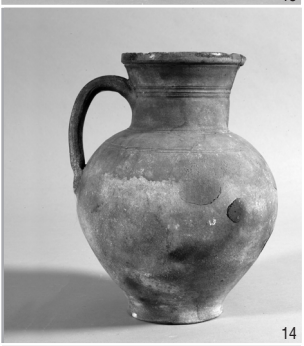
* * *

Отже, в історії накопичення знань про використання глини й глиняних виробів у народній медицині за період XIX – початку XXI століття виділяються три основні періоди:

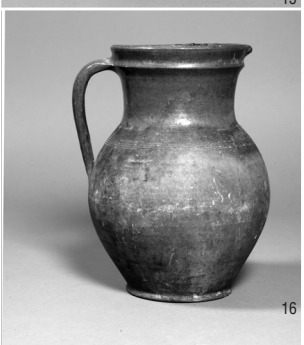
- **перший – етнографічний – XIX століття – 1910-ті роки**; він характерний накопиченням опублікованої фактологічної інформації; праці хоча й мають описовий характер, але складають основу всього корпусу наявних матеріалів про народні медичні знання українців;
- **другий – фольклористичний – 1920-ті – 1980-ті роки**; має три етапи:
  - I – 1920-ті – 1930-ті роки (накопичення значної кількості рукописних емпіричних матеріалів про етномедицину);
  - II – 1940-ві – 1960-ті роки (вивчення народної медицини з акцентом на пошукові раціональності в її методах лікування, уведення до наукового обігу матеріалів про лікувальні обряди-замовляння);
  - III – 1970-ті – 1980-ті роки (вивчення народної медицини як частини фольклору, акцент на ритуально-знакових аспектах);
- **третій – керамологічний – 1990-ті роки й до сучасності**; характеризується активізацією збирацької й науково-дослідницької роботи у зв'язку з пожвавленням вивчення вітчизняної традиційно-побутової культури; прикметний тим, що до проблеми використання глини й глиняних виробів у народній медицині звернулися керамологи; з'явилися публікації, що найбільш повно висвітлюють проблематику, порівняно з попередніми періодами.

12

13

14

15

16

РОЗДІЛ ІІ

Традиції лікування глиною

Тривалий час населення України, особливо сільське, було позбавлене професійної медичної допомоги, адже офіційна медицина стала розвиватися тільки з кінця 1860-х років. До того ж, здобувала вона довіру й визнання в народі надто повільно. Причин цього було багато. Як зазначено в одному з видань середини XIX століття, *«забобони не дозволяють простому люду користуватися ліками аптекарськими, до того ж вони мають до них просто непереборну відразу»* [274, с.4]. Віра в *«старовинні засоби»* не послабла й наприкінці XIX століття, про що писав, досліджуючи в той час народний побут Гуцульщини, етнограф Раймунд Фрідріх Кайндль: *«Наукова медицина здобула у гуцулів мало визнання (далекі відстані, через це велика плата, мало лікарів..., недовіра до них і віра в старовинні засоби)»* [172, с.105]. У першій половині XX століття в Україні мало що змінилося: *«шептанням народ вірить більш ніж лікарям»* [2, арк.13]. Не згасає ця віра й нині. Люди часто самі собі встановлюють діагнози і, перш ніж звернутися до лікаря, розпочинають із самолікування, шукаючи альтернативні методи зцілення, звертаються до народних цілителів, знахарів, шептух. У домашній аптечці кожної сім'ї є препарати як для надання першої невідкладної допомоги, так і ті, які рекомендовано приймати лише за призначенням лікаря. Під рукою завжди також засоби народної медицини. Отже, народна й офіційна медицини в Україні продовжують співіснувати.

Наші предки завжди вміли дати собі раду, самотужки осилюючи хвороби, покладаючись на засоби домашнього лікування. Згідно з набутим досвідом і знаннями вони передовсім намагалися сформувати думку про сутність хвороби й причини її виникнення. Від цього й залежали методи та способи лікування. Найпростіші захворювання (застуда, опіки, різного роду поранення тощо) підлягали лікуванню на сімейно-індивідуальному, побутовому рівні. Коли засоби домашньої медицини виявлялися неефективними, зверталися до послуг спеціаліста (знахаря, шептухи, фахового лікаря).

Історично склалося, що носіями знань з народної медицини в Україні були переважно жінки. Вони знали, як приготувати купіль для дитини, запобігти зурочення чи позбутися його, володіли навичками господарчої магії, адже могли захистити від *«дурного ока»* худобу, забезпечити охорону обійстя. Кожна жінка вміла надати першу допомогу членам своєї сім'ї при пораненнях, застуді, зубному болю, хворобах внутрішніх і зовнішніх органів. За симптомів недуги, яка могла мати неприродне походження (вроки, пристріт, переляк, підвій), жінки, зазвичай, зверталися до знахаря.

Багато хвороб, за традиційними уявленнями в Україні, підлягали домашньому лікуванню. Побутова медицина була притаманна народу *«як мистецтво лікування, яке самостійно розвинулося з цілого ряду самобутніх спостережень і дослідів»* [141, с.5]. Виборюючи в природи своє існування, наші предки, з метою профілактики й лікування хвороб, призвичаїлися використовувати різноманітні природні засоби. Недарма в народі побутує думка, що в природі немає нічого такого, чого б не можна було використати для позбавлення від хвороб.

Мал.3. **Автор невідомий. Миска.** Глина, полива, гончарний круг, 9,8х27,6 см. **Головківка, Черкащина. 1910-ті – 1930-ті.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-12523/К-12037. Фото Людмили Меткої. Публікується вперше*

2.1. Глина в лікуванні людей

Раціональне у своїй основі народне лікування припускає й використання для подолання хвороб людини такого мінералу, як **глина**. **Глина** (біла, червона, жовта, блакитна, зелена, рожева тощо), збагачена солями заліза, алюмінію, кремнезему і т.п.), – один із найбільш поширених на нашій планеті природних матеріалів. Він наявний у значній кількості майже в усіх регіонах України, яку іноді називають країною глин. **Глина** – один із перших мінералів, який людина навчилася обробляти. У народних уявленнях **глину** наділяли магічними й охоронними властивостями, внаслідок чого її широко застосовували з метою зцілення від хвороб [242; 243].

Рецепти застосування **глини** з лікувальною метою можна віднайти в друкованих працях дослідників народної медицини XIX – початку XXI століть, а також у неопублікованих архівних матеріалах. Багато пам'ятають і сучасники – носії народних знань.

Глину як лікувальний засіб найбільш широко використовували в тих місцевостях, де цей мінерал був дуже поширеним. Частіше її застосовували в розчині з водою в якості примочок, компресів, намагаючись позбавитися від багатьох зовнішніх хвороб. Наприклад, у Полтавщині **білою глиною** лікували *«грудницю»* (мастит) і тріщини сосків грудей у жінок, а також нежить [217, с.54]. У Лемківщині **білу глину** використовували для лікування поширеної, зважаючи на кількість опублікованих лікувальних рецептів, хвороби – бешихи (рожі) [198, с.94]. **Білу глину** у вигляді компресів на хворе місце там застосовували й при гарячкових станах, наривах, інфекції, запаленні легень, колітах, навіть, туберкульозі [198, с.147]. Порошок із висушеної **білої глини** слугував у побутовій медицині й у якості присипки для немовлят для позбавлення від запрілостей шкіри, що зафіксовано на значній території України [123, с.88; 277, с.121; 178, с.177]. Віднайдено інформацію про те, що набряки на тілі, що виникали під час бешихи, також можна було присипати **сухою глиною** чи навіть порошком дрібно розтертої **цегли** [274, с.184].

Прикладання *«млинців»* **жовтої глини** допомагало при хворобі очей, зокрема запаленні повік, що зафіксовано на початку XX століття декотрим В.К. у селі Лютенські Будища, що в Полтавщині

[134, с.329]. Подібне стверджується й у праці Павла Чубинського *«Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край…»* [291, с.139]. **Червону глину** з *«кертовини»* (купа **глини**, вирита кротом) застосовували в Гуцульщині в якості компресів при пухлинах [304, с.245].

Відомі рецепти, коли **глину**, призначену для лікування, розводили солоною водою, а також квасом, оцтом, спиртом, олією або змішували з іншими речовинами й природними компонентами, наприклад, оліфою, яєчним білком, насінням лікарських трав тощо. Наприклад, **глиною**, розмоченою в солоній воді, лікували хворі на *«гризь»* (ревматизм) кінцівки [217, с.160]. Її, розведену з оцтом чи квасом, прикладали до голови й до ніг людини замість гірчичників при хворобах горла чи звичайній простуді, а коли був сильний жар – до п'ят [277, с.20-121]. Іноді, лікуючи лихоманку, **глину**, окрім оцту, змішували ще й зі спиртом [282, с.89]. **Глину**, змішану з квасом і сирим яєчним білком, радили прикладати тричі на день до лоба від головного болю [274, с.13].

В одному з періодичних видань середини XIX століття зазначено, що **глину** прикладали людині до п'ят, щоб полегшити її стан після *«угару»* (отруєння чадним димом) [308, с.369].

Глина ставала в нагоді й при опіках. Ще етнограф Марія Торен констатувала, що в першій третині XX століття у Сибіру сумішшю білої глини й оліфи обкладали ошпарені місця [274, с.20-121]. Подібне зафіксовано й у Житомирщині вже в нинішній час [93].

Відоме застосування **глини,** зокрема червоної, при симптоматичних ураженнях тіла: переломах, вивихах, забоях [277, с.120-121]. Ці дані підтверджують сучасні дослідження. Так, згідно з матеріалами етнолога Ірини Ігнатенко (Колодюк), нині в Чернігівщині з **рудої глини** готують компреси для лікування вивихів і синців [180, с.315].

У домашніх умовах **глину** застосовували й з метою полегшення стану людини при укусах ядовитих плазунів і комах, наприклад, після укусів ящірки до враженого місця прикладали глиняні компреси [215, с.204-205]. Подібний спосіб побутував ще в середині XX століття в Житомирщині [63]. **Рудою глиною**, розмоченою дитячою сечею, рятувалися й від укусів бджіл [277, с.120-121].

За народними переконаннями, **глина** була придатна й для загоєння ран. Прикладання *«розмазні»* з **глини** і квасної гущі допомагало під час лікування відкритих ран на тілі, заподіяних цингою [274, с.141]. Проте таких даних, на відміну від згаданих вище, небагато.

Окремі рецепти, пов'язані з лікуванням за допомогою **глини**, мали дещо магічне забарвлення. Так, щоб позбутися *«трясовиці, трясці»* (пропасниці, лихоманки) потрібно було дати хворому випити воду, найімовірніше освячену чи незбирану, з сіллю й **глиною**, зчищену навхрест з чотирьох вікон [217, с.165]. Ще один зі способів лікування цієї хвороби пов'язаний з використанням глини – *«підкурювання»* оцтом з **глиною** й спиртом, настояними на корені калгану лікарського [217, с.167]. Щоб позбутися *«пліснявки»* (молочниці) спонукали хвору дитину лизати челюсті в **печі** [218, с.321]. У цій дії відображено й народні уявлення про значення **печі** в житті родини, й поєднання магічних дій з практичними знаннями: лікування біля **печі**, механічне позбавлення від хвороби, дезінфекція за допомогою попадання в організм перепаленої **глини** й сажі з челюстей **печі**.

Внутрішнє застосування **глини** (кілька ложок перед уживанням їжі) заодно з відваром посліду ластівок, прополісу та березового гриба (чаги) зафіксовано для лікування захворювань печінки [271, с.13]. Порошок з висушеної **білої глини** внутрішньо споживали й при печії [198, с.147].

Даних про споживання глини з метою лікування хвороб у виданнях XIX – середини XX століття небагато. Вважаю, що такий спосіб її застосування набув поширення в нинішній час після того, як цілющі властивості цього мінералу підтвердила офіційна медицина, а засоби масової інформації популяризували їх. Даних про використання в народній медицині **голубої, зеленої, чорної** та інших кольорів **глин** в етнографічній літературі не зафіксовано. Ймовірно, з лікувальною метою застосовували звичайну **гончарську глину** (білу чи сіру) або **глей** (жовтий чи червоний).

Сплеск публікацій, які містять дані про лікувальні властивості **глини**, припав на початок 1990-х років, коли в Україні посилився інтерес до вивчення вітчизняної традиційної культури. Інформація

про ефективне лікування глиною різних кольорів з'являлася й продовжує з'являтися чи не в кожному масовому виданні. Проте більш вагомими видаються рецепти народної медицини, записані з вуст народу, що може свідчити про їх тривале побутування й практичну апробацію.

Польові матеріали сучасних дослідників народної медицини дозволяють стверджувати, що **глина** широко використовується в народній медицині й нині. Надзвичайно важливу інформацію у першій половині 1990-х років записав дослідник української народної медицини Андрій Шкарбан. Згідно з його польовими матеріалами, у Черкащині в домашніх умовах за допомогою **глини** на той час лікували плеврит: *«варити картошку «мундєрку», потоптать, перемішати з* ***рудою глиною*** *гарячою, прикладать під спину і на груди»* [38]. Наприкінці ХХ століття в Дніпропетровщині **глину** використовували для лікування бешихи, прикладаючи її, змішану із сечею, до враженого хворобою місця [77, арк.9], а якщо бешиха траплялася на обличчі, її присипали сухою білою **глиною** [78]. Теплу **глину** із сечею прикладали й до голови при болях (записано в Івано-Франківщині) [51]. У селі Петриківка в Дніпропетровщині Андрій Шкарбан зафіксував: щоб позбавити від *«рожі»* (бешихи), її вишіптували і при цьому прикладали до хворого місця свіжу **глину**, розведену молоком [85]. Сиру **глину** використовували й при високій температурі [43]. При наривах на пальцях руду **глину** застосовували й у Черкащині [47]. Застосування примочок з розведеної водою **глини** допомагало при чиряках [40]. Згідно з матеріалами Андрія Шкарбана, у досліджених ним областях **глину** широко використовували, *«коли болять руки, ноги»*, *«кінці захватив чоловік»* – *«прикладали живу землю»* (**жовту глину**) [44] при поліартриті, подагрі [74], *«у кого п'яти печуть»* [84].

Під час експедиційних досліджень мені також вдалося записати інформацію про використання **глини** з метою лікування деяких хвороб. Наприклад, *«мазальною рудою глиною»*, пережареною на сковороді, присипали дитині вражені запрілістю місця на тілі. *«Це глій, що засипають дітям маленьким, як упріває дитина»* [20]. **Глину**, точніше річковий намул (*«болото»*), використовували для позбавлення від болів у попереку [75, арк.8]. **Глиною**, змішаною з

Мал.4. **Марія Мартиненко розповідає про лікування глиною. Дибинці, Київщина. 2006.** *Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

оцтом, кислим молоком, горілкою, сечею, лікували хворі кінцівки при артритах [85; 77, арк.9; 23, арк.37; 90], а також *«нариви»* на пальцях [28, арк.4]. **Жовтою глиною**, змішуючи її з кислим молоком, лікували *«нариви на грудях»* (мастит) [30, арк.44]. Вдалося записати відомості й про внутрішнє вживання **глини** (мал.4). Одна з жительок села Пархоменко, що в Луганщині, повідомила, що регулярно споживає **білу глину** для лікування гастриту. Так роблять і в Харківщині, Полтавщині, Черкащині, проте мова вже йде про **голубу глину** [7]. Щоправда, респонденти користуються переважно лікувальними рецептами, вичитаними в журналах, газетах чи у всесвітній мережі Інтернет.

2.2. Глина в лікуванні тварин

Глина знаходила широке застосування й у народній ветеринарії. Серед господарських порад 1788 року стверджувалося наступне: якщо кінь кульгає на всі чотири ноги, необхідно пустити йому кров з обох боків у миску, додати пшеничного борошна, олії, **жовтої глини** й змазувати сумішшю все його тіло [190, арк.17-18]. Там же

рекомендувалося: якщо кінь часто мочиться, треба його напувати водою, яка *«стояла у долині, де **глину** копають»*. Якщо такої води ніде було взяти, тоді чисту, без піску, **глину** радили розбавити водою, додати ячмінне борошно, а потім цю суміш давати пити коню [190, арк.47-48]. 1850 року кілька рецептів народної ветеринарії було вміщено на сторінках *«Полтавских губернских ведомостей»*. Так, коли на ногах у коня були пухлини, потрібно було взяти **перегорілу глину**, стерти її на порошок, змішати з оцтом, додати дрібку солі, намазати на шматок білого простого сукна й прив'язати до ніг. Пов'язку треба було міняти щодоби [231, с.75].

Глину використовували й для того, щоб полегшити наслідки укусу гадюки, які траплялися з домашньою худобою на пасовиських [241]. Гарно допомагала **глина** й при маститах у корів: *«Обкладають глиною, як в корови вим'я опухне»* [38].

Під час експедицій 2002–2012 років у селах Вінниччини, Донеччини, Івано-Франківщини, Луганщини, Полтавщини, Київщини, Сумщини, Тернопільщини, Харківщини, Черкащини мені вдалося записати кілька рецептів народної ветеринарії, пов'язаних із застосуванням глини. Найпростіший давній спосіб, яким господарки, хоча й не так часто, користуються й нині, слугує, щоб *«зняти жар»* у худоби, наприклад, під час такої хвороби, як *«рожа»*. Для цього беруть **глину** або **рудий глей**, змішують його з теплою водою й оцтом або буряковим квасом і цим розчином обмазують тварину: *«Колись лікували глиною (мазальною, жовтою) свиней від рожі. Розводили глину теплою водою і обмазували свиню, так робили кілька разів, поки не пройде рожа»* [66]; *«змащували глиною, глеєм свиней, щоб температура спала, як рожа»* [39]; *«порося заболіло*

Мал.5. Ганна Шелепова розповідає про використання глини для лікування *«рожі»* у свиней. Пархоменко, Луганщина. 2007. *Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства*

і температура висока, не їсть – треба наколотити глини (рудої) з уксусом і обліпити, і вкрити» [109, арк.19]; *«розводили глину буряковим квасом, намочували цим рядно і накладали на боки – то проходило»* [73]; *«коли захворіла свиня, то мені порадили обмазати її глиною. Я декілька раз так зробила і вилікувала тварину»* (мал.5) [57, арк.44]. Цим же способом (це єдиний, записаний мною випадок, в Опішному, що в Полтавщині), принаймні в 1980-х роках, лікували й *«мастит»* у корови [103, арк.2]. Розвідки з Черкащини Андрія Шкарбана підтверджують зафіксоване мною в Опішному [38]. Набряки й гнійники на ногах корів чи коней також гоїли, обмазуючи уражені місця розведеною водою **глиною** [71, арк.7]. У селі Дибинці в Київщині 2006 року занотовано, що компреси з рудою глиною допомагають і тоді, коли тварина заслабне, об'ївшись: *«Як скотина щось з'їсть усмак, брали руду глину, розмочували водою, змащували ноги коровi, поки полегшає»* [50, арк.8]. Віра Голоднова, мешканка села Пархоменко, що в Луганщині, повідомила мені, що для профілактики захворювання свиней вона й зараз підсипає їм до корму **глину**, вважаючи, що це запобігає розвитку недокрів'я – *«она воспаленія снімає, ето народні способи. Я й зараз свиням її даю, вони в ній і качаються. Для профілактики, бо вона, навєрно, їм нужна, у них малокров'я»* [23, арк.37]. Цей запис зроблено 2006 року, а наступного року, під час експедиції до Коломиї, що в Івано-Франківщині, записано таке: *«Глину розмішували з половою і годували свиней»* [110]. На жаль, жінка-інформатор не змогла пояснити, для чого це робили, проте факт залишається фактом.

Інші згадки, що стосуються теми, зокрема лікування рожі у свиней за допомогою **глини**, розбавленої оцтом чи буряковим квасом, записані мною впродовж 2002–2012 років. Отже, і нині цей спосіб лікування вважається дієвим, інакше ним би не користувалися. Привертає увагу, що заодно з цим господарі дають свиням ліки, призначені ветеринаром. Таке поєднання двох методів лікування не є винятком, адже люди намагаються лікувати худобу всіма відомими їм способами.

Як і загалом народна медицина, українська народна ветеринарія тісно поєднувала раціональні знання з магічними, якими послуговувалися, передовсім, для запобігання зуроченню, адже

причину хвороби частіше пов'язували зі впливом *«дурного ока»* чи зі зловмисними діями *«відьом»*. Як зазначено вище, наприкінці ХІХ століття руду **глину** підмішували до полови під час годування свиней з метою відвертання *«прозора»* [213, с.298]. Не обходилася народна ветеринарія й без застосування **печини** (шматочка глиняної обмазки **печі**), яку вважали дієвим засобом для запобігання зурочennю.

2.3. Глина в знахарстві

Відомостей про застосування знахарями **глини** для лікування різних хвороб у літературі й етнографічних джерелах небагато. Поодиноких даних, які мені вдалося віднайти, недостатньо для того, щоб з упевненістю стверджувати про широке використання цього мінералу в українському знахарстві. Іван Франко у своїй праці *«Гуцульські примівки»* (1898) подав опис магічного лікування *«бабою»* укусу *«лойки»* (гадюки), записаний наприкінці ХІХ століття в селі Конятин Вижницького повіту: *«В горах немало ядовитих лойок (гадюк), тому існує багато примівок саме від укусу їх. Як ужалить кого, баба ставить на землі, кладе під ноги осикову тріску, велить стояти тихо, примруживши очі, і шепче 9 разів примівку»*. Разом з описом опубліковано й примівку, де фігурує слово ***«глина»***:

«Тьфу! Тьфу! Тьфу! Счізай!
Господи, помагай!
*Був лой та лойка, та війшов на **глину**,*
*А з **глини** на траву, а з трави на росу,*
А з роси ухватив си за шкіру,
А з шкіри за мнясо, а з м'яса за кість.
А з кости я тебе вікликаю, я тебе візиваю» [286, с.44].

Хоча ця *«примівка»* й не свідчить, про пряме використання в лікувальному обряді **глини**, проте, зважаючи на давність побутування замовних текстів, ймовірно, саме **глина** мала б узяти на

себе *«основний удар»* під час укусу ядовитим плазуном і виступити своєрідним знешкоджуючим елементом знахарського лікування.

Ще один магічний спосіб позбавлення від хвороб за допомогою **глини** опубліковано 1886 року дослідником західних регіонів України Юрієм Жатковичем у праці *«Замітки етнографічні з Угорської Руси»*. Автор писав: *«Як хто нагло поболіє ся, тодї... місцями знов «на гроби ідуть»...: Одна жона, що розуміє дїло, іде у тин і бере із девяти гробів глини, котру дома у новім горняти розмиває, а потім умиває хворого, а мало дає пити. Щоби був хосен, треба так... іти на гроби, щоби і одна душа не видїла; тому чинять се звичайно в ночи»* [160, с.39]. Цей опис свідчить, що, за народним уявленням, змивання хворого водою, в якій розчинено землю (**глину**) з могили, змушувало хворобу завмерти.

Дослідник народної медицини Полтавщини Василь Милорадович також зафіксував використання глини під час магічного обряду лікування *«волосу»* (запалення нігтьової фаланги). Після лікування шептуха радила обкладали **жовтою глиною** вражений *«волосом»* палець [219, с.59-60]. **Глину** в такому випадку використовували як засіб для зняття запалення. Ймовірно, він був дієвим, що підтверджує його довготривале побутування. У Дніпропетровщині в 1990-х роках зафіксовано, що **глину** прикладали до пальця при *«наривах»*: *«на тряпочку розколочену глину прикласти, зняти, ще раз прикласти, потім прикласти подорожник»* [40]. У той же період від шептухи із села Візня у Житомирщині записано, що *«глину з хреста на сволоці»* варили разом із *«самосійним житом»* і лікували цим відваром *«малярію»* [98].

Загалом, опрацьовані мною літературні й архівні джерела, польові матеріали дають підстави стверджувати, що дослідники не зафіксували широке використання **глини** для лікування внутрішніх захворювань. Нею, здебільшого, лікували зовнішні захворювання: ревматизм, радикуліт, простудні захворювання, хвороби шкіри (бешиха). Українські *«знахарки, шептухи, бабки»* мали у своєму арсеналі інші способи й засоби лікування. Вони застосовували **глину** з метою завдавання шкоди чи причарування (у народі часто вважали, що шептухи не тільки могли відвернути шкоду, а й заподіяти її). Йдеться про виготовлення ляльки – *«кукли, тварі»* –

своєрідного прообразу людини з **глини**, узятої з-під сліду людини, й проведення маніпуляцій (забивання осикових кілків чи їжакових голок), спрямованих на причарування коханого чи *«напускання болѝ»*. Подібні приклади з відповідними замовляннями подав у *«Гуцульських примівках»* Іван Франко. Якщо в описах процесу виготовлення *«тварі»* й чарування над нею немає прямої вказівки на те, що її виготовляли саме з **глини**, то у *«примівках»* на це є чітка вказівка:

*«...Я верчу і б'ю цю стрілу не в **глину**, лише з під голови в голову, З під тимйи (тім'я) в тимйи, з під очей в очі...»* [286, с.47].

Подібний опис виготовлення *«тварі»* подав у праці *«Гуцульщина»* Володимир Шухевич. Він засвідчив, що в селі Жаб'є (нині – селище Верховина Івано-Франківської області) так робили, *«йик хоче хто, аби другий заслаб»*. При цьому *«бере слїду з єго правої ноги 9 раз по 9; з тої **глини** зробит твар (куклу), рубає зістріть до дерева 12 трісок з него, але так, аби за одним разом утяв кожду тріску; ті тріски бє вершками у тоту твар через 12 субіт східних (на сходї місяця). Тот чоловік, шо була єго твар уроблена, мусит минути си до 12-ої суботи»* [304, с.235].

Землю (**глину**) з-під ніг людини використовували в Україні, щоб її причарувати. *«Виймання сліду»* і вмазування в **піч** для любовного чарування від кінця XIX – початку XX століття описали дослідники Н.Данильченко [151, с.6], Василь Деміч [153, с.24], Микола Сумцов [266, с.284]. Петро Іванов навіть зафіксував відповідне замовляння*: «Як **піч** від хати не відходе, так шоб (ім'я) від мене не відходив»* [237, с.54].

* * *

Отже, **глину** як один із найбільш поширених в Україні природних мінералів в українській народній медицині використовували доволі широко. Її застосовували в розчині з водою в якості примочок, компресів для лікування багатьох зовнішніх хвороб людини. **Глина** ставала в нагоді, коли потрібно було позбутися жару при простудних

захворюваннях. У суміші з жирами нею лікували опіки. Суху **глину** використовували в якості присипки для позбавлення від запрілостей шкіри. Відзначено й застосування **глини** при симптоматичних ураженнях тіла: переломах, вивихах, забоях, синцях. Цей мінерал вважали й хорошим засобом для полегшення стану людини при укусах ядовитих плазунів і комах. За народними переконаннями **глина** була придатна й для загоєння ран.

Мал.6. Гончар Сергій Никорович розповідає керамологу Людмилі Меткій про властивості глини. Коломия, Івано-Франківщина. 2007. *Фото Людмили Пошивайло. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Широкого застосування набула **глина** і як засіб для лікування й профілактики хвороб свійських тварин, передовсім, як засіб для зняття запалення шкіри. Цей спосіб виявився настільки дієвим, що побутує й нині.

Опрацьовані літературні й архівні джерела, польові матеріали дають підстави стверджувати, що глиною для лікування люди більше користувалися в домашніх умовах, коли вірили, що хвороби можна було позбутися самотужки. Знахарки ж мали у своєму розпорядженні інші способи й засоби лікування.

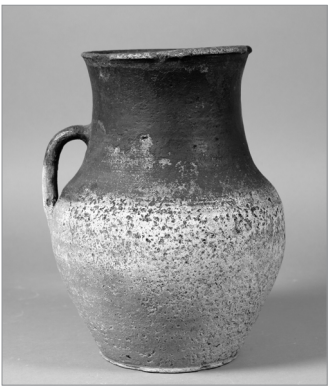
У нинішній час люди лікують глиною болі в суглобах, прикладають глиняні *«млинці»* до хворих ділянок тіла під час нежиті, ангіни, головного болю. **Глину**, розведену в певній пропорції з водою, споживають внутрішньо, наприклад, при захворюваннях шлунка, або навіть їдять її, точніше повільно розсмоктують: *«У нас жирна **глина**, зовсім без піску, я їм, лічу жилудок»* [87]. Щоправда, інформацію про лікування **глиною** більшість моїх респондентів черпали із засобів масової інформації. Люди розповідали, яку і де треба взяти **глину** для лікування, як перевірити її на придатність, охоче повідомляли про випадки *«чудесного зцілення»* від багатьох недуг з власного життя чи досвіду своїх близьких і знайомих.

Нині багато вже забуто, й тільки останніми роками у зв'язку з пробудженням цікавості до народних традицій стає все більшим захоплення лікуванням **глиною**. З'явилися ліки на основі **глини**, косметика. Модним, і навіть престижним, стає користування **глиняним посудом**, оздоблення **глиняними виробами** громадських закладів, прикрашання житла тощо. Про це свідчить наявність численних публікацій у популярних виданнях, періодиці, всесвітній мережі Інтернет, що містять рецепти лікування й профілактики різних хвороб за допомогою **глини**. Так нині рекомендують лікувати радикуліт, подагру, остеохондроз, артрит, мігрень, ангіну, ларингіт, мастит, нервові й шкірні захворювання. Для стимуляції діяльності шлунка й кишковика, при діабеті, атеросклерозі, хворобах крові, жовчного міхура, нирок, печінки радять внутрішньо приймати *«глиняну воду»*. Косметологи пропонують використовувати **глину** для приготування масок, зміцнення волосся, боротьби з целюлітом.

Таким чином, народні методи глинолікування набули в нинішній час широкого розповсюдження. Проте всі вони базовані на давніх рецептах народної медицини. Різниця в тому, що сучасні лікувальні приписи містять точну рецептуру, де вказано, скільки треба взяти **глини** для приготування ліків, зазначено послідовність дій і тривалість лікування. В лабораторних умовах проводяться хімікобіологічні аналізи **глин**. Як засвідчують наукові дослідження, **глина** містить такі мікроелементи як, кремній, алюміній, титан, залізо, кальцій, магній, натрій, калій [241, с.32-35]. Цей комплекс

мікроелементів безперечно ефективно впливає на людський організм. Лікування **глиною** у своїй практиці застосовують відомі лікарі й цілителі. **Глину** для лікування й профілактики хвороб застосовує значна кількість медичних закладів, косметичних салонів. В Україні є вчені, які займаються лабораторним дослідженням мікроелементного, хімічного складу **глин**. Деякі праці науково доводять їх цілющі властивості [247].

Таким чином, природа дала людям багато засобів для підтримки здоров'я. З-поміж них окреме місце займає **глина**. Глинолікування – один із найбільш давніх методів народної медицини. Раціональність його доведена вже тим, що народні методи лікування **глиною** знайшли широке визнання й у офіційній медицині. Адже, як і сотні років тому, нині **глиною** успішно лікуються різні захворювання. Під час дослідження я не виявила жодної згадки про те, щоб лікування **глиною** приносило шкоду. Іноді люди, не знаючи про цілющі властивості **глини**, зцілювалися за допомогою неї від хвороб випадково: *«у мене був лишай, то вилічила случайно, як штукатурила **глиною** з кінським кізяком»* [32, арк.5].

Автор невідомий. Глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, 27,3х21,2 см.
Східне Поділля. Перша половина XX століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-11530/К-11037. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

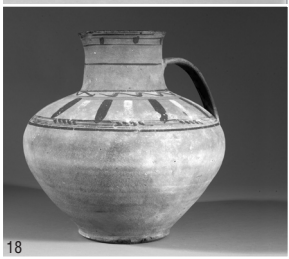
РОЗДІЛ ІІІ

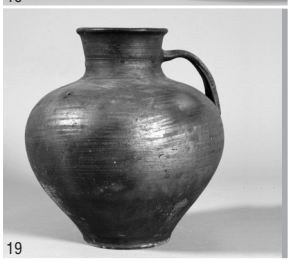
Глиняний посуд у лікуванні людей

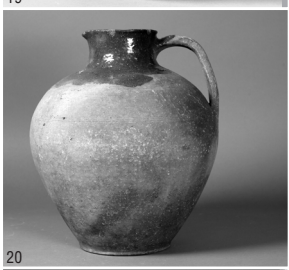
Під впливом природних умов, соціальних явищ, політичних подій у культурі кожного етносу формуються певні традиції, правила поведінки, звичаї, твориться мова, світогляд, менталітет, на основі досвіду накопичуються знання. Народна медицина як складова народних знань почала зароджуватися в спільноті людей, що проживали на території сучасної України ще з прадавніх часів. Відтоді не збереглися письмові свідчення, які б дозволили достовірно відтворювати, про що думали наші предки. Проте вони, однозначно, переймалися тими ж проблемами, які хвилюють і нині населення України: їжа, тепло, продовження роду, захист від ворогів, збереження життя й здоров'я. Отже, народна медицина несе в собі накопичений упродовж тисячоліть потужний лікувальний досвід багатьох поколінь.

Перш ніж звернутися за допомогою до лікарів, нині сущі українці, здебільшого, намагаються подолати хворобу самотужки. Більшість із них уміють надати першу допомогу при пораненнях, шкірних, простудних захворюваннях, знають, як зробити зігріваючий компрес та інші лікувальні процедури. Вони нерідко стають *«лікарями»* для себе, своїх близьких і знайомих, широко застосовуючи при цьому різноманітні традиційні засоби, а також предмети повсякденного вжитку.

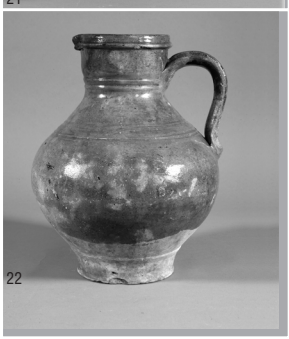

17

18

19

20

21

22

3.1. Посуд для приготування лікувальних засобів

У давнину майже всі ліки готували в череп'яних виробах, найчастіше в **горщиках** [243, с.278]. Саме він ставав у нагоді, коли приготування ліків вимагало підігрівання чи кип'ятіння, розтоплювання інгредієнтів ліків на вогні. Так, у **глиняному горщику** розтоплювали на слабкому вогні сало, мед, *«пінне чи полугарне вино»* й отриману мазь прикладали *«до горла, до грудей, де є пухлини, до рук і ніг»* під час скарлатини [274, с.149]. Якщо того вимагала рецептура, **горщик** був придатний для тривалого контакту з полум'ям або жаром, адже глиняний черепок витримує значне підвищення температури (мал.7). Приміром, упродовж трьох днів у **печі** в ньому готували ліки з відвару молочаю від зубного болю. Потім переливали його в **глечик** і парилися над гарячим відваром, а охолодженим полоскали ротову порожнину [174, с.191].

Зазвичай, для приготування зілля призначалася спеціальна посудина: «*До купелю є осібний банєчок, в якім си нїчю ни вари, лише си купіль грієе»* [299, с.116]. Пористий глиняний черепок «вбирав» у себе будь-які смаки й запахи. Тому для приготування, подавання й зберігання різних страв використовували окремий посуд: *«водянка»* – посудина для тримання води, *«кашник»* – **горщик** для приготування каші, *«борщівник»* – для борщу, *«молочник»* – **глечик** для молока, *«поросятниця»*, *«гусятниця»* – для смаження м'яса, *«ковбасниця»* – для зберігання ковбаси в смальці. У посудині, засміченій рештками їжі, могли розвиватися хвороботворні мікроорганізми, тож для приготування *«ліків»* потрібно було брати спеціально призначену для цього посудину.

Мал.7. Автор невідомий. Горщик. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 14x16,5 см. **Опішне, Полтавщина. Друга чверть XX століття.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-1235/К-1199. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше*

У лікувальних приписах нерідко акцентувалася увага на використанні в народній медицині саме **нового горщика**. *«В(ъ)ложи в горщокъ новой»*, – зазначено в одному з рецептів, опублікованому в *«Лікарських та господарських порадниках XVIII століття»* [189]. Подібне зафіксовано й у іншому виданні XVIII століття. *«Новой малой горщок»* використовували, наприклад, під час приготування засобу для лікування пухлин шийних залоз *(«залози і жовни»)* [195, с.37]. Звичай використовувати нову посудину зберігся в Україні й у XIX столітті. Так, **новий горщик** розжарювали в **печі**, наливали буряковий квас і парилися, що вважалося дієвим засобом від кашлю [218, с.333-334]. **Нові горщики** ставали в нагоді й під час пережарювання складових частин ліків. Готуючи ліки від *«водобоязні»* (сказу), радили пережарити свинець на порошок саме в **новому неполив'яному горщику.** Далі його змішували з порошком *«чистої міді»* й свіжим медом і споживали щоп'ятнадцять хвилин, намазуючи на хліб [227, с.217].

Іноді приготування окремих ліків вимагало застосування **полив'яного посуду.** Наприклад, для лікування хвороби, *«ежели кого врачъ* (рвота. – *Л.М.*) *нападет»*, потрібен був порошок з кісток риби, попередньо звареної в новому **полив'яному горщику** [194, с.5]. У **полив'яному горщику** з молодих пагонів калини готували *«калиновий декокт»* (відвар), який вважався дієвим засобом від золотухи [274, с.149].

У полив'яному посуді (**горщику, мисці**) або навіть у **черепку** (**частині розбитої посудини**), зазвичай, готували ліки (порошок) способом пережарювання. У XVIII столітті для того, щоб приготувати засіб від укусу *«ядовити(х) бєсти(й)»* використовували **полив'яну миску**: *«Возми сѢрки, на поро(х) утє(р)той, лотовъ 6, влій олєй ілляного ква(р)ту, замѢшай, поста(в) на угля(х), нєхай смажи(т)ся. И якъ 5 почнє кипѢти, здойми скоро з(ъ) огня, дє(р) жи на(д) мискою поливаною, чтобъ пѢна на(д) оную зойшла. Ту пѢну утєрти добрє, вли(й) олѢй, присма(ж) и процеди, добрє витиснувши 6, є(ст) барзо добри(й), лю(б) и смродливи(й)»* [189, с.52] (мал.8). Способом підсмажування інгредієнтів у **черепку** відбувалося приготування мазі від *«сверблячки»* (корости) з дьогтю, сірки й товченої цибулі [167, с.22].

Мал.8. Капиніс Микита. Миска-*«кандійка»*: вигляд зверху *(а)*, збоку *(б)*. Глина, полива, гончарний круг, 9,8х28,6 см. **Попівка, Зіньківщина, Полтавщина. Кінець 1920-х – початок 1930-х.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, ТЗ 8-1. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше*

Та все ж частіше для пережарювання компонентів ліків використовували **горщик**. Ще один лікувальний припис XVIII століття містить інформацію про те, як позбавитися *«ковтуна»* (запалення сальних залоз на голові людей і тварин). Для цього радили спалити в **горщику** на попіл *«ожика»* (їжака), зробити луг з того попелу й ним митися [194, с.7]. У Поділлі, згідно з дослідженнями Н.Данильченка, який вивчав етнографію краю в середині XIX століття, у **горщику** пережарювали вошей, перетирали на порошок, настоювали певний час у воді й давали пити хворому на жовтяницю [151, с.44]. До речі, споживання вошей з метою лікування жовтяниці побутує й нині, щоправда, комах уже не пережарюють у **горщику**, а просто потай підмішують до їжі хворого [86]. У **горщику**, способом пережарювання, з тушки крота готували ліки від епілепсії. Для цього клали тварину в **щільно закритий горщик** і тримати доти, доки він не згорить на порошок, який просіювали через сито, настоювали три дні на горілці й давати пити хворому перед нападом хвороби [290, с.316]. Згідно з *«Материалами для этнографического изучения Харьковской губернии»*, які публікували в Харківському збірнику наприкінці XIX століття, у **горщику** в **печі** пережарювали кістки і *«стекшим мозгом»* мазали хворі на ревматизм місця [272, с.7].

Для розтирання компонентів ліків на порошок найбільш придатним також вважали саме **горщик**. Від доволі розповсюдженої раніше хвороби – *«водобоязні»* (сказу) – побутувало багато рецептів.

Їх, навіть, визнавала офіційна медицина й публікувала тогочасна преса. Наприклад, *«Циркуляр медицинского департамента губернского врачебного учреждения об испытании средства помещика Ловатова от водобоязни»* містить припис, як з кількох інгредієнтів, розтертих на порошок у глиняному **горщику**, готували ліки від цієї хвороби [288]. Для розтирання речовин, окрім **горщика**, також брали ***«макортет»*** [189, с.34, 35, 48]. Іноді для цього могла слугувати й **миска**: *«постругати дрібно червону мідь, в мисці череп'яной крепко з водою терти і давати пити рано, і на ніч»* [146, с.269].

Аналіз віднайдених у різних виданнях матеріалів виявляє закономірність: частіше ліки в **печі** готували в посудині, накритій покришкою й замазаній **глиною** чи тістом. Наприклад, у **невеликому, замазаному глиною чи тістом горщику** варили ліки з вишневого кореня для позбавлення від зубного болю [195, с.43]. Згідно з *«Лікарськими та господарськими порадниками XVIII століття»* приготування відвару з редьки й червоного вина від хвороби, яка характеризувалася затримкою сечі, відбувалося в **щільно закритому й заліпленому горщику**: *«На урину задержану, то est какъ вимочи(т)ся нє може(т). Возми яловцєви(х) ягодокъ приго(р)щъ, або garść, пєрєтолчєни(х) в мо(ж)джєру, вари(т) в водѢ, что(б) била кварта води, процедивши, дава(т) пи(т) по карвато(ч)ки що пол(ъ)години, пєрє(й)дє. И тѢмъ: накрай рє(д)ки, вари(т) оную в винѢ, залѢпи(в)ши горщокъ; гнявши с ог(ъ)ня, положи(т) по(д) ни(ж)ную ча(ст) тѢла, то є(ст) по(д) afedron, что(б) на(д) парою сидѢлъ хори(й)»* [189, с.37]. Подібний спосіб лікування подано й у праці Бориса Грінченка *«Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр.»*: *«...Узять кварту води, налить у полив'яний горщик і положить туди три корінці горицвіту, закрить горщик покришкою та й замазать і варить поти, поки вивариться з кварти п'ята частка...»* [147, с.54].

У Волині в середині XIX століття у **печі**, у щільно **закритому горщику**, готували напар з грибів мухоморів, який використовували для лікування *«гостцю»* [127, с.53; 128, с.3-4]. Рецепти приготування ліків з мухомора, зокрема від болей у ногах, побутують і нині. Примітно, що продовжують їх готувати саме в **горщиках** [94].

У 20-х – на початку 30-х років XX століття народну медицину України вивчав історик медицини Сергій Верхратський. У його рукописі *«Український медичний фольклор (побутова медицина українського села доколгоспних часів)»* є дані про те, що в селах Вінниччини в **замазаному тістом горщику** готували напар з калини, солодких ріжок *(«ceratonia siliqua»)*, меду й масла для лікування сухот. Дві ложки приготовленої суміші змішували з молоком і приймали по чарці тричі на день [1, арк.124]. Покусаній скаженим псом людині, згідно з рукописом ученого, радили пити відвар звіробою, гадючника, малини, чортополоху, ранника, рути. Допоміжним вважалося коріння молочаю, яке треба було дрібно покришити, всипати в **новий горщик**, залити водою; **покришку на горщику обліпити глиною чи тістом** і поставити в гарячу **піч** на добу. Настій проціджували й давали пити недужому по склянці натщесерце. Приймання ліків мало викликати блювоту. Вважали, що засіб був дієвим у перші шість днів після приготування [1, арк.163а]. Використання **нового горщика** в таких випадках було зумовлено тим, що після подібного приготування посудина могла стати непридатною для повторного вжитку. До її стінок могли пристати й пригоріти рештки компонентів ліків, а вінця могли зазнати пошкоджень під час відколупування від них **глини** чи тіста.

На думку керамолога Олеся Пошивайла, використання тіста для замазування було важливим елементом сакрального дійства. Хліб виконував функцію оберега від зовнішнього відкритого середовища й одночасно підсилював лікувальну дію рідини [243, с.279-280]. На рівні підсвідомості – це було дійсно так, проте, на побутовому рівні, такі дії проводили, *«бо так було заведено»*, та й з практичної точки зору замазування тістом не давало вмісту посудини випаровуватися й усі цінні компоненти ліків залишалися в посудині.

Збереглися дані про приготування лікувальних засобів у **глечиках (*«кувшинах»*), мисках, чашках, ринках, макітрах,** хоча таких значно менше. Наприклад, у **ринці** з пива, козиної крові, олії, воску, живиці та інших складників готували мазь від ран на ногах [194, с.17]. У **макітру** насипали житнє зерно, а потім ставили туди пляшку, в якій приготовано настоянку насіння *«коров'яку»* з горілкою. **Макітру** ставили в натоплену **піч**, що забезпечувало

утримування тепла тривалий час. Після приготування ліків цим розчином витирали хворі ноги [21].

Від головного болю пропонували пити воду з мурашиною кислотою, приготованою за допомогою **глиняної чашки**. *«Желваки і зоби»* (запалення лімфатичних вузлів), згідно із засобами народної медицини, рекомендували лікувати настоянкою з *«винного кеменю»* (кристалічного осаду, який утворюється під час виробництва вина), дубової кори та мускатного горіха, приготовленою в **полив'яному глечику** [274, с.47]. За даними кінця XIX століття у Старобільському повіті (нині – Луганщина), у *«замазаному»* **глечику** готували відвар з *«табакýручкового»* для лікування «*корости*» [197, с.416]. Таким же способом, і знову ж у **глечику**, варили ліки від застуди з дьогтю, калгану, білого імбиру, солодких ріжків. Це вариво треба було пити не менше ніж по пів літри на добу [261, с.37].

Глиняний посуд був придатний і для приготування різноманітних настоянок без підігрівання, кип'ятіння чи пережарювання інгредієнтів. Приміром, у Гуцульщині на межі XIX–XX століть з меду і тертого хрону готували ліки від *«задухи, дихавиці»* (кашлю). Особливість була в тому, що **горщик** з указаними компонентами закопували на 12 днів у землю, і тільки після цього вживали по ложці натщесерце [304, с.249-250]. Інформацію про подібне зафіксовано й у нинішній час. У Луганщині в середині XX століття, щоб позбутися сухот, змішували в **горщику, накритому покришкою й замазаному тістом,** один кілограм меду, по одному літру горілки, соку моркви і буряка. **Горщик** із сумішшю закопували в землю на шість днів. Готові ліки приймали по склянці перед вживанням їжі [105]. У Київщині наприкінці 1980-х років зафіксовано спосіб приготування ліків з мухомора від подагри, радикуліту. **Горщик, закритий покришкою і замазаний тістом**, закопували на місяць доволі глибоко (30-40 см) в землю. Рідиною, яка утворювалася в **горщику** мастили хворі місця [95].

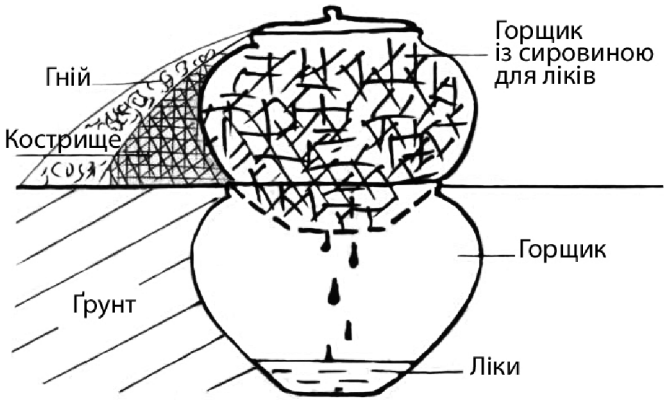
Одночасно побутували й дещо дивні, на перший погляд, рецепти приготування ліків. Так, щоб позбутися *«шолудей»* (захворювання шкіри голови), рекомендували використовувати приготовлений у **глиняному полив'яному горщику** порошок із жаб. А **задишки з болями в боці** можна було позбутися, перетопивши в **печі** в

горщику, накритому **покришкою** і замазаному тістом, живу курку [274, с.47]. Намагаючись лікувати сухоти без втручання знахарів, у Поділлі, за даними кінця 1860-х років, готували спеціальну купіль. Для цього варили чорне живе порося в **горщику**, виливали вміст у воду, клали туди чорну кішку й купали в цій рідині хворого [151, с.44]. Керамологу Анатолію Щербаню вдалося записати подібний спосіб лікування дитини в Опішному, в Полтавщині: *«Я знаю у моєї родички дитинка хворіла, а їй баба якась совітує. Купи у ганчара **горщик**, не торгуйся, скіки він скаже, скіки й плати. А тоді в глинищі набери глини (мазальної) і вари в тім горшку, хай вариться. А тоді кота чорного піймайте, вперід кота покупайте, а тоді дитину купайте у тій глині»* [12]. Якщо ретельно проаналізувати, то ці рецепти, можливо, й небезглузді. Адже використання в народній медицині курячого пір'я, жиру, кісток, внутрішньої плівки курячого пупа, крові не викликає здивування, то чому приготування ліків з усієї тушки не може бути доречним? Застосування чорного кота чи кішки також зафіксовано в українській народній медицині, наприклад, для лікування *«чорної хвороби»* (епілепсії).

Побутували й інші способи застосування **глиняного посуду** для приготування цілющих засобів народної медицини. У другій половині XX століття оригінальним способом використовувався **горщик** у селі Мельниківка, що в Черкащині. Там при болях у шлунку готували таку настоянку: траву золототисячника *«натоптували»* в пляшку, заливали *«перваком»* (міцною горілкою), закорковували й обмазували пробку житнім тістом. Пляшку ставили в **глечик,** який також **накривали покришкою й замазували тістом.** Після випікання хліба ставили **глечик** у **піч**, а заслінку теж замазували тістом. Витримавши у **печі** три доби, вживали ліки по чайній ложці три рази на день, а потім заїдали коров'ячим маслом і запивали сирим *«курячим яйцем»* [18]. Подібним чином готували зілля від *«уразу»*. Після того, як шептуха *«підтягне живота»*, напували хворого цілющим напаром, приготовленим з 0,5 кг плодів калини, 0,5 кг меду, 0,5 л горілки. Усе змішували в **горщику**, накривали його покришкою, замазували тістом і ставили в каструлю з житнім зерном, а потім усю конструкцію в натоплену **піч**. Після приготування пили по 50-100 грамів ліків двічі на день за дві години до вживання

їжі [104]. До речі, мені не траплялися згадки про описані вище способи приготування ліків у давніх етнографічних джерелах, отже, найімовірніше, – це результат певної новації в народній медицині.

Рецепт приготування ліків за допомогою конструкції з двох **глиняних горщиків** міститься у збірнику *«1250 домашніх засобів по лікуванню всіляких хвороб: Повний справжній простонародний лікарський порадник»* [274]. Ці ліки, точніше мазь, готували з подрібненої деревини ялівцю чи липи й застосовували від зубного болю. У **глиняний горщик** клали сировину (подрібнені галузочки ялівцю чи липи), накривали його **покришкою,** заліплювали щілину тістом, а посередині дна робили отвір. **Горщик** потрібно було поставити в інший таким чином, щоб увійшло тільки дно, а місце з'єднання також треба було заліпити тістом. Нижню частину конструкції (нижній **горщик**) закопували до країв у землю, а навколо верхнього розводили багаття. Палили його доти, доки стружка у верхньому **горщику** не перегоряла. Коли ж вогонь гаснув, **горщики** вихолоняли. У нижньому збиралася певна кількість *«масла»*, яким лікували зубний біль, прикладаючи його до зубів та ясен [274, с.22] (мал.9). Описаний у довіднику спосіб приготування ліків за допомогою **конструкції з двох глиняних горщиків**

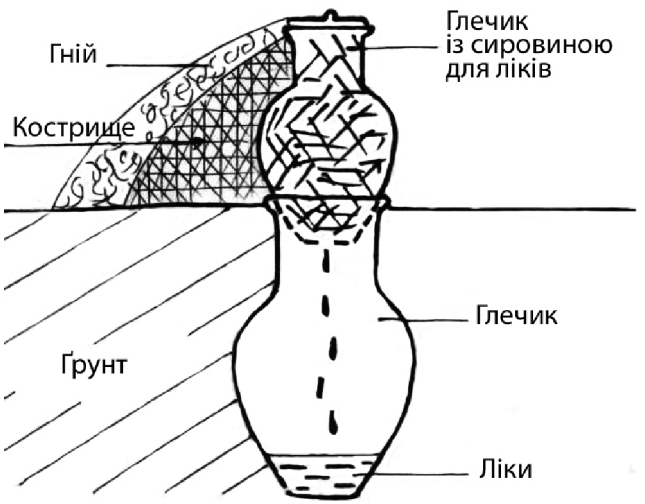
Мал.9. **Приготування ліків за допомогою конструкції з двох горщиків.**
Малюнок Людмили Меткої

трапляється й у інших виданнях. Маззю, приготовленою подібним чином, зі свіжого конопляного насіння, згідно з матеріалами *«Малорусских домашних лечебников XVIII века»*, лікували *«струпи, шолуді на голові»*: *«свіже конопляне насіння (пригірщ) всипати в новий горщик, змішати з горілкою у новому горщику, накрити покришкою з діркою, а другий горщик взяти порожній, накритий тканиною і поставити на вогонь. Той горщик, який накритий тканиною, накласти вверх дном на той, що накритий покришкою, обмазати **глиною** чи тістом і так обкладати вогнем чи обсипати жаром, щоб із верхнього в спідній пішов олійок, і мазати струпи»* [194, с.13]. Рецепт, на мою думку, опубліковано дещо неточно. Проте зрозуміло, що під час приготування ліків використовується **конструкція з двох глиняних горщиків**. А в *«Лікарських та господарських порадниках XVIII століття»* [146] подано інформацію, як подібним чином, тобто за допомогою **конструкції з двох горщиків** (вказано, що один із них – новий), готували мазь від раку на губах: *«Назбирай жабъ зєлєни(х) звичайныхъ, которіє в водах(ъ) бываютъ, кождой юй наклади ма(с)ла в(ъ) ротъ, в(ъ)ложи и(х) в горщокъ новой, в которомъ напєрє(д) пороби дѢрки, залѢпи звєрху покришкою, закопай другой **горщокъ** в(ъ) зємлю, положи на сємy навєрху з(ъ) жабами и пали округъ вєрхнои **горщокъ**, что(б) в(ъ) спо(д)нѢй изойшолъ олѢєкъ. Способъ уживаня таковъ сєго олѢйку: доста(н) знову таки(х) жє жа(б) і изъсуши ихъ в пєчѢ, потри на поро(х) и змѢша(й) с тѢмъ олѢйкомъ, и смаруй або прикладай [до] хорого»* [189, с.31].

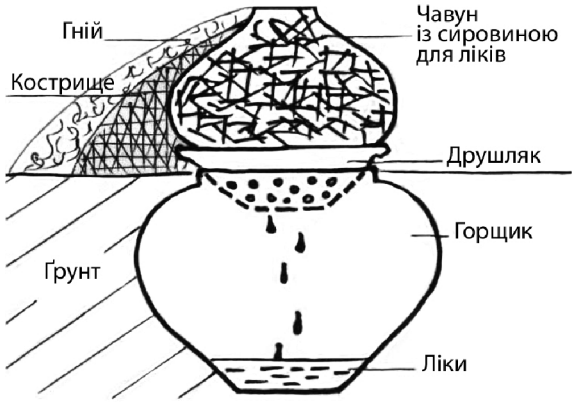
Наприкінці XIX століття в Полтавщині порізи й колоті рани на ногах у домашньої худоби лікували соком, випареним з конопляного насіння *«в просверленном снизу горшке»* [213, с.27]. Схожий рецепт опубліковано й у *«Харківському збірнику»* за 1893 рік. А.А.Татарський, записуючи етнографічні дані в слободі Свято-Дмитріївка Старобільського повіту (нині – Луганська область), зафіксував, що для лікування виразок на ногах з коріння жимолості чи барбарису готували спеціальну мазь у *«дірявому горщику»* (спеціально продірявленому) [272, с.7]. Подібні прийоми використання двох глиняних посудин, в одному випадку – **двох глечиків**, в іншому – **горщика й миски з дірочками** (друшляка),

для приготування ліків *«від екземи та ран невигойних»* із конопляного сім'я або з осикових *«галузочок»* зафіксував наприкінці XX століття Андрій Шкарбан [89] (мал.10, 11).

2003 року мені вдалося записати, як подібним чином у Харківщині, використовуючи **глиняну *«кубушку»*** (тикву), виготовляли мазь з липових галузочок від екземи. Суху деревину липи подрібнювали на невеликі шматочки, зсипали в *«кубушку»* й зав'язували зверху полотняною ганчіркою. Посудину перевертали отвором униз, ставили в чавун таким чином, щоб вона упиралася боками в його краї, але не торкалася вінцями до дна чавуна. Щілину між *«кубушкою»* і чавуном замазували **глиною**. Цю конструкцію до країв чавуна заривали в землю, навколо кубушки розводили багаття, а потім закладали його гноєм: *«І ото воно туди капа і таке, як дьоготь чорне, запах у нього різкий, їдучий. І ото топиш три дня, не перестаючи, кубушка аж біла робиться. А тоді розгортають оцей жар – вистигає. **Глина** одколупується ножем, щоб не попало в чавун, знімаєш. А в чавуні чи літра, чи півлітри рідини, дивлячись*

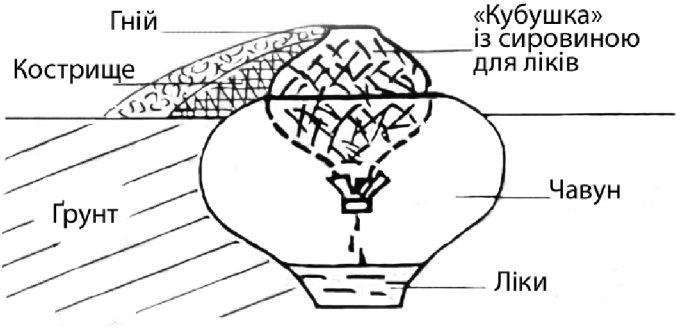
Мал.10. **Приготування ліків за допомогою конструкції з двох глечиків.** *Малюнок Людмили Меткої*

Мал.11. **Приготування ліків за допомогою конструкції з горщика, друшляка й чавуна.** *Малюнок Людмили Меткої*

яка була кубушка. Зливаєш тоді в пляшку і закриваєш. Воно їдуче, як помажеш, болить дуже, ну, більш там, на цьому місці, нічого не залишається, з першого разу проходить» [46, арк.89-90] (мал.12).

Наскільки ж необхідним було використання саме глиняних виробів під час приготування ліків описаними вище способами? Проаналізувавши матеріали, я прийшла до висновку, що в більш ранній період (XVIII–XIX століття) для приготування ліків використовували конструкції винятково з **глиняних** виробів (**глечик, горщик, друшляк**). Із середини XX століття, коли **глиняний посуд** майже вийшов з ужитку, а в побуті населення став ширше використовуватися металевий, скляний, фаянсовий посуд, зареєстровано випадки, коли відбувалася заміна частини згаданої конструкції на інший посуд, зокрема чавун. Це стосується не лише описаного способу приготування лікарських засобів. У минулому чи не єдиним доступним вогнетривким видом посуду в побуті українців був **глиняний**, тому й різні лікувальні засоби (мазі, відвари, напари) готували саме в череп'яних виробах. Підтвердженням стали розповіді про те, як люди зараз готують ліки в домашніх умовах, використовуючи при цьому емальований (каструля, кухоль), скляний (банка, пляшка, склянка), фаянсовий (чашка) посуд.

Мал.12. **Приготування ліків за допомогою конструкції з чавуна й тикви (*«кубушки»*).**
Малюнок Людмили Меткої

Наші предки були достатньо обізнані з фізико-хімічними властивостями **глини** та виробів з неї. Досвід, який вони переймали і, у свою чергу, передавали з покоління в покоління, показував, наскільки ефективнішими були цілющі властивості ліків, приготовлених у простому **глиняному посуді**.

Поширеність описаних вище способів приготування ліків за допомогою конструкції з двох **глиняних посудин**, в одній з яких знаходиться сировина для приготування (подрібнені гілочки липи, осики, ялівцю, коріння жимолості, барбарису, насіння льону, коноплі), а в іншій, після довготривалої термічної обробки вже згаданої посудини, накопичуються самі ліки, пов'язана й з тим, що **глиняний посуд** був порівняно дешевий і доступний, мав низьку теплопровідність, унаслідок чого його вміст довгий час зберігав необхідну температуру, а також витримував значне її підвищення. У **глиняному посуді** було легко зробити отвори.

Розмір посуду, у якому готували ліки, не відігравав значної ролі, принаймні у відомих джерелах я не зустріла конкретизації на зразок ***«літровий»***, ***«кашник»***, ***«махітка»*** тощо. Є лише вказівки: *«у невеликий горщик наливали води…»* [124, с.240], *«скласти у невеликий* ***полив'яний (муравлений) горщичок»*** [274, с.20], *«великий* ***полив'яний глек»*** [134, с.330], *«внести в хату великий* ***горщик»*** [1, с.162]. Отже, все залежало від того, яку кількість ліків

потрібно було приготувати. Наприклад, ***«горщок** большой»* ставав у нагоді, коли потрібно було підготувати велику кількість відвару для пропарювання всього тіла [146, с.260]. **Горщики** великих розмірів були потрібні й для приготування купелі. Так, Борис Грінченко зафіксував, що для купання хворого на жовтяницю потрібно було зварити **великий горщик**, а то й два, – *«свинячих кізяків»* [146, с.262].

Глиняний посуд, зокрема **горщик**, слугував і як мірка складових частин лікувальної суміші. Наприклад, хворобливі прояви організму після простуди (рани, сип, холод у ногах /недокрів'я/) можна було полегшити, випарivши хворого у ванні з 2 **горщиків** *«сіна-трухи»*, 1 **горщика** житніх висівок і 1 **горщика** вівса [5, арк.20].

Під час польових досліджень мені вдалося знайти інформацію про те, що й нині господарки в домашніх умовах готують ліки й косметичні засоби, використовуючи при цьому **глиняні вироби**. Найімовірніше, це відбувається не стільки через необхідність, а як данина моді, адже череп'яний посуд усе частіше знову повертається у повсякденний побут людей. Так, жителька с.Андріяшівка, Роменського району, що в Сумщині, Галина Вовк, розповіла, що в **глиняному полив'яному глечичку** готує бальзам для зміцнення імунітету – впродовж літа, коли достигають різні ягоди, заливає їх шарами *«первaком»* (домашньою горілкою), настій зливає і дає взимку споживати членам сім'ї по чайній чи столовій ложці з чаєм. Інструкцію для приготування ліків вона прочитала в одній із газет, де було надруковано рецепти народної медицини, а **глечик** вирішила використовувати, *«щоб не стояв без діла»* [17]. Інша жінка розповіла, що застосовує глиняну **миску** – *«васильківську»* (виготовлену в місті Васильків), коли робить інгаляції при застуді, кашлі [19]. Жінки нині використовують **глиняні горщики** для зберігання лікарських трав, **миски** для змішування складових частин косметичних масок для обличчя чи фарби для волосся [55; 68]. Але вони не акцентують увагу на корисності **глиняних виробів** чи на їх властивостях впливати на вміст приготовлених у них лікувальних засобів, у кращому випадку, посилаються на їх екологічну чистоту, про що довідалися з Інтернету, періодичних чи науково-популярних видань.

3.2. Посуд у лікувальній практиці

У народній медицині **глиняний посуд** використовували не тільки для приготування в ньому цілющих засобів, які споживали або застосовували зовнішньо. **Глиняні горщики, глечики, миски** слугували супутніми предметами під час проведення в домашніх умовах лікувальних магічних обрядів, коли заодно з раціональними методами широко застосовували ірраціональні (мал.13).

Мал.13. **Глиняний посуд: горщики** *(1, 3)*, **глечик** *(2)*. Глина, полива, ангоб *(3)*, гончарний круг, ліплення, 14х16,5; 28,4х18,5; 21,6х22,8 см. **Опішне, Полтавщина. Середина XX століття.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-1764, НД-1685, КН-1235/К-1199. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше*

Горщики, наприклад, ставали в нагоді тоді, коли потрібна була посудина для *«змивання хвороби»*. У Харківщині, наприкінці XIX століття, обмивали тіло хворого під час *«лихоманки»*. Увечері напередодні середи клали в **горщик** з водою гребінку, щітку, веретено, голку й залишали в **печі** на ніч. А в середу вранці цим обливали хворого й одягали тепліше [272, с.6].

Для лікування деяких хвороб у домашніх умовах часто застосовували свячену воду, ємністю для якої здебільшого слугувала **миска**. Наприклад, лікуючи *«курячу сліпоту»* (хворий не бачить після заходу сонця) **миску** з водою ставили на ніч у курник, а потім

цією водою вмивалися [292, с.122]. У Поділлі хворого на *«курочку»* (інша назва тієї ж хвороби) умивали водою, яка мала напередодні цілу ніч простояти в курнику в **глиняному горщику** [151, с.45].

Маємо відомості про те, що у Волині навіть у другій половині XX століття глухоту в дитини, яка виникала внаслідок ускладнення після захворювання на грип, лікували так: спочатку в **печі** готували напар з гілочок смородини, виливали його в **миску** й, нахиливши дитину над посудиною, лили зілля, зачерпуючи з **миски** просто руками, їй на голову. Наприкінці процедури закапували вуха камфорним спиртом [71].

Для лікування багатьох захворювань, які відносять до **простудних,** у хворого намагалися викликати потіння. Для цього його клали на **піч** або садовили в ємність з гарячою водою. Проте побутував й інший спосіб. Недужого накривали рядном, ставили чи садовили над діжкою, відром, **мискою**, куди клали гарячий камінь чи розпечену **цеглину**. У посудину наливали гарячу воду, буряковий квас або розсіл. Пара, яка огортала хворого, викликала рясне потіння [215, с.195]. За народними уявленнями, хвороба з організму виходила разом з потом. Хворі парилися й над розігрітим **новим горщиком,** наповненим буряковим квасом [215, с.69].

Якщо лікування вимагало обкурювання хвороби, зазвичай використовували **черепок битого посуду**: *«насипають у **черепок** жару і сиплють льон, а хворий нахилиться вухом до диму, та ще й рядном його прикриють»* [147, с.51]. **Глиняний посуд**, точніше його частину – ***«черепок»***, або **покришку для горщика** використовували в домашніх умовах під час обкурювання бешихи. Згідно з більшістю етнографічних матеріалів, цю хворобу могла лікувати тільки баба-шептуха. А от у Черкаській області наприкінці 1980-х років зафіксовано, що бешиху намагалися лікувати в домашніх умовах без допомоги знахарки, але тим самим способом обкурювання. З цією метою в глиняну **покришку** чи **черепок** від битого посуду накладали жар з **печі**, шкаралупу освячених на Великдень яєць, іноді додавали ще й дрібно посічене зілля, освячене на Маковія, подрібнену молоду кору чорної бузини й обкурювали димом хворі місця [42]. Обкурювання допомагало позбавитися від *«ляку»: «Дитина злякалася «як хлопці ішли зі звіздою на Різдво»*.

Змушена була іти до того, хто ніс звізду, остригла волосу – на ***черепок*** *і обкурювала дитину»*, – згадувала одна з мешканців с.Ворокомле Камінь-Каширського району Волинської області [56].

Отже, **глиняний посуд** осмислювався в народі як важливий фактор успішного лікування, про що свідчать наведені приклади застосування його і як ємностей для приготування ліків, і в якості посуду для обрядів *«змивання»*, *«обкурювання»*, тобто магічного вигнання хвороби з тіла недужого. «*Посуд не тільки доповнював чи підсилював дію різних речовин, а й сприяв збереженню й успішному виявленню їх цілющих властивостей. Тобто посуд розглядався як самостійний носій магічної сили»,* – писав керамолог Олесь Пошивайло [243, с.282].

Мал.14. **Глиняний посуд: горщик** *(1)*, **глечик** *(2)*, **тиква** *(3)*. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 17,7х20,6; 31,4х20,6; 17х20 см**. Малі Будища** *(1)*, **Опішне** *(2, 3)*, **Полтавщина. Кінець XIX – початок XX століття** *(2)*, **початок XX століття** *(1, 3)*. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-1769, НД-5314, КН-7428/К-6860. Фото Тараса Пошивайла*

Магічна сила посуду проявлялася й у його здатності впливати на очищення організму. Яскравим прикладом цього може слугувати інформація, зафіксована Володимиром Доманицьким на початку XX століття у Волині. Одним зі способів лікування надмірної кровотечі під час місячних у жінок, яка виникала від тяжкої праці або, якщо жінка вступить у воду, якою обмивали породіллю, чи у воду, в якій

прали чужу закривавлену сорочку, якщо вона наступить ногою на місце, куди помочилася породілля, було прання, спрямоване на очищення організму. Для цього прали сорочку в ***«негодному»*** (дірявому, надщербленому) **горщику.** Брали його до річки, набирали воду, два рази виливали, а третій раз лили 9 ложок води на сорочку й приказували: *«Моє при мені, чуже хай іде за водою»*. **Горщик закидали у воду,** а сорочку, відзоливши, носили далі [155, с.86].

Окремим лікувальним обрядам, які проводили в домашніх умовах, було притаманне ритуальне розбивання посуду – **горщика чи миски**. Ритуальне розбивання посудини, на думку керамолога Костянтина Рахна, маркує перехід людини з одного стану в інший, причому акцент робився на незворотності переходу. Ритуальне биття посуду символізувало оновлення життя й характерне, передовсім, для обрядів, які відзначають перехід людини в інший статевовіковий і суспільний статус (народження, весілля, смерть) [246, с.15].

Народна медицина як невід'ємна складова традиційної культури тісно поєднана з елементами родинної обрядовості, тому розбивання посуду під час лікувальних обрядів сприяло, за народним переконанням, швидшому одужанню хворого. З ритуальним розбиванням посуду тісно пов'язане таке захворювання, як *«падуча, чорна хвороба»* (епілепсія), яку взагалі вважали невиліковною. Допомогти ж полегшити її прояви або затримати черговий наступ міг той, хто перший раз побачить хворого на *«падучу»*. У момент нападу хвороби він мав накрити хворого ночвами й **розбити на них новий горщик**. Цим способом намагалися злякати хворобу й добитися того, щоб вона хоча б на деякий час покинула недужого, завмерла. Розбивання **горщика** в цьому випадку символізувало закінчення хвороби й одномоментно початок нового життя людини без неї [282, с.125]. Коли в дітей перший раз траплялися подібні до епілепсії (*«чорної хвороби»*) конвульсії (*«причина мимохідь»*), потрібно було встигнути проколоти їй мізинець правої руки й зробити кров'ю позначку на чолі. Якщо такий спосіб не допомагав, перекидали через ліжко дитини **новий горщик** так, щоб він розбився, а потім, щоб остаточно закріпити процес виходу хвороби з тіла людини, заставляли її їсти з однієї **миски** з чорною кішкою чи собакою, оскільки вірили, що хвороба перейде на тварин [151, с.43-44].

Згадка про розбивання посудини наприкінці лікування міститься й у праці Юрія Жатковича *«Замітки етнографічні з Угорської Руси»* (1896). Цей опис процесу лікування доволі рідкісний. Він багатогранно ілюструє стан народної медицини українського села другої половини XIX століття: *«Коли хто хворий, а не знати, що йому хибить, тодї думають, що його «пудоляли». Другого так підливають: хворий бере мало сьвяченої проскури, сьвяченої пшениці, мало мотузя від дзвонів і коріня, то зварять йому у новім горшку і він вильє той плин на себе так, щоби вода з тими річами збігла назад у горня. Те горня вивержуть на путь, а хто перший ступить на нього, того імить ся хворота»* [160, с.22-23]. Текст відображає глибоку віру в надприродне й упевненість, що хворобу можна подолати, налякавши чи обманувши її, переконання у важливості застосування в магічних обрядах освячених предметів.

Ще один оригінальний спосіб застосування **горщика** в народній медицині – добування *«каменя-жабинця»*. Відомий колекціонер документів з історії України Андріян Чепа 1776 року уклав рукописний збірник замовлянь і рецептів народної медицини, який більше ніж через століття було опубліковано в *«Киевской старине»* (1892). За даними дослідника, камінь-*«жабинець»* використовували для знешкодження укусів *«гадів»,* бджіл, ос, шершнів, притуляючи його до враженого місця. А діставали згаданий камінь так: *«Взявши большую жабу, называемую ропуху, заключить в* ***горшок*** *или* ***глек****, в котором много дырок навертеть и, завязавши, установить в гнездо больших муравьев, которые мясо ее объедят, тогда в оном* ***горшке*** *между костями сыщется камень. Сей камень отвращает отраву, ежели укусит кого гадина, пчелы, осы и шершни, то оным потерть укушенное, тотчас исцелится»* [289, с.129]. У більш пізніх виданнях трапляються згадки про добування подібним способом з жаби чи летючої миші кісток – вилочки й грабельок. Тільки застосовували їх не з лікувальною метою, а щоб, наприклад, відвадити п'яницю від горілки [1, с.179], причарувати коханого [158, с.26] або виграти судову справу [282, с.7].

* * *

Отже, переважна більшість лікувальних засобів, принаймні у XIX – першій половині XX століття, готували винятково в **глиняному посуді**, хоча дослідники й не завжди фіксували саме цей факт, адже, ймовірно, записувати очевидне й звичайне для того часу їм не видавалося за необхідне.

Опрацьовані матеріали дозволяють стверджувати, що частіше для приготування ліків, зокрема відварів лікарських трав, в українській народній медицині використовували **глиняний горщик**. У ньому готували й напари (посудину з необхідними компонентами, наглухо закриту й замазану тістом чи **глиною**, ставили на ніч або на кілька діб у гарно витоплену **піч**). У **горщику** пережарювали інгредієнти для отримання ліків (порошку), а також робили спиртові настоянки лікарських трав. **Горщики, спеціально продірявлені**, застосовували в конструкції з іншим посудом для приготування мазей. Зафіксовано дані про приготування лікувальних засобів у **глечиках (*«кувшинах»*), мисках, глиняних чашках, ринках, черепках битого посуду**.

На використанні **полив'яного посуду** акцентовано увагу лише в окремих випадках і майже винятково там, де мова йде про приготування ліків способом пережарювання. Тож або дослідники не акцентували увагу на цьому факті, або він дійсно був несуттєвим. Чимало свідчень про те, що для ефективності цілющого засобу краще брати **нову посудину**, особливо, коли це стосується приготування ліків у **печі**, у **замазаному тістом чи глиною горщику**.

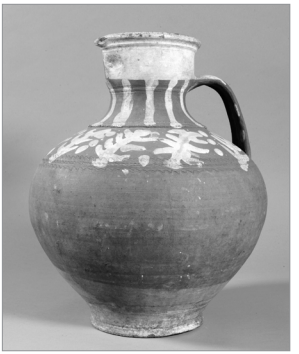
Глиняні горщики, глечики, миски слугували супутніми предметами під час проведення лікувальних магічних обрядів у домашніх умовах. **Глиняний посуд** у такому випадку осмислювався як важливий фактор успішного лікування, про що свідчать наведені приклади застосування його і як ємностей для приготування ліків, і як посуду для обрядів *«змивання»*, *«обкурювання»*, тобто магічного вигнання хвороби з тіла недужого. Магічна сила непридатного для використання в побуті посуду (**пощербленого, дірявого**) проявлялася й у здатності його впливати на очищення організму шляхом прання в ньому *«нечистого»* одягу людини.

Домашні методи лікування, прикметні магічним характером, позначені мотивом **розбивання посуду**, зокрема **горщика**,

наприкінці процедури лікування. У такий спосіб намагалися позбутися хвороби, вважаючи, що вона *«переходить»* у **посуд**.

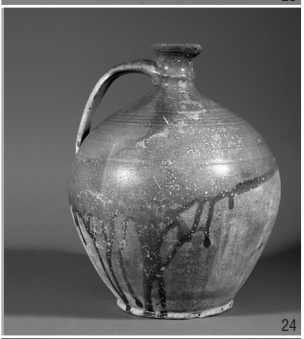
Розміри посуду мали у народній медицині другорядне значення. Усе залежало від того, яку кількість ліків потрібно було приготувати. Мазі готували в **невеликих горщиках**, відвари чи настоянки – у посудинах середнього розміру. Для приготування купелі брали **великий посуд**.

Застосування **глиняних виробів** нині менш поширене, ніж, скажімо, 100 років тому. Вийшовши з широкого повсякденного вжитку, **глиняний посуд** перестав бути необхідним для приготування лікувальних засобів. Його, здебільшого, використовують, бажаючи бути ближчими до традицій. У підсвідомості людини використання чогось старого (посуд, піч, рушник) свідчить про давність звичаю. Такі риси ментальності українців, як довірливість і наївність, спонукають вірити більше побаченому, аніж почутому. Красиво приготовлений відвар трав, та ще й красиво поданий, *«присмачений»* словами *«приготовлено за старовинним рецептом»,* нині частіше викликає у людей довіру, побудовану передовсім на цікавості, аніж на глибоких знаннях традицій.

Автор невідомий. Тиквастий глечик.
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, писання, 40х38 см.
Хомутець, Полтавщина. 1950-ті – 1960-ті.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-7461/К-6899. ФотоТараса Пошивайла

23

24

25

26

27

РОЗДІЛ IV

Глиняний посуд у практиці охорони здоров'я тварин

Тваринництво – невід'ємна частина господарювання українців. Співіснування людей і свійських (одомашнених) тварин вигідне для обох сторін. У домашньої худоби відпала потреба захищатися від диких тварин, добувати їжу, самотужки вирощувати потомство, а людина, утримуючи худобу й птицю, забезпечує себе продуктами харчування, вовною, шкірою, гноєм для удобрювання ланів тощо.

Особливою увагою наших предків користувалася така домашня худоба, як кінь, віл – засіб пересування й тяглова робоча сила. Корова забезпечувала людину молочними продуктами, м'ясом, шкірою. Вівця, коза – «джерело» хутра, м'яса, молока. Кабан, свиня – постачальники м'яса, сала, жиру для прогодування родини. Суттєву користь людині приносить і утримання домашньої птиці, кролів, бджіл. Тому на здоров'я свійських тварин українці звертали серйозну увагу, адже від цього залежало успішне ведення господарства й добробут усієї родини.

Займаючись тваринництвом, українці нагромадили чималий об'єм раціональних навичок з утримання й догляду за худобою і птицею, набули певних знань у галузі народної ветеринарії, винайшли засоби санітарії та гігієни для запобігання захворюванням, забезпечення захисту їх як від негативних природних впливів, так і надприродних сил, наприклад, зловмисних дій *«відьом»*, *«дурного ока»*.

4.1. Посуд для приготування лікарських засобів

Українська народна ветеринарія для лікування хвороб тварин передбачає, насамперед, використання різноманітних засобів рослинного походження. Так, шкірні недуги тварин лікували водяним відваром гірчака, тютюну; при розладах травлення їх напували відваром звіробою, дубової кори, деревію; рани змащували соком або товченим листям ранника, чистотілу, промивали відваром ромашки; хворе вим'я корів, кіз мастили відваром живокосту. Причому ці відвари в Україні, особливо до середини XX століття, готували майже виняткова в **глиняному посуді**, зокрема в **горщиках** (мал.15). Заодно із рослинними засобами лікування й профілактики хвороб свійських тварин українці використовували й мінеральні речовини, у тому числі й **глину**, адже це – один із найбільш доступних матеріалів, який природа подарувала людині, а та, у свою чергу, навчилася обробляти й застосовувати на свою користь.

Спеціальних досліджень, присвячених проблематиці використання **глини** й **глиняних виробів** з метою лікування тварин, немає, адже донині це питання було маловивченою ділянкою як української етнології, так і керамології. Найдавнішою з-поміж опрацьованих мною праць з даної теми є *«Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767)»* [154]. У ньому є запис про приготування *«лекарства на твар рогатый, когда заболить, а потечет з очей и ноздер флякма»* у **глиняному горщику**: *«...на тое: ацту галуну 4 золотники, бузины ягод четверть фунта, подорожнику фунт, и щавля на болоте родячегося, и тое все в горшку утушкувавши, варить и тою водою, рано и вечор, рот и ноздре вымывать, а вымывши ячною мукою*

Мал.15. **Автор невідомий. Горщик.**
Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, писання, 29х31 см.
Вінниччина. 1920-ті – 1930-ті.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-8530/К-7913.
Фото Тараса Пошивайла.
Публікується вперше

засыпать» (дані 1724 року) [154, с.134]. В іншому виданні кінця XVIII століття зазначалося, що коли в коня випадало із хвоста волосся, у **новому горщику** спалювали на порох бджіл і земляних хробаків, змішували його зі свіжим несолоним маслом і цією маззю змазували облисілі місця на тілі тварини [189, арк.41-42].

Деякі фактологічні відомості з означеного питання розпорошені в окремих виданнях другої половини XIX – початку XX століття. Наприклад, у статті декотрого Е. *«Лечение ящура»*, вміщеній у *«Приложении к Полтавским губернским ведомостям»* (1845), міститься інформація про те, що для лікування язв у роті та на язиці тварин, які виникали під час захворювання на ящур (пухлини, струпи в роті й по всьому тілу) радили використовувати густий відвар полину, приготовлений у **горщику**. Для цього кип'ятили його в **печі** кілька разів, а потім додавали мед і купорос. Цим цілющим відваром змазували рани, хлюпали на язик тварині, доки їй не ставало легше [307, с.86-87]. 1850 року в *«Полтавских губернских ведомостях»* було опубліковано докладний опис рецептури приготування ліків від ран і пухлин, які утворювалися на тілі коня від натирання збруєю. Зазначено, що їх використовували навіть в Імператорських австрійських конюшнях. Для цього виготовляли *«камінь Helstein»*. Інгредієнти *(«квасцы», «ярь медянку», «нашатирь» «железный купорос»)* розтирали в **горщику**, висипали в **новий *«помуравлений»* (полив'яний) глиняний горщик**, варили, додаючи шафран, камфору й помішуючи дерев'яною ложкою, уварювали до загустіння. У **горщику** після охолодження залишався *«зелений камінь»*. Для того, щоб вийняти його, **горщик** розбивали. Потім частини готового каменю знову розтирали до порошкоподібного стану, розчиняли у воді й прикладали до рани впродовж доби [287, с.67]. Отже, щоразу для приготування *«зеленого каменю»* потрібно було брати **новий горщик**, адже використаний ставав непридатним для подальшого застосування.

Згідно з розвідками Василя Милорадовича, у Лубенщині наприкінці XIX століття готували ліки від порізів і колотих ран на ногах у домашньої худоби з конопляного насіння *«в просверленном снизу **горшке»*** [213, с.282]. Спосіб приготування дослідник не подав, проте під час дослідження мені вдалося віднайти кілька рецептів

мазей від екземи, *«невигойних ран»* із конопляного насіння, а також галузочок липи, ялівцю, коріння жимолості, барбарису й інших лікарських рослин. Ліки готували в **спеціально продірявлених глиняних виробах, здебільшого горщиках і глечиках**. Посудину зі зробленим у дні отвором, у яку складали сировину, закривали покришкою, ставили зверху на інший **горщик**. Щілину між ними замазували **глиною**. Цю конструкцію до верху нижньої посудини заривали в землю, а навколо верхньої – накладали гній, хмиз, розводили багаття, яке підтримували близько доби, і таким чином виготовляли ліки, які з верхньої посудини скапували через зроблений у дні отвір у нижню. Цією густою, в'язкою рідиною коричневого кольору, схожою на дьоготь, лікували рани, при цьому промовляючи: *«Ішла красна дівиця з кам'яною дійницею до кам'яної корови. Коли з кам'яної корови молоко побіжить, то тоді із рожденного сірого вола і кров побіжить»*) [213, с.282]. Дослідник народної медицини Андрій Шкарбан зафіксував подібний спосіб приготування мазі з лляного насіння від *«мокрецю»* (запальний процес шкіри) у корови. У селі Горностайпіль (Київщина) 1997 року Андрій Шкарбан зафіксував, що ліки готували за допомогою конструкції з двох **глиняних виробів – *«гладишки»*** (невеликого **глечика** без вуха) з дірочкою на дні й **горщика** [92].

Глиняний посуд у народній ветеринарії використовували й для приготування профілактичних лікувальних засобів. Уже згадуваний етнограф Василь Милорадович зафіксував, що наприкінці XIX століття в Лубенському повіті Полтавської губернії для профілактики хвороб домашню птицю годували кашею, приготовленою у **великому горщику**, ймовірно кашнику (3-5 літрів), додавши до неї 10 шпанських мух (вид жуків із сімейства наривників, із висушених тілець яких готували порошок для лікування наривів) [213, с.30]. У Київщині ще в середині XX століття побутував своєрідний спосіб профілактики *«сказу»*. Для цього рекомендували *«зварити жито в **новому горщику**. Принести води, щоб ніхто не бачив. Поливати водою цією жито. Шептати і давати його їсти гусям, щоб не показились»* [11].

Під час господарських обрядів *«підкурювання»* хвороб тварин ставали в нагоді черепки битого посуду як, наприклад, у Волині,

Мал.16. Керамолог Людмила Метка *(ліворуч)* **бере інтерв'ю про використання глиняного посуду в народній медицині у Капітоліни Черв'як. Пархоменко, Луганщина. 2007.** *Фото Богдана Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

для позбавлення овець від кашлю шляхом обкурювання часником [259, с.225].

Стверджувати, що для приготування ліків чи запобіжних засобів від хвороб необхідним було використання суто **глиняного посуду** не можна. Найімовірніше, більшість лікарських засобів, принаймні в другій половині XIX – на початку XX століття, в Україні готували саме в череп'яному посуді, бо він на той час був у широкому вжитку й до того ж був вогнетривким (мал.16).

Українська народна ветеринарія тісно поєднувала раціональні знання з магічними, якими послуговувалися, передовсім, для запобігання *«зглазу»*, *«уроків»*, зловмисних дій *«відьом»*. Наприклад, у праці етнографа Михайла Зубрицького *«Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят. (Записані у Мшанці, Старосамбірського повіту і по сусідніх селах)»*, опублікованій 1900 року, представлено *«лік на уроки»* худоби, який полягав у наступному: *«Кладе ся сїмя на святий вечір під миску, відтак товче ся, сипле ся до свьяченої води і тим заливає ся худобину і ллє ся в оба вуха...»* [168, с. 54].

Під час експедиційних досліджень мені не вдалося зафіксувати приготування ліків для тварин у **глиняному посуді** нині. Рецептура ліків загалом не змінилася, проте готують їх уже в алюмінієвому, чавунному, скляному, пластиковому посуді.

4.2. Посуд у господарських захисних звичаях і обрядах, пов'язаних із тваринництвом

Успішне ведення господарства, зокрема заняття тваринництвом, залежало не тільки від засобів попередження й лікування хвороб. Потрібні були деякі господарські прийоми для того, щоб у корів молока не зменшувалося, свині росли дорідні, щоб худоба плодилася, кури несли яйця тощо.

Майже в кожному селі трапляються розповіді про *«відьом»*, які *«забирають, доять»* молоко в корів. Про псування чи відбирання молока в домашніх тварин етнографи XIX – початку XXI століття зробили чимало записів. *«В українців поширене вірування у відьом. Вони живуть серед людей, так, що в кожному селі їх можна нарахувати кілька. Відьми посилають на людей різні біди: доять ночами корів, смокчуть кров у дівчат, насилають хвороби, посуху, град, роблять на нивах із соломи закрути і заломи, розв'язати які безнаказано може тільки знахар»* [240, с.124-125].

Часто місткістю для тримання відьмами молока слугував **глиняний посуд – горщики** й **макітри**. Є відомості про те, що у Поділлі вони навіть замовляли гончарям спеціальні посудини. Це маленьке **горнятко з покришкою**, яке було *«добре до корів»*. Гончарі, хоча й боялися братися за таку роботу, бо вірили, що це могло їм нашкодити – *«буває руки виверне, або викрутит, чи так що, боронь боже, трапиться»*, все ж знахарям, які *«все з чужих сел замовляют»*, іноді не відмовляли, адже ті платили недешево за цю роботу – *«рубля за нього дала»*. Такий посуд робили, тримаючи *«руки усередину»* й *«круга під себе, не туди торкати ногами, а під себе, й руки треба вивертати, так ніби навиворіт»* [302, с.168-169]. Проте одним із основних атрибутів відьомського чаклування, на думку керамолога Олеся Пошивайла, який ґрунтовно вивчав

звичаї й обряди, пов'язані з молочним господарством, зокрема з розпізнаванням відьом, які псують корів, був глечик. За допомогою нього, за народними віруваннями, можна було позбавитися впливу негативної магії [122, с.267].

Господарки в повсякденному житті широко застосовували різноманітні способи попередження й нейтралізації чародійства, завданого відьмами. Вони знали, як уберегти худобу від *«зглазу»* при першому вигоні на пасовище. Для цього брали кілька **глечиків**, крізь їхні вушка продівали ланцюг, який замикали колодкою, вистеляли його на землю так, щоб худоба переступала через ланцюг з **глечиками**. Вірили, що тоді її не займе в лісі ні дикий звір, ні лісовик [137, с.70].

Для захисту корови від *«вроків»*, а зурочити її могли саме під час пасьби чи коли череда йшла вулицею на пасовище або верталася додому, побутувало багато способів, серед яких і такий: у хвіст корові ув'язували стружку з рогачів, сажу з кочерг і шматочок **цеглини** (печини) з **печі**, яка, як і її частини, слугувала домашнім оберегом [213, с.287]. **Печину**, шматочок деревного вугілля з **печі** й часник вішали теляті на шию в *«шкалитці»* з червоного сукна зі словами: *«Аби тельити нїчо не ловило си так, йик чеснику нїчо не ловит си и аби єму нїчо нге шкодило, так, йик печінї не шкодит нї дим, нї ватра, та, аби таке остре було, йик горьичий вугіль, йик грань!»* [304, с.235].

Самобутній спосіб захисту від чародійства відьми побутував і в Хмельниччині. Елементом магічної дії, окрім інших предметів, там виступав **горщик**. Щоб відьма в корови не взяла молоко, треба було купити на базарі 9 нових голок, 9 стручків червоного перцю, 9 ложок і **новий *«горнець»*** з **покришкою**. Важливою умовою було те, що за ці речі не потрібно було торгуватися, а платити скільки попросять. Під час купівлі треба проказувати: *«Я куплю 9 голок, хто бере моє молоко, щоб його кололо 9 кольок. Щоб тобі моє молоко було таке гірке, як цей перець. Щоб ти, відьмо, не їла мого молока, бо з цих ложок витече на землю»*. Голки слід було покласти за годинниковою стрілкою по 3 штуки в 3 кутках хліва, перець і ложки – в ***«горнець»***, закрити покришкою й закопати в землю у воротях свого господарства, що мало запобігти псуванню відьмою корови [157, с.91].

Якщо все ж *«відьма походила»*, і корову було *«зурочено»* (ознаками цього могло бути згустіння молока, наявність у ньому крові, відмова корови *«віддати молоко»*), господарки виконували обряди зі знешкодження чародійства. Коли помічали, що в корови ставало менше молока, й пояснювали це *«зглазом»*, то до сходу сонця, перехрестившись, набирали з колодязя в **глечик** непочатої води зі словами: *«Господи, благослови!»*. Вірили в те, що людина, яка *«зглазила»* корову, обов'язково мала підійти. Потрібно було самому подивитися в **глечик** і змусити ту людину глянути туди, а дома покласти у воду хрест з першого хліба, спеченого з нового урожаю, який зберігали висушеним саме на такий випадок) [138, с.275-275].

Якщо бачили, що молоко було занадто густим, з домішками крові, рекомендували *«зібрати його у горщик і, помочившись туди, поставити до вогню»* (як варіант – збиралася лише сеча корови). Після закипання молока слід було дочекатись, доки прийде той, хто зурочив корову, і бризнути йому межи очі отриманою сумішшю. Місце між очима асоціювалося як центр обличчя. Мотив бризкання межи очі – засліпити, знешкодити, щоб не зурочили [273, с.28-29]. У Гуцульщині при *«звабі корови»* брали серп, косу, знайдену підкову, зв'язували дротом і розжарювали в **печі** до червоного кольору. Молоко звабленої корови зціджували через *«тото червоне зелїзо»* зі словами: *«Не це молоко палю, але чьиредїнницю тоту, шо зчьиредувала мою корову; аби ї так переболїло и так, аби перегоріло и так аби ї спалило и таке молоко черлене аби доїла, йик це зелїзо, и так аби худоба си у неї била, и так аби рикала и не переставала, йик це зелїзо не перестає цьвершкотїти; а менї, Боже, гріха не дай, бо я у неї не жьидаю, ії манну не відбираю, лише свою завертаю!»* (Яворів) [304, с.238-239]. Щоб добитися від відьми, яка зіпсувала корову, щоб та *«віддала молоко»*, побутував і такий спосіб: налити в **горщик** молока, покласти туди 9 нових голок, цідилок, підкову, знайдену в хліві, жабу чи першу впійману рибину і кип'ятити все на повільному вогні. Ця процедура приносила відьмі великі муки, тому вона обов'язково приходила в цей дім, просити зняти молоко з вогню й обіцяла більше не псувати корів. Проте треба було при цьому стежити, щоб відьма

нічого не взяла з двору [188, с.257-258]. 2012 року мені вдалося записати в Опішному (Полтавщина) подібний спосіб знешкодження дії відьми, щоправда використання **глиняного посуду** при цьому не зафіксовано. Циганка (у народі циган зараховували до відьом, знахарів, чаклунів) порадила одній із господарок, у якої відьма *«забрала в корови молоко»*, спіймати жабу, що вранці *«лізла на крильце в хату»,* й підсмажити її на сковороді. Відьмі, яка мала при цьому прийти, циганка суворо заборонила давати будь-що з двору, як би та не просила [88].

Для того, щоб запобігти втраті молока в корови, яка приписувалася дії відьми, в Україні заборонялося позичати **порожній посуд**, адже вважалося, що його позичала відьма для молока. Якщо відьма

Мал.17. **Автор невідомий. Горщик.**
Глина, ангоб, полива, гончарний круг, ліплення, крайкування, писання, 10,9x12,5x11,1 см.
Вінниччина. 1920-ті – 1940-ві.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-12889/К-12445. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Мал.18. **Гаврилюк Г. Горщик.**
Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка, 12,5x14 см.
Адамівка, Хмельниччина. Середина XX століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-1916/К-1864. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

доїтиме молоко в «господарський» позичений посуд, то воно зникне (відьма ж доїть не у свій посуд, тож їй нічого не загрожує) [273, с.28]. Загалом, зустріч з людиною, передовсім жінкою, яка несе чи переходить дорогу з **порожньою посудиною**, серед українців вважається поганою прикметою. *«…Гуцулка зупиняється на деякий час, несучи порожній глечик, щоб не перейти дорогу перехожим і не накликати цим прокляття на себе за погану прикмету»* [172, с.104]. Цей звичай у наш час продовжує побутувати, але дещо в трансформованому вигляді: *«Якщо перейде дорогу баба з пустим відром – не пощастить»* [31].

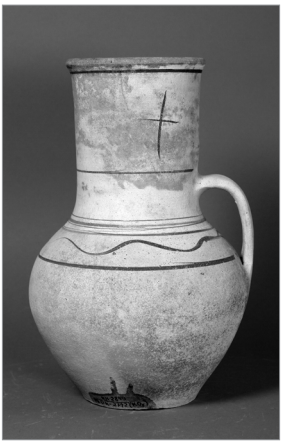
Поганою прикметою в Україні вважалося не тільки переходити дорогу з **порожнім посудом**, а й нести молоко по вулиці у відкритому **глечику**, бо корова перестане давати молоко. Одним із запобіжних засобів було опускання в молоко кінчики пояса – *«ку́ски»* [5, арк.7], або вкинути трішки солі: *«як несеш молоко через дорогу, то трошки посоли»* [147, с.72].

У звичаях і обрядах, пов'язаних із молочним господарством, молоко в **глечиках** було предметом особливого піклування жінок. Для збереження удою українські господині проводили господарські прийоми для того, щоб молока не зменшувалося. Наприклад, заборонялося брати **глечик** пальцями: *«Не бери глечика пучками, а бери всею долонею, то буде й збір у долоню»*; також шкребти **глечик** ножем, бо *«уріжеться дійво»*, а торкнувшись ним **глечика** випадково, слід було накреслити хрест на землі цим же ножем [213, с.291].

Для того, щоб корова *«прибавила молоко»*, її напували непочатою водою, принесеною вдосвіта від криниці або від річки. Під час набирання води промовляли відповідне замовляння. Після вечірньої молитви промовляли ще одне замовляння, а потім через поріг брали в **кухоль** хатню воду й виливали під ноги корові *«на відлів»* зі словами: *«Вода додолу, а молоко додому»* [161, с.87-88]. Для збільшення кількості молока в корови побутував і такий спосіб. Зрізавши кірку першої спеченої хлібини, кидали її в **глечик**, який опускали й витягали з колодязя так, щоб ніхто не бачив. Горщик з водою і шматком хліба господарка ставила на покуті, сама ставала на порозі й промовляла: *«Покорме, покорме! Де ти*

бував?» – «На торгу». – «Прибувай до мене в четвергу», – а вміст **глечика** згодовувала корові [213, с.288-289]**.** У Гуцульщині також побутував звичай, *«аби у корови було багато молока»*, пов'язаний з використанням **двох мисок**. Спочатку намовляли воду, переливаючи її дев'ять разів кожного разу дев'ятьма ложками з **миски** в **миску** й рахуючи при цьому *«нї 9, нї 8, нї 7... нї 1»*. Потім змішували попіл зі спаленої *«тернини»*, ошурки з кілка дерева – *«тисини»*, та крихти *«колача»*, спеченого й освяченого разом з пасками на Великдень, розводили намовленою водою. *«Відтак заливає си коровки и побризкує си тов водичкою...»*, примовляючи три рази наступне: *«Твою манну не пускаю; тото, шо ти Біг дав, аби тьи си держьило; чужого нежьидаю, свого не пускаю. Шоби було молоко густе, сметана товста!»* [304, с.238].

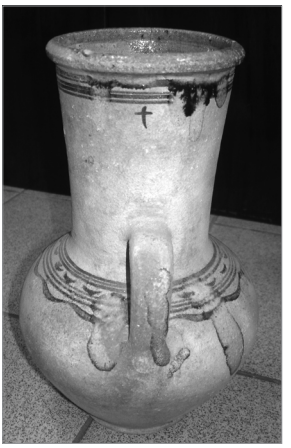
Під час їх купівлі жінки уважно роздивлялися **посудину**, щоб не було помітно грудочок вапна, тріщин. На дні **глечика** шукали *«пуп»*, вважали, що з ним краще зсідатиметься сметана, і її буде більше. Як писав у своїй праці *«Етнографія українського гончарства»* Олесь Пошивайло, *«пуп»* на денці посуду – результат антропоморфізації **глиняного посуду**, відображення його належності до комплексу давніх уявлень про божественну Матір-богиню. У свідомості народу **глечик** був символічним образом жінки, адже він використовувався винятково для тримання молока й молочних продуктів і асоціювався передовсім із вагітною жінкою. *«Пуп у глечику уявлявся своєрідною моделлю пуповини, через яку мати зв'язувалася з плодом»* [243, с.274-275]. Деякі вчені висловлювали здогад, що *«пуп»* у глечиках міг розглядатися як символічний образ жіночих грудей і осмислювався джерелом постійного прибування молока в **глечику**. Принаймні, наявність *«пупа»* на дні **глечика** не була випадковістю. За словами дослідника народної медицини Євгена Товстухи, в наших далеких пращурів ніколи не зустрічалися випадкові речі. Одне із призначень *«посуду з персами»* – зберігання молока приручених свійських тварин, виготовлення їжі для підгодовування чи, правдивіше, вигодовування немовлят. Магічна сила і дія цього посуду – в *«персах»*. Адже *«перса»* латинською мовою – *«мамма»* – це той мікро- й макросвіт, той всесвіт, який вигодовує дитину, вагітну жінку робить породіллею, матір'ю-годувальницею [275, с.315-317].

Мал.19. Автор невідомий. Глечик. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 29,2x18,6 см. **Опішне, Полтавщина. Початок XX століття.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-2849/К-2742. Фото Тараса Пошивайла*

Для молока намагалися вибирати й особливі глечики з хрестиками (мал.19, 20). Найбільш докладно про традицію виготовлення таких **глечиків** в Україні писав Олесь Пошивайло. Проаналізувавши етнографічні джерела, він зробив висновок про те, що наявність хрестика на шийці **глечика** тлумачилася мешканцями України як своєрідний оберіг від псування відьмами молока [243, с.270-274].

Важливою умовою гарного збору молока й захисту молочного посуду була його попередня обробка: вимивання, випарювання травами, наприклад, жалкою кропивою, якої дуже боялися відьми [243, с.269]. У Лубенському повіті, наприклад, **глечики** випарювали стружкою, житньою соломою, кропивою, чебрецем, глечкопаром (чистотілом), потім обкурювали шкаралупою свяченого яйця, *«щоб більше вершка було»* [213, с.291]. У **нові глечики** (іноді й **горщики**) наливали молоко й чекали доки воно скисне, а вже після цього посудину вимивали й випарювали. Такий посуд, увібравши жир з молока, не пропускав вологи [306, с.93].

Мал.20. Автор невідомий. Глечик з хрестиком. Глина, ангоби, гончарний круг, 27x17 см. **Опішне, Полтавщина. Перша чверть XX століття.** *Валківський краєзнавчий музей. Фото Олени Клименко. Публікується вперше*

Визначним у життєдіяльності української родини завжди була плодючість домашньої худоби. Приміром, для того, щоб плодилися ягниці, вівцям згодовували сіно,

на якому у Святвечір напередодні Різдва стояли на покуті **горщики** з кутею й узваром. Цікаво, що перед тим, як дати сіно худобі, на ньому мали покачатися молоді дівчата [213, с.293]. Відгомін цього обряду зустрічається й нині. Є відомості, що в Опішному (Полтавщина) такий звичай побутує й досі. На Різдво молода жінка має *«квоктати»* біля **горщика** з кутею, який стоїть на сіні на покуті. Сіно згодовують худобі, щоб гарно велося господарство [48].

В Україні побутували господарські прийоми захисту від впливу негативних сил не тільки на корів, а й на інших домашніх тварин: свиней, ягнят, птицю. Прийомами попередження зурочення чи зглазу домашніх тварин володіла майже кожна жінка й проводила відповідні обряди самотужки. Наприклад, у Полтавщині, щоб не зглазили корову, підмішували свині до полови **руду глину** [14, с.298]. А для захисту теляти від чародійства вішали йому на шию *«шкалику з червоного сукна, в яку кидають чесник, **печіни (глина** перегорена з челюстів печи) і вугля»,* при цьому примовляли: *«аби тельити нїчо не ловило си так, йик чеснику нїчо не ловит си и аби ему нїчо не шкодило, так, йик печінї не шкодит нї дим, нї ватра, та аби таке осте було, йик горичий вугіль, йик грань!»* [304, с.235]. Печину підмішували до їжі під час першої годівлі тварин, наприклад поросяти, що мало забезпечити захист його від *«уроків»*. А якщо господиня помічала, чи їй так здалося, що хтось *«не так глянув на саж»,* то, щоб уберегти свиню від *«дурного ока»*, вона стиха проказувала: *«Сіль тобі та **печина** із твоїми очима»* [213, с.297-298]. Подібне замовляння, «*щоб корові не вредили»,* зафіксовано 1985 року М.Боровською в с.Копачі у Київщині: *«Соль им да печи́во, да с іхнімі поганимі очами, камінь горячі за плечами, ряба гадюка перед очами. Як йона не може камєнь глинуть (ковтнуть), а неба лизнуть, на дереві листу перещитать, а не землє піску перегребти і з моря води випить і столи (потолок) вгризнуть, так Йоно не може чорне лисе корови наврепнуть (навредить). Тоді вона ее наврече, як поцілує гадюку в бєли лице, а мою корову в сраку. Дай Бог помочі»* [162, с.451].

До речі, використання печини як оберега від *«дурного ока»* – широковідомий факт по всій Україні. Її застосовували, не тільки в оберегових магічних діях, пов'язаних із тваринництвом, а й для

захисту людини, особливо дітей, від негативного впливу злих сил. (Докладно про це мова йтиме в останньому розділі книги).

Якщо не вдавалося уникнути *«зглазу»* чи *«зурочення худоби»* в домашніх умовах, зверталися до знахарів. Дослідники народної медицини відокремлювали професійне знахарство й домашню (господарчу) магію [148, с.9]. Такі люди, які допомагали у випадках псування худоби, були чи не в кожному селі. Іноді вони самі приходили на порятунок, часто допомагали порадами.

* * *

Отже, особливих відмінностей у використанні **глиняних виробів** для приготування ліків для людей і тварин не було, окрім того, що для тварин готували ліки в посуді більших розмірів. Принаймні в опублікованих в етнографічній літературі рецептах на це вказано частіше.

Засоби для лікування тварин у домашніх умовах у XIX – першій половині XX століття в Україні готували, здебільшого, у **глиняних горщиках**. У них готували цілющі відвари з трав як для напування скотини, так і для зовнішнього застосування – обмивання частин тіла, змазування, накладання компресів. **Нові горщики** вважали необхідними для пережарювання компонентів ліків на порошок. У **спеціально продірявлених глиняних горщиках**, рідше – **глечиках**, з лікарських трав готували мазі для лікування шкіри тварин.

Успішне ведення господарства, зокрема заняття тваринництвом, за народними уявленнями, залежало не тільки від засобів попередження й лікування хвороб, а й від умілого захисту від зловмисних дій *«відьом»*, *«дурного ока»*, *«пристріту»*. **Глиняний посуд**, зокрема **горщик**, **глечик**, рідше **миска**, при цьому відігравали роль супутніх предметів господарських обрядів, які здійснювали для попередження чи нейтралізації чародійства. Самобутнім захистом від негативної магії виступала **печина** (**шматок глиняної обмазки печі**), яку використовували як з метою приготування цілющих засобів від хвороб тварин, так і як оберега.

Піклування про якість і кількість молочних продуктів у господарстві починалося ще під час купівлі посуду. Для молока, кращого відстоювання сметани господині намагалися вибирати **глечик** з *«пупом»* на денці чи з хрестиком на шийці, що тлумачилося ще й як своєрідний оберіг від псування відьмами вмісту посудини. Важливою умовою гарного збору молока й захисту молочного посуду була його попередня обробка: вимивання, випарювання травами, вижарювання в **печі**.

У звичаях і обрядах, пов'язаних із молочним господарством, предметом особливого піклування жінок було молоко в **глечиках**. Наприклад, для захисту вмісту посуду від чародійства заборонялося позичати порожній молочний посуд, йти з ним по вулиці, а також нести молоко у відкритому посуді. Для збереження удою українські господині застосовували численні господарські прийоми для того, щоб молока не зменшувалося. При цьому також широко використовували **глиняний посуд**.

У XIX – першій половині XX століття **глиняні горщики**, **глечики**, **миски** використовували в народному лікуванні тварин та в господарських прийомах, пов'язаних із веденням тваринництва, набагато ширше, ніж нині, що пов'язано зі звуженням використання його й у повсякденному побуті. **Глиняний посуд** поступово вийшов з широкого повсякденного вжитку, тому його використання для приготування ліків для тварин фіксується лише в окремих випадках, та й то вже не як обов'язковий, а як випадковий елемент процесу лікування.

Автор невідомий. Миска.
Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 15,5х39,3 см.
Хмельниччина. 1920-ті – 1930-ті.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-14254/К-13743. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

РОЗДІЛ V

Глиняний посуд у знахарстві

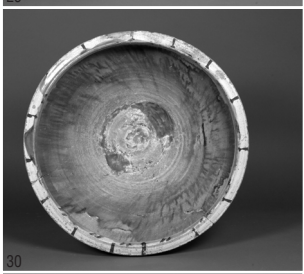
Самобутньою сторінкою української традиційної культури, зокрема народної медицини, є знахарство. Його витоки дослідники відносять ще до часів, коли з-поміж спільноти людей, які призвичаїлися використовувати численні дари природи – мисливців, риболовів, збирачів плодів – виокремилися й ті, хто зазіхнув підкорити її *«злі»* й *«добрі»* сили: *«маги»*, *«чарівники»*, *«чаклуни»*, *«замовники»*, *«знахарі»*. Хоча *«спеціалізація»* названих *«професій»* дещо різниться, проте спільним між ними є те, що вони могли встановлювати зв'язки з надприродними силами, володіли правом просити, змушувати їх служити людині. Тому магія в прадавні часи виступала одним із засобів профілактики й лікування первісної людини, яка вела боротьбу за своє нелегке існування [275, с.23].

Віра в магію, в силу, яка може змусити духів виконувати волю людини, виявилася надзвичайно сильною, адже давні магічні звичаї й повір'я, дещо трансформувавшись, збереглися до сьогодення [228, с.323-324]. В останні роки ця віра навіть дещо зросла, в чому я переконалася під час проведення даного дослідження.

Незважаючи на широкі можливості сучасної офіційної медицини, яка володіє найрізноманітнішими засобами діагностики, профілактики й лікування захворювань,

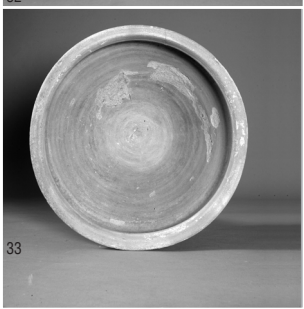

28

29

30

31

32

33

має у своєму арсеналі широкий діапазон медичних препаратів, обладнання, приладдя, надчутливу комп'ютерну техніку, хворих і загалом хвороб, часто хронічних, не зменшується. Навпаки, упродовж останнього часу спостерігається стійка тенденція поступового погіршення рівня здоров'я населення України. Це зумовлено поглибленням соціально-економічної й екологічної кризи в державі, що, як наслідок, призводить до кризових процесів у багатьох сферах людського буття, у тому числі й у сфері охорони здоров'я. Хімічні сильнодіючі препарати й антибіотики, хоча й виявляються, з одного боку, ефективними під час лікування значної кількості захворювань, а їхня дія порівняно швидко викликає бажаний ефект, з іншого боку – спричиняють негативні побічні впливи. У зв'язку з цим значно знижується відсоток людей, які безапеляційно довіряють лікарям і методам офіційної медицини. Так, серед 300 осіб віком від 25 до 75 років, опитаних мною на предмет довіри до офіційної й народної медицини тільки 24 особи (8%) зазначили, що повністю довіряють лікарю, звертаючись із тим чи іншим захворюванням у медичні установи. Щоправда, дане опитування відображає ставлення людей до терапії, фізіотерапії й санітарії. Щодо хірургії, акушерства, гінекології, педіатрії відсоток довіри до офіційної медицини значно вищий і становить близько 63% (189 осіб). Тому все частіше люди звертаються до методів народного лікування, у тому числі й знахарства.

Ставлення до шептух, знахарів, ворожок, яких навіть нині можна зустріти майже у кожному українському селі чи місті, завжди було неоднозначним, особливо з боку держави. Але народ знахарів, якщо не всякчас поважав, то завжди побоювався й *«никогда не призирал»* [233, с.2]. До них ставилися з осторогою, бо ті втручалися в сферу незвіданого, незрозумілого й таємничого.

Послугами знахарів користувалися, коли домашня медицина виявлялася неефективною в боротьбі з хворобами й невдачами. Якщо домашньою фізіотерапією (масаж, розтирання, компреси тощо), фітотерапією (приготування відварів, настойок, чаїв) володіла майже кожна жінка, то в сфері психотерапії (шептання, замовляння, заклинання) діяли знахарі, шептухи, цілителі. Вони неохоче ділилися своїми знаннями з пересічними людьми,

а методи лікування тримали в суворій таємниці. З огляду на це, пошуки інформації в галузі знахарства завжди пов'язані з певними труднощами. Записати її, особливо ж нині, вдається часто не від самих шептух і знахарок, а в кращому випадку від їхніх пацієнтів чи очевидців подій. Деякі опосередковані дані містять спогади тих, хто чув перекази від безпосередніх учасників магічного лікування, тому вони *«обростають»* чималою кількістю подробиць. Труднощі дослідження полягають і в тому, що нині арсенал лікувальних методів знахарів зазнав змін.

Багато дослідників матеріальної й духовної культури людства доводять, що **глиняні вироби** первісно використовували для відправлення численних культів і обрядів. Давні знання про ритуально-сакральні функції **глиняних виробів** поставили їх в ряд з іншими атрибутами магічної лікувальної практики, у тому числі й українських знахарів.

5.1. Посуд для приготування лікувальних засобів

Готувати різноманітні цілющі відвари, настоянки, мазі в Україні могла чи не кожна жінка, і не тільки сільська. Численні лікарські порадники й довідники містять безліч рецептів з приводу цього питання, що засвідчує розповсюдженість знань про лікувальний вплив засобів рослинного, тваринного й мінерального походження. Ліки від застуди, лихоманки, болів у горлі, хвороб внутрішніх органів готували частіше самотужки. На приготуванні засобів від недуг неприродного походження, як і лікуванням цих недуг спеціалізувалися знахарі (*«шептухи», «примівники», «бабки», «зільники»*), яких кликали, коли потребували допомоги в чаруванні, відверненні чи насланні шкоди. В *«Енеїді»* Івана Котляревського, яка є унікальним джерелом вивчення українського побуту й культури XVIII століття, мовиться:

«На світі всячину я знаю,
Хоть нікуди і не хожу,
І людям в нужді помагаю,

І їм на звіздах ворожу:
Кому чи трясцю одігнати,
Од заушниць чи пошептати,
Або і волос ізігнать;
Шепчу – уроки проганяю,
Переполохи виливаю,
Гадюк умію замовлять» [182, с.94].

У творі українського письменника Григорія Квітки-Основ'яненка *«Конотопська відьма»* оповідається: *«Перша – збудь-вік Пріська Чирячка, змолоду не раз сиділа у клуні, позводила на той світ аж трьох мужиків і усю худобу попереводила на зілля, та корінці, та на усякі ліки, та й лічить людей чи від лихоманки, чи від гризі і від заушниць, бо вона змолоду давила зінське щеня; зніма остуду, переполох вилива, злизує від уроків, соняшниці заварює… і чого то вона не знала?»* [175, с.26].

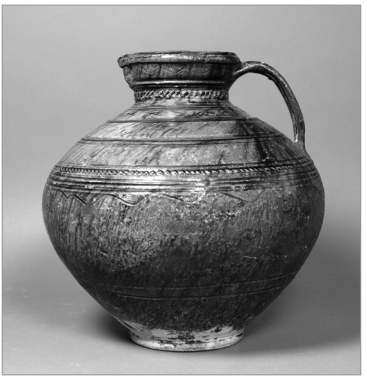
Можна навести багато прикладів з художньої літератури (Ольга Кобилянська – *«У неділю рано зілля копала»*, Ліна Костенко – *«Маруся Чурай»* тощо), проте інформації про використання **глиняного посуду** знахарками навіть у подібних творах дуже мало. Небагато інформації про посуд, у якому готували ліки зільниці й у працях дослідників народної медицини. Проте це пов'язано, передовсім, з тим, що знахарі неохоче ділилися своїми знаннями, а дослідникам нечасто вдавалося бути свідками магічних лікувальних процедур, які ті проводили. **Глиняний посуд** виступав, принаймні до першої половини XX століття постійним *«учасником»* священнодійств знахарів, а у деяких випадках і необхідним атрибутом магічного лікування.

Ще в *«Малорусских домашних лечебниках XVIII века»* повідомлялося, що *«коліку от ветру сделавшуюся»* лікували відваром з молодого висушеного й подрібненого «*зілля бенедикта»* (трава бенедикта лікарського (Herba Cnici benedicti) застосовується в суміші з іншими травами для лікування хвороб печінки), зібраного в березні й приготовленого в **маленькому горщику** [195, с.38]. Хоча тут немає прямої вказівки на знахарство, проте, як відомо, *«навіяні»* хвороби лікували саме знахарки. У **невеликому горщику**

шептухи готували й відвар із соняшника й пшона (у **горщик** при цьому також складали веретено, щітку, голку, ніж і *«копійку»*) для лікування хворої на *«плаксивиці»* дитини. Під час лікування була потрібна **миска**, яку з варивом ставили на живіт хворій дитині під час шептання. З неї ж наприкінці процедури давали його пити дитині. *«Старуха кладет в небольшой **горшок** маленький подсолнечник, пшено, веретено, щетку, иголку, нож и копейку, варит все это с водой, потом на животе дитяти все это выливает в миску; при этом шепчет свои заговоры. Указанные предметы, которые употребляются при заваривании составляли, вероятно, принадлежность языческого жертвоприношения, а потом стали принадлежностью колдовства»*, – повідомляв наприкінці XIX століття етнограф Хрисанф Ящуржинський [309, с.525].

В окремих джерелах зафіксовано, що **горщик** для приготування ліків мав бути **полив'яним**. У розділі *«Сельское врачевание»* праці відомого українського етнографа Миколи Сумцова *«Очерки народного быта: Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии»* (1902) зазначено, що від *«одной бабки записано»* рецепт приготування в **полив'яному горщику** *«декокту»* (відвару) з коріння горицвіту від *«брюшної водянки»*. Ліки готували в кілька етапів у **печі** й давали пити хворому вранці й увечері [269, с.50-56].

Надзвичайно цікаву інформацію про лікування на початку XX століття в селі Лютенські Будища Полтавської губернії застуди, грудних хвороб *(«чахотки», «хрипоти»),* шлункових захворювань настоянкою на горілці, яка включала більше ніж 24 найменування різних складників і називалася *«гніздо»,* подано у праці В.К. *«Ликы моего села»*. Приготуванням настоянки займалася сім'я Гринько (Пелагея Степанівна і її донька Катерина Василівна) із сусіднього села Велика Павлівка. Для цього потребувався **великий *«полив'яний глек»*** з вузьким горлом (найімовірніше, **тиквастий глечик**). У **глек**, який вміщував відро горілки, закладали потрібні для лікування трави (корінь калгану, корінь імбирю, жимолость, червоний перець та інші), а також камфору, скипидар, галун тощо. Посудину щільно закривали й ставили в теплу **піч**. Потім рідину зливали в іншу посудину, а інгредієнти знову заливали горілкою.

Мал.21. Автор невідомий. Тиквастий глечик. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 32,9х31,7 см. **Миргородщина, Полтавщина. 1910-ті – 1930-ті.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-11671/К-11178. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше*

Так повторювалося не більше чотирьох разів. Першу злиту із **глека** настоянку вважали *«найсильнішою»*. Другу, третю й четверту – відповідно, слабшими [134, с.329-330]. Сувора рецептура приготування згаданих ліків вимагала використання посудини певного розміру. Вона використовувалася не одним поколінням травниць із родини Гриньків і, найімовірніше, передавалася в спадок. На жаль, під час експедицій до Великої Павлівки й Лютеньки мені не вдалося знайти нащадків знахарок, щоб переконатися в цьому.

Для виконання своїх магічних маніпуляцій знахарки іноді замовляли в гончарів спеціальний посуд. Про виготовлення спеціального **нового посуду**, призначеного *«до чарівництва»* (згадано **горнятко, горщик, покришку**), писала 1929 року етнограф Лідія Шульгина. **Горщики**, зроблені *«на відлів»* (при цьому круг розкручували в інший бік), замовляли знахарки бубнівським гончарям. Ті їх виготовляли в суботу, *«щоб сонце не зійшло, нової суботи горщик»* (ймовірно, на зростаючому місяці або в першу суботу місяця). Дослідниця зауважила, що такий посуд робили, тримаючи *«руки усередину»* й *«круга під себе, не туди торкати ногами, а під себе, й руки треба вивертати, так ніби навиворіт»*, і підмітила, що **горщик**, *«на відлів роблений, дуже до папороті здатний, як папороть цвіте»* [302, с.168]. Респондентка Лідії Шульгиної – Софія Ганчар, донька місцевого гончаря, розповіла дослідниці, що маленьке **горнятко з покришкою** її батько робив замовниці, яка *«була не ворожка, але вона щось знала»*, і що воно *«добре до корів»* (тобто відбирають молоко). Гончарі хоча й боялися братися за таку роботу, бо вірили, що це могло їм нашкодити – *«буває руки виверне, або викрутит, чи так що, боронь боже, трапиться»*, все

ж знахаркам, які *«все з чужих сел замовляют»*, іноді не відмовляли, адже баби платили недешево, *«рубля за нього дала»* [302, с.169].

Усі ліки, приготування яких відбувалося в **глиняному посуді** в домашніх умовах, про що докладно описано в попередньому розділі книги, опоряджували й знахарки. Адже саме від них люди дізнавалися таємниці магічного лікування. З наведених вище прикладів очевидно, що для приготування ліків способом варіння найбільш придатними знахарки вважали **горщики,** для настоянок найдоцільнішим було використання **глечиків**. Знахарі на побутовому рівні знали, що **глиняний посуд**, маючи низьку теплопровідність, тривалий час зберігає температуру вмісту, від чого ліки, приготовлені в ньому, особливо відвари й напари, набувають найвищої концентрації цілющих властивостей. Там вони довше не псуються, що є важливою умовою зберігання, адже приготуванням відварів і настоянок знахарям доводилося нерідко займатися заздалегідь і зберігати до того, як будуть потрібні хворим.

5.2. Посуд для «*виливання переполоху*»

Чимало зцілюючих обрядів українські знахарі проводили саме з водою, зокрема зі свяченою. Її використовували для «*скроплення», «обливання», «обмивання»* хворого, для обряду *«виливання переполоху на віск»*, а також для захисту від *«нечистої сили»*.

На воду, наприклад, виливали *«переполох»*, використовуючи віск від страсної чи вінчальної свічки [196, с.121]. Частіше згадана хвороба вражала дітей. Декотрий В.К. у статті *«Ликы» моего села»* (1902) писав, що виливали в **миску** з водою над головою хворого розтоплений віск і проказували замовляння для визначення причини переляку. За формою застиглого у воді воску вгадували, кого чи чого злякалася дитина. Воду, яка під час процедури набувала цілющих властивостей, давали випити дитині [134, с.332]. Про лікування переполоху методом виливання воску із застосуванням **миски** згадано й у праці Петра Іванова *«Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии»* (1885) [169, с.737]. Спосіб *«виливання переполоху»* описав

Мал.22. Керамолог Людмила Метка *(ліворуч)* **бере інтерв'ю в шептухи Софії Яненко. Велика Павлівка, Полтавщина. 2006.** *Фото Олени Щербань. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

і дослідник народної медицини Полтавщини Василь Миларадович у праці *«Народна медицина в Лубенском уезде»* (1900). Автор праці зазначив, що *«Виливають переполох тричі в місяць і краще на спадному місяці, тобто в 3-4 чверть «тоді переполох замира, а як виливать на молодику, тоді він обмолодіє»*. Василь Милорадович зафіксував, що **миску** з холодною водою знахарка ставила на голову чи живіт хворого, а для *«виливання»* використовувала віск, смолу або олово. *«Краще олово, бо за віск «гріх великий». Тоді з олова у воді виходить зображення джерела переляку»* [216, с.388-390]. *«Виливання воску чи олова»* у Лемківщині – один із способів розпізнавання, чого саме злякалася дитина чи дорослий [198, с.145].

У багатьох опублікованих збірниках замовлянь, довідниках з народної медицини містяться подібні до вищеподаних описи *«виливання переполоху»*. У збірнику старовинних замовлянь *«Словесна магія українців»* зазначено, що воду спочатку переливали над головою хворого з однієї **миски** в іншу, виливали туди віск, промовляли тричі відповідне замовляння й, перехрестивши хворого, давали йому напитися, решту води виливали за двері [253, с.5-6].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX століття **миска** була необхідним атрибутом у знахарських діях під час *«виливання переполоху»*. Щоправда, у згаданих працях бракує інформації про те, якою саме була ця миска (нова, полив'яна, мальована тощо). На жаль, дослідники не акцентували увагу на цьому факті. Коротеньку згадку про те, що **миска** мала бути саме **новою**, я знайшла у словнику Валерія Войтовича *«Українська міфологія»* (2002) [136, с.34]. Хоча, судячи з того, що в нинішній час шептухи не користуються для *«виливання переполоху»* кожного разу **новими мисками**, інформація, подана у вищеназваному словнику, є сумнівною.

Сучасні знахарки (мал.22) для тримання води під час процедури *«виливання переполоху»* також використовують **миску**, здебільшого – алюмінієву, емальовану (мал.23). Як повідомила одна із шептух, для позбавлення дітей від переляку треба: *«Взять грязні ложки (як сім'я поснідає) – скільки душ у сім'ї, помить. А потім чисту воду у **миску**, черпать цими ложками воду дев'ять раз. До себе переливать... Цією водою вмити дитину (лице), по-під ручками і під жижалочками (жижками). Перехрестить тричі і положить спать – постільку двічі перехрестити і раз дитятку»* [59].

Мал.23. ***«Виливання переполоху»*: шептуха Софія Яненко** *(ліворуч)* **і керамолог Людмила Метка. Велика Павлівка. Полтавщина. 2006.** *Фото Олени Щербань. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Щоправда, 2011 року мені пощастило записати від однієї з шептух у Опішному (Полтавщина), що вона, *«виливаючи переполох»* дітям, користується **глиняною мискою**, отриманою в спадок від свекрухи. Таким чином знахарки нині не використовують для обряду *«виливання переполоху»* на віск нову миску. *«Та воно ж туди віск ллєш, як їсти? Та й повно посуди дома, для чого воно?»* [96, арк.6]. Тож вважаю, що **глиняні миски**, якими в минулому знахарки послуговувалися для тримання води під час проведення лікувальних обрядів, також не обов'язково були новими. Однозначно можна констатувати, що їх не використовували в повсякденному вжитку, тим більше для споживання страв, а тримали окремо від іншого посуду. Зважаючи на те, що знахарки зазвичай *«приймають»* хворих у себе вдома й, лікуючи їх, беруть на себе частину хвороби, зайвий ризик для них був непотрібним.

5.3. Посуд для *«відведення уроків»*

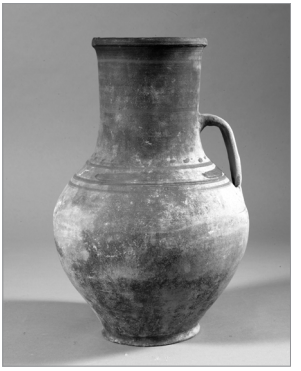
У системі традиційних уявлень українців про захворювання значне місце відводиться *«урокам» («зглазу», «пристріту», «злим очам», «порчі», «призору»)*, які, за народними уявленнями, були джерелом різних хвороб [251, с.508-509]. Етнограф Микола Сумцов у книзі *«Личные обереги от сглаза»* зазначав, що вірування в *«сглаз»* тією чи іншою мірою поширене в будь-якого народу [267, с.3]. Розповсюджене воно й серед українців (мал.24).

Мал.24. Лікування *«уроків»* у росіян. Рязанська губернія, Росія. 1914. Подібним чином використовували миску й українські знахарки. *Автор фото невідомий [314]*

Віру в *«уроки»* вчені пояснювали по-різному, пов'язуючи їх з давнім культом сонця й грози, з впливом незрозумілої людям сили магнетизму, якою наділені окремі особи, з демонологією, страхом перед чужим поглядом тощо. Зурочити могли *«завернуті»* люди, ті, які чимось відрізнялися від інших. Звичайна людина також могла зурочити, якщо глянула, щось сказала чи засміялася не в ту хвилину. *«Уроки»* швидше *«приставали»* до тих, хто позіхав і не хрестив при цьому рота, до тих, хто знаходився на межі свого статусу (наречені під час весілля, вагітні, немовлята) [142, с.508-509]. Є відомості про те, що знахарів іноді навіть кликали, щоб ті провели передвесільний захист наречених [265, с.323].

Під час пологів функцію створення сприятливого психологічного настрою для породіллі під час та після народження дитини, захисту породіллі й немовляти виконувала *«повитуха»* (*«баба-бранка»*, *«баба»*) – жінка, яка допомагала породіллі під час пологів, а також була активним учасником усіх обрядів, пов'язаних із народженням дитини, захистом її й матері від згубного впливу *«злих сил»*, *«уроків»*, *«порчі»*, прилученням новонародженого до родини. Діяльність *«повитухи»* перед, під час і після пологів ґрунтовно дослідила етнолог Олена Боряк. Вона докладно описала знахарські атрибути *«повитухи»* (ніж, рушник, окраєць хліба, сіль, вугілля з печі, освячену воду й зілля тощо) [див. детальніше: 126]. Наприклад, для полегшення пологів повитухи застосовували такий прийом, як розпарювання – наливали в **черепок** міцну горілку, запалювали її й ставили породіллю над цим вогнем, або, загорнувши її в кожух, клали на гарно витоплену піч, застелену зверху соломою чи сіном і политу *«квашеним борщем»* (буряком) [126, с.142]. Одразу після народження дитину купали, що було зумовлено як гігієнічними

Мал.25. **Автор невідомий. Глечик.**
Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання,30,5х30,2 см. **Старі Млини, Полтавщина. Перша чверть ХХ століття.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-8976.
Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Мал.26. Автор невідомий. Горщик.
Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 30,5х33,6 см.
Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-15524/К-14762. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

потребами, так і необхідністю вберегти її від *«злих сил»*. Першу купіль готувала *«повитуха»*, супроводжуючи процес магічними діями. У Поділлі зафіксовано, що для купання хлопчика воду гріли в **глечиках** (мал.25), а для дівчинки – у **горщиках** (мал.26). У Київщині ж навпаки – для дівчинки готували у високих, стрункових ***«гладущиках»***, *«щоб стан тоненьким був»* [126, с.151].

Важливим етапом родильної обрядовості були *«хрестини»*, *«хрещення»* – комплекс обрядових дій, спрямованих на прилучення дитини не тільки до сім'ї, а й до християнського світу. Хрещення намагалися провести якнайшвидше, іноді навіть у день народження, бо вважали, що нехрещена дитина зазнає впливу негативних сил. Після хрещення в церкві, удома в новонародженого влаштовували святковий обід, основним ритуальним моментом якого були обрядові дії з кашею. Під час цього обряду, який описали чимало дослідників [див.: 139; 126; 193], чітко простежується семантика використання **нового горщика**.

Готувала кашу, як правило, баба-повитуха. Вона мала бути густою, адже наприкінці святкового обіду **горщик** із нею розбивали. Якшо каша при цьому залишалася цілою – це було ознакою благополуччя й достатку в сім'ї. Головним моментом обряду було викуповування каші й розбиття **горщика**. Спочатку гості торгувалися за це право, кладучи на кашу гроші. Як правило, торг вигравав хрещений батько, йому ж і надавали право розбити **горщик** з кашею. Це робили на столі качалкою, об кут столу або, *«гепаючи об стіл»* [193, с.49].

Вершок каші зрізали ножем і віддавали породіллі. Грудочки каші розбирали додому. Молоді жінки забирали ще й **черепки з горщика**, що, за народним переконанням, мало сприяти народженню дітей. Деінде роздати кашу всім присутнім в

черепки від горщика було обов'язком повитухи. З **черепків *«махоточки»*** гості пили горілку – *«щоб живіт не болів»* [126, с.186]. Черепки берегли й використовували під час сіяння гарбузів, щоб насіння було таке ж тверде, як **черепки** [193, с.49].

Отже, магічні властивості ритуальної страви – каші – поширювалися як на саму повитуху (додавало їй енергії, поновлювало життєві сили), так і на **горщик і черепки** від нього [126, с.188]. Наприкінці *«бабі-повитусі»* віддавали гроші, якими торгувалися за кашу – на **новий горщик** [144, с.353].

Варіативністю використання глиняного посуду відзначений обряд *«розмивки»*, *«зливки»*, *«розмивання рук»*, який, здебільшого, проводили на другий чи третій день після народження малюка, після хрестин у домі породіллі. Цей обряд також не обходився без участі *«повитухи»*. Він полягав у ритуальному очищенні її рук і рук породіллі. У Харківщині під час цього обряду *«баба-бранка»* в присутності лише жінок тримала в руках **миску**, у якій була вода із зіллям хмелю й шматочком віника. Породілля зверталася до баби з поклоном: *«Прости мене, бабусю, раз, і другий, і третій»*. Баба відповідала тричі: *«Господь з тобою, голубко, звісно, так повинно бути, всі ми грішні»*. Потім баба умивала руки і лице родильниці, примовляючи: *«Будь багата, як осінь* (ймовірно, як земля. – *Л.М.*), *жостка, як рибка, косматa, як овечка, да люби свого чоловіка»*. Таким чином, мати й баба очищалися водою, а дитину, за народними

Мал.27. **Автор невідомий. Миска:** вигляд зверху *(а)*, збоку *(б)*. Глина, полива, гончарний круг, 26х59 см. **Опішне, Полтавщина. 1910-ті – 1920-ті.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-2884/К-2765. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше*

Мал.28. Шматки *«печини»* і *«вуглики»* з печі, які використовували для позбавлення від *«уроків»*. Опішне, Полтавщина. 2013. *Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

уявленнями, це оберігало від *«порчі»* [265, с.34-35.]. У колишньому Старобільському повіті *«баба-повитуха»* варила в **горщику** зілля (васильки, хміль), наливала його в **миску** (мал.27), розкладала на підлозі васильки, клала сокиру. Породілля ставала зверху, а баба зливала їй відвар на руки (тричі на кожну), підхвачувала з ліктя воду і пила. Потім жінки просили одне в одного прощення [272, с.17]. Цією ж водою змазували породіллі й груди, щоб не закінчилося молоко [197, с.433].

На побутовому рівні люди вміли не допустити зурочення. Проте, якщо вже спіткало таке лихо, відвести їх могли тільки *«знаючі люди»*. Найбільш розповсюдженим способом *«відведення уроків»* в Україні було *«відгашування вугілля»* (деревне вугілля з **печі**) (мал.28) у воді. Подібну процедуру відображено в матеріалах, зібраних Андріаном Чепою ще в другій половині XVIII століття. Дослідник зафіксував замовляння *«від прозору очей на чоловіка і птиці»*, яке засвідчує використання **глека** в процесі позбавлення від *«уроків»*: *«Ишло двъ бабы по воду съ двумя **глеками**. **Глеки** побились, ураки минулись и яко маково зерно отратилось отъ (имя рекъ) Раба Божіего, или птицъ, и кто урекъ, и той утѢкъ»* [289, с.128]. Фольклорист Олександр Афанасьєв писав, що

для лікування хвороб, спричинених *«урокам»,* використовували воду, яку приноси в **закритій посудині** з природного джерела. У воду клали кілька гарячих вуглинок з **печі**, **печину**, дрібку солі й окропляли хворого [115, с.197]. 1865 року в газеті *«Киевлянин»* опубліковано статтю лікаря Івана Трусевича *«Знахари, ведьмы и русалки: поверья, пословицы и песни жителей Полесья»*, де він уточнив, що для *«відведення уроків»* знахар змушував хворого дивитися у ***«кувшин»*** з водою, потім укидав *«уголь»*, а наприкінці процедури спльовував навхрест ***«кувшина»*** [279, с.3]. У праці Н.Данильченка *«Народные верования, суеверия и предрассудки, записанные во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии»* (1869) зазначено, що непочату воду для *«відведення уроків»* треба було спочатку зачерпнути чоботом, а вже потім вилити її в **глечик**. Далі, промовляючи замовляння, додати 9 вуглинок, умити цією водою хворого, а залишки вилити під двері (бігун дверей) [151, с.44]. Подібний спосіб позбавлення, як хтось *«здїсть»* (уречe) другого, який називався *«лічить ватру»*, записав у Івано-Франківщині Антін Онищук наприкінці XIX століття [232, с.136-137]. У Лемківщині для зняття *«вроків»* набирали також у **горня** йорданську (посвячену на Водохрещу) воду, яку вважали живою, перехрещували 3 рази, кинувши 3 шматочки деревного вугілля, рахували до 9, а потім у зворотному напрямку. Перехрещували хворого **горням** з водою, давали йому напитися, а залишки виливали на зілля чи під молоде дерево [198, с.145-146].

Ці приклади свідчать про те, що посудиною для тримання води під час *«відведення уроків»* до середини XIX століття слугував **глечик** (***«кувшин»***). І це логічно, адже доволі часто можна натрапити на дані про те, що воду з природного водоймища повинен був принести сам хворий, а нести її найзручніше, щоб не розхлюпати по дорозі, було саме в **глечику** (***«кувшині»***)**.** Праці більш пізнього періоду, а саме останньої чверті XIX – початку XX століття, містять інформацію, що під час *«відведення уроків»* знахарки користувалися й **мискою** (мал.29). У них уже не зазначалося, що воду потрібно принести – найімовірніше, вона вже була в знахарки. Так, етнограф Петро Єфименко в *«Сборнике малороссийских заклинаний»* опублікував кілька відомостей про лікування *«уроків»,* подав

Мал.29. Глиняний посуд:
1 – **Автор невідомий. Миска.** Глина, полива, гончарний круг, 9,8х27,6 см. **Головківка, Черкащина. 1910-ті – 1930-ті.**
2 – **Автор невідомий. Глечик.** Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 33,4х24,9 см. **Чернігівщина. 1910-ті – 1930-ті.**
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-12523/К-12037, КН-11956/К-11466. Фото Людмили Меткої. Публікується вперше

замовляння, докладно описав процедуру, яку *«бабка»* проводила біля **печі**: *«...Наливает воды в **миску** (бабка) и, приступивши к печи, где лежат уголья, спускает в воду ножом три раза по девять углей, с величайшим старанием считая углей, и прибавляя к каждому числу слово «не», именно «не раз», «не два», «не три», «не чотыри» и т. д. п., смотрит, тонут ли угли, или плавают в воде. В первом случае ясно, что дитя имеет другую болезнь, а не уроки, в последнем – уроки. Тогда обмывши дитя водой, в которой гасимы были угли, баба начинает шептать»* [158, с.25]. Зі статті Петра Іванова *«Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии»* (1885) стало відомо, що для *«відведення уроків»* у дитини місцеві знахарки також послуговувалися **мискою** або **кружкою**. Для цього вони давали хворому випити освяченої води з посудини, в яку перед цим ножем вкидали дев'ять гарячих вуглин з **печі**. Потім, умочивши руки у воду, робили знак хреста на руках, ногах, плечах, лиці й грудях, бризкали водою в лице, на груди і хрестоподібно на все тіло дитини. Залишки ж води виливали у *«святий кут»* хати *«під ікони»* або в глухий кут дверей. Усі дії знахарки супроводжувалися відповідним замовлянням [169, с.734-735]. Петро Іванов неодноразово писав про

Мал.30. Автор невідомий. Миска. Глина, полива, гончарний круг, 8х21 см.. **Євсуг, Луганщина. 1920-ті – 1930-ті.** *«Знахарки»* використовували подібні миски для процедури *«відведення уроків». Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-10330/К-9550. Фото Людмили Меткої*

«відведення уроків» за допомогою вмивання недужого непочатою водою, в яку вкинуто вуглинки з **печі** [237, с.53]. Непочату воду, в якій знахарі відгашували вуглини, використовували для лікування *«зглазу»* й у Поділлі. Там спочатку гасили вугілля у воді, кинувши їх тричі по дев'ять штук. При цьому сім разів читали *«Богородице Діво»*, тричі *«Вірую в єдиного Бога»* і п'ять разів *«Отче наш»*. Після цього *«змивали вікна»*, тричі зачерпували воду долонею й виливали за вікно, намагаючись попасти в діри, зроблені в лаві для тримання куделі. Під діри підставляли **миску** й збирали в неї вилиту воду, яку потім давали випити хворому з чотирьох сторін посудини. Тією водою, яка залишилася, обмивали все тіло хворого, залишки виливали під бігун дверей [292, с.133-134] (мал.30).

Процес *«відведення уроків»* за допомогою *«відгашування вугілля»* докладно описав у своїй праці *«Гуцульщина»* (1904) Володимир Шухевич: *«Відгашує си вугильи ось йик: Примівник приносит води у коновці, кладе на лавицу; потому бере сокиру, иде рубати глогу; накладе з него ватру, а йик тот гліг згорит на вугльи, сипле тої води у миску и кладе коло грани; потому бере кошелик з лижками, відрахує девйить лижок і кладе коло **миски**; відтак бере одну лижку, тай загортає нев один вуглик з ватри так, аби набрав єго у ту лижку; ту лижку з вугликом держит над **мисков** и так примовльює: Не один, не два, не три... не девцить, нї один тай нї один и верже тот вугик у воду. Тепер бере другу лижку, трету... и девйиту и робит так само. З водов у дикій тоти вуглики від гашені, йде примівник ци до худоби, ци до чого єго закликали и вмиває тов водов ци вимйи корови, ци шо треба, причім говорит примівку, йика до чого є. При умиваню мусит мати все три вуглики в руці, а вмиває доти, аж вихльипає*

*усу воду з **миски**; потому вносит **миску** у хороми, кладе її під сінні двері близько порога дном до гори, на котрім приліплює три воскові свічечки и зробит хрест на **мисці**; вона стоїт там до другого дньи»* [304, с.225]. **Миска,** у даному випадку, не тільки слугувала ємністю для тримання води, а й була невід'ємним, об'єднуючим атрибутом магічного лікувального обряду. Окрім того, магічні дії підсилювалися завдяки мотивам перевертання посудини, запалювання свічок, прописування хреста на **мисці**, що символізувало нейтралізацію хвороби. Про лікування *«уроків»* способом *«відгадування вуглин»* з **печі** писав етнограф Микола Сумцов. Його праця *«Личные обереги от сглаза»* (1896) містить цікаву інформацію: *«Угольки, камешки, зола, как обереги, возникли в тот период истории культуры, когда человек впервые познакомился с огнем и устроил себе очаг. …И до настоящего времени лишь женщины сохраняют угольки и золу, как лечебное средство, или обереги от чародейства вообще и сглаза в особенности»* [267, с.9-10].

Хвороби, викликані *«уроками»*, наприклад *«дитячу неміч (супротивник)»*, знахарки також лікували замовляннями й проводили при цьому подібні до зазначених вище маніпуляції з **мискою**, водою і вуглинками з **печі** [169, с.738-739]. Унікальні матеріали про лікування хвороб (*«з'їдениця», «нічниці», «рана з укушення гадини»*), викликаних *«уроками»*, подано у вищеназваній праці Володимира Шухевича. Усі вони пов'язані з процесом відгашування вугілля. При цьому згадано й про використання **миски** [304, с.245, 254, 257]. Хоча там міститься й згадка про застосування **горняти** для лікування *«устуди»*: *«Проти устуди треба йти на 9 хитарів (межей), взяти з кождого кола шкаберку або лубя, покласти з них ватру і відгашувати вугляр у водї; у ній треба омити ся і винести єї там, де сходять си три плоти; там треба витягнути граничний кіл, усипати в дїру по нїм води і назад їго віткнути, але вже вершком у землю; верх кола поставити **горня**, в якім відгашувалося вугляр тай утїкати не обзираючися»* [304, с.256]. Цей унікальний опис навмисно подано повністю, адже в ньому знайшли відображення давні народні вірування, пов'язані зі знахарюванням. Одним із важливих мотивів у обрядах позбавлення від хвороби є мотив *«викидання»*

(зазвичай, туди, де ніхто не ходить, у тому числі й під пліт), а також *«обертання, перевертання»* (у даному випадку перевертали й кіл, і **горня**), адже, згідно з народними віруваннями, кожен рух чи дія, що вступають у протиріччя зі звичайним, нормальним, безперечно, має магічні ознаки. Важливим у даному обряді було й *«забивання»* хвороби кілком у землю, а також швидке втікання від місця події з метою остаточного позбавлення від хвороби (мал.31, 32).

Отже, під час процедури *«відведення уроків»* українські знахарки використовували **глечик** і **миску**, рідше – **кухоль**. Основне їх застосування – тримання води (*«йорданської»*, освяченої). Найімовірніше, це був звичайний посуд, який усе ж не використовували повсякдень. У **глечику** приносили воду до знахарки самі хворі. **Миску** чи **кухоль** вона використовувала як ємність для води, куди вкидала від трьох до дев'яти шматочків деревного вугілля й проводила над нею замовляння. Воду для *«відведення уроків»* хворі пили прямо з **миски** чи **глечика**.

Згідно з особистими дослідженнями, нині вищеописаний спосіб *«відведення уроків»* знахарі не використовують. Його ще можна записати, але як подію минулого. Наприклад, 1992 року дослідник народної медицини, історик Андрій Шкарбан у селі Завалля

Мал.31. Господиня біля огорожі з глиняним посудом. Гавареччина, Львівщина. Кінець 1970-х. *Фото Ярослава Мотики [222, с.92]*

1

2

3

Мал.32. **Глиняний посуд як оберіг обійстя на старих українських листівках і фотографіях:**

1 – **Листівка №107 «Молода хазяйка» із серії «Українські типи і краєвиди».** Лівобережна Україна. Початок XX століття. [Київ. Видавництво «Разсвет»];

2 – **Листівка №12 «Молодиці» із серії «Українські типи і краєвиди».** Лівобережна Україна. Початок XX століття. [Київ. Видавництво «Разсвет»];

3 – **Листівка №72 «В неділю» із серії «Українські типи і краєвиди».** Лівобережна Україна. Початок XX століття. [Краків. Видавництво «Sztuka»];

4 – **Будинок у Сорочинцях, в якому народився Микола Гоголь.** Сорочинці, Полтавщина. Початок XX століття. [Москва. Видання Товариства «Контрагент печати»];

5 – **Дівчина біля тину з глечиками.** Лівобережна Україна. Фото початку XX століття [240, с.118].

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства (1-4)

Снятинського району Івано-Франківської області знайшов записи місцевого вчителя Дмитра Никифорука (1904–1975), де зафіксовано спосіб *«гасити вугілля від вроків»*. Вважаю за потрібне подати цитату без змін, бо ці матеріали досі неопубліковані: *«Вломить мама терна..., розпалить вогонь і грань з того терна – вугляр, кидає ножем у воду в мисці. Воно сипить, а мама говорить тричі: Вроки на роздоріжжя...», давала пити три рази... води. І тоді ту воду висипала на дорогу, і знов говорила:*

Хто його врік
Най його візьме –
Вроки!
Геть на роздоріжжє!» [58].

У нинішній час *«уроки»* частіше вишіптують, застосовуючи при цьому інші атрибути, наприклад, ніж, освячений у церкві хрест [101, арк.8]. Хоча ще побутує вищезгаданий обряд *«зняття уроків»*. Замість **глечика** чи **миски** знахарки беруть склянку з водою, а замість вугликів з **печі** під час шептання вкидають запалені сірники [81]. **Глиняні вироби** нині вийшли з широко вжитку, та й печами, з яких знахарки колись брали деревне вугілля для *«відведення уроків»*, уже не користуються. Процедуру й нині іноді проводять біля печей чи груб; сучасні замовляння від *«уроків»* теж, незважаючи на окремі мовні елементи, схожі з давніми.

5.4. Посуд для *«підкурювання»* хвороб

Лікування хвороб в українському знахарстві супроводжувалося значною кількістю різноманітних магічних дій *(«вигнання»* хвороби, *«викачування яйцем»*, *«виливанням на віск»*, передача на інший предмет чи іншу людину тощо) й пов'язане з використанням усіляких предметів з хатнього начиння, у тому числі й посуду, яким надавалося магічне значення.

Одним зі способів позбавлення від недуги в українському знахарстві вважалося її *«підкурювання»* (*«обкурювання»*,

Мал.33. Автор невідомий.
Покришка для горщика.
Глина, гончарний круг, 9,4х27,5 см.
Опішне, Полтавщина.
1920-ті – 1930-ті.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-16818/К-15845. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

«викурювання»). Для цього частіше використовували **горщик** чи його **покришку** (мал.33)**, миску** або **черепок** розбитого посуду. Способом *«підкурювання»* лікували, наприклад, лихоманку *(«лихорадку», «трясовицю», «трясцю», «пропасницю»* – стан організму, що виникав під час нервового збудження, грипу, запалення легенів, бронхіту або при інших хворобах, які супроводжувалися підвищенням температури тіла), яку підкурювали оцтом з **глиною** й спиртом, настояними на калгані [217, с.167]. У Харківщині *«пропасницю»* лікували *«підкурюванням»* летючою мишею. При цьому ставили хворого на підлогу, біля його ніг клали **черепок** з гарячими вуглинами, на які кидали шматок висушеної летючої миші. Хворий нахилявся над **черепком** і вдихав дим [266, с.306]. У Київській губернії зафіксовано подібний спосіб лікування лихоманки, тільки там підкурювали хворого паленою рибою, освяченою на Великдень [266, с.307]. Для лікування згаданої хвороби у Катеринославщині, що зафіксував етнограф Яків Новицький 1885 року в селі Нескучне Маріупольського повіту, потрібно було назбирати в **черепок** *«маленьких кругленьих сухих гімняшків»*, які накочують жуки-гнойовики, й насипати туди жару. Хворий на *«пропасницю»* мав *«ковтати»* (вдихати) цей дим натщесерце. Процедура проводилася упродовж трьох днів до сходу сонця [230, с.21]. У селі Овечаче, що у Вінниччині, згідно з дослідженням, проведеним у 1920-х – 1930-х роках Сергієм Верхратським, *«пропасницю»* лікували *«підкурюванням линовиським гадюки»*, яке *«баби збирали в лісі»*. Для цього його запалювали на **покришці**, а хворий вдихав дим. Якщо проведена упродовж 3-4 днів процедура не допомагала, радили внести в хату **великий горщик**, тоді, коли хворого трясе, перевернути його дном догори і з силою розбити об

долівку. Вважали, що це перелякає не тільки хворого, а й хворобу, і вона втече [1, с.162].

За матеріалами краєзнавця Григорія Коваленка кінця XIX століття, процедуру *«підкурювання»* проводили й при зубному болю. У даному випадку дослідник зафіксував використання **миски**. Хворий нахилявся над **мискою,** в якій запалювали висушену блекоту, так, щоб дим надходив у рот. При цьому в посудину падало насіння блекоти, схоже на скручених черв'ячків. Вважали, що то випадають черв'ячки із зубів [178, с.180].

Лікування бешихи, *«рожі»* (інфекційне захворювання шкіри) в українському знахарстві частіше здійснювали способом надавлювання на хворе місце, накрите червоною лляняною ганчіркою, з одночасним вишіптуванням. Проте є дані, що іноді лікування цієї недуги здійснювали також за допомогою *«підкурювання»*, для чого була потрібна широка посудина. Раніше це була **покришка** чи **миска** або частина **глиняної посудини – черепок**. Так, у 1869–1870 роках Павло Чубинський зафіксував, що *«баба»* спочатку накладала на **покришку горщика** жарини, *«стружки і обрізки з гробниць Св. угодників»,* крихти з паски, віск із сот померлих бджіл, віск страсної свічки. Коли суміш починала диміти, хворий розміщував над димом уражене хворобою місце, а *«баба»* накривала його полотном і, надавлюючи на пухлину, спочатку тричі промовляла *«Отче наш»*, а потім відповідне замовляння [292, с.124-125]. *«Від **бешихи** з бовдура тряпки знімали і підкурювали ...»,* – записав у Харківщині наприкінці 1990-х років етнограф Микола Красиков [226, с.211].

Отже, для проведення процедури *«підкурювання»* хвороби знахарям ставали в нагоді частини битого посуду – **черепки**, або **миска** чи **покришка горщика**, тобто широка посудина, яку міг тримати в руках сам хворий, під час лікувальної процедури. Суміш цілющих засобів, яка тліла в черепкові, розігрівала його доволі повільно й не обпікала руки хворого. Жар із **печі** зручніше було вигортати в широку посудину, та й дим з такої посудини розходився ширше, ніж з вузької. Окрім цього, лікувальний обряд *«підкурювання»* хвороби був тісно пов'язаний з віруваннями в силу домашнього вогнища, завдяки якому й відбувалося вигнання хвороби з організму людини.

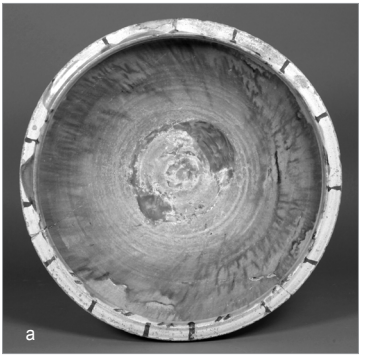
Для обряду *«підкурювання»* знахарі використовували спеціально призначений посуд. Вони *«приймали»* хворих не тільки у себе вдома, а й приходили за потребою до них. Усі магічні засоби, а також посуд для *«підкурювання»* в такому випадку вони приносили з собою. Як приклад, подам інформацію, записану в середині 1920-х років у Дніпропетровщині. За свідченнями очевидців, перед лікуванням *«перелогів»* у домашньої худоби шептуха *«витягала з-за пазухи»* свячене вугілля, шкаралупи зі свячених крашанок і **покришку**, якою накривали узвар під час його приготування на Різдво. Усі взяті компоненти шептуха складала на **покришку**, запалювала і в момент шептання підкурювала *«вхрест попід черевом тварини»* [2, арк.21].

Інформації про *«підкурювання»* хвороб у нинішній час наразі я не маю. Жодна з опитаних мною знахарок не застосовує таку процедуру. Лихоманка лікується медикаментозним шляхом, зубний біль шептухи замовляють, лікування бешихи, хоча й пов'язане з вогнем (запалювання червоної ганчірки на враженому хворобою місці), нині обходиться без *«підкурювання»* й тим паче без застосування глиняних виробів.

5.5. Посуд для тримання *«свяченої»* води й атрибутів знахарства

Лікування багатьох хвороб, принаймні в XIX – на початку XX століття, в українському знахарстві не обходилося без застосування **глиняних виробів: горщика, глечика, миски** тощо. Окремі недуги баби вишіптували над водою, яку здебільшого наливали в **миску**. Туди ж, за потреби, додавали різноманітні предмети й інгредієнти. З **миски** (мал.34) обмивали й поїли цією водою хворого.

Миска була обов'язковим атрибутом під час лікування *«волосу»* (нариву на пальці, запалення нігтьового суставa). Знахарка замовляла рану, заставляючи *«волос вийти»* з неї, таким чином: торкалася голови хворого долонею чотири рази (навхрест), а потім хрестила його ножем, умочаючи той у **миску** з водою [158, с.8.]. У деяких місцевостях, наприклад, у Лубенському повіті (Полтавщина), баба-шептуха перед *«виливанням волосу»* клала в **миску** з гарячою

Мал.34. **Петро Півень. Миска:** вигляд зверху *(а)*, збоку *(б)*. Глина, ангоби, полива, гончарний круг, писання, 14х14,6 см.
Вільхове, Полтавщина. 1930-ті.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-452.
Фото Тараса Пошивайла.
Публікується вперше

водою 27 колосків жита з першого вижатого снопа. Вона підставляла під хворий палець **миску** і, прикладаючи кожен колосок до хворого пальця, поливала зверху водою, щоразу промовляючи відповідне замовляння. Наприкінці процедури *«баба»* прикладала до рани горілку з камфорою, гній і **жовту глину** [219, с.59-60]. Іноді лікування потребувало використання ***«мисочки»*** з теплою водою і 9 пшеничних колосків, що зафіксовано в Поліссі [171, с.159]. Отже, **миска** у даному випадку слугувала не тільки ємністю для тримання *«свяченої»* води та колосків, а й об'єднуючим елементом магічної лікувальної процедури. У **миску** на воду *«виходила»* хвороба – там і відбувалося її знешкодження.

Надзвичайно інформативною для вивчення питання використання глини й глиняного посуду в українському знахарстві є праця Івана Франка *«Гуцульські примівки»* (1898). Дослідник повідомив, що при багатьох хворобах *«примівниці»* шептали над водою, налитою в **миску**, хрестили воду, обмивали чи збризкували нею хворого, а також поїли його цією водою. У своїй збірці він подав *«примівки»,* записані в Буковині о.Василем Козирщуком з Конятина та народним учителем Остапом Галевичем з Довгопілля (нині – Чернівецька область). Деякі подані замовляння містять вказівки на використання в знахарстві **глини** й **глиняного посуду** під час магічного лікування *«бабиць»*: *«...Я вас, бабиці, візиваю-вікликаю, я вас в **горщати** виварую...»* [286, с.42]; для

захисту від укусу *«лойки»* (гадюки): *«Був лой та лойка, та вийшов на **глину**, а з глини на траву, а з трави на росу»* [286, с.42]. У праці також опубліковано *«примівку»* для напускання *«боли»* (негараздів і всіляких неприємностей) на людину: *«Я верчу і б'ю цю стрілу не в **глину**, лише з під голови в голову…»* [286, с.47].

Миску з водою, у яку для підсилення магічного впливу на хворобу клали зубці часнику, згідно з матеріалами Івана Франка, знахарки використовували, лікуючи *«пострiл, стрілу (простріл)»* (гострий біль у нижній частині спини (попереку) незалежно від причин її виникнення й характеру прояву, люмбаго). Тричі перехрестивши **миску** ножем, знахарка проказувала замовляння, потім тричі прямо з **миски** давала недужому випити води й змивала цією ж водою наболіле місце (село Довгопілля) [286, с.55]. Подібним чином лікували й інші хвороби. У матеріалах Л.Парубальського кінця ХІХ століття містяться замовляння від *«усякої слабости»*, де також зазначено, що на початку лікування шептуха набирала воду в **миску**, а наприкінці давала хворому пити з неї [235, с.99]. Така процедура, за народними уявленнями, змушувала хворобу покинути тіло хворого, а споживання цілющої води безпосередньо з **миски** сприяло одужанню.

На жаль, достеменно невідомо, якою саме мала бути та **миска**. Можна тільки висловити здогад, що **миску** не використовували в побуті й вона могла бути мальованою. У Національному музеї українського народного декоративного мистецтва (Київ) зберігається **миска** із села Бубнівка, датована 1906 роком й атрибутована як ритуальна. Зсередини вона оздоблена орнаментом у вигляді риб (*«риба»* в українській символіці є уособленням життя й смерті, здоров'я, щастя). По центру **миски** зроблено наскрізний отвір з невеликим виступом навколо, схожим на ріжок, для тримання свічки. В інвентарній книзі про неї зроблено такий запис: *«Тарелка» с чашкой на «сіль»*. Ймовірно, цю **миску** було виготовлено спеціально для одного з обрядів, під час якого відбувалося магічне лікування за допомогою *«свяченої»* води (мал.35).

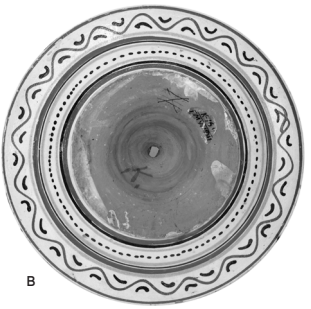
В окремих випадках ємністю для тримання *«свяченої»* води під час магічного лікування слугував **глечик**. Унікальний спосіб знахарювання за допомогою *«ізмивання дзвонів»* наприкінці ХІХ

а

б

в

Мал.35. **Миска з гніздом для свічки:** вигляд зверху *(а)*, збоку *(б)*, знизу *(в)*. Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 5х25,5х13,5-d см. **Дибинці, Київщина. 1906.** *Національний музей українського народного декоративного мистецтва, К-164/Е-4212. Фото Ірини Бекетової*

століття опублікував у *«Етнографічному збірнику»* Юрій Жаткович. У записі містяться дані про використання при цьому ***«нового горняти»***: *«Один мужчина, що розуміє дїло, бере у нове горня води, іде до дзвонів і так їх миє, щоби вода назад у горня зливала ся. Возьме потім із під порога церкви мало* ***глини****, верже її у воду і тою водою умиває хворого, а мало дає навіть пити. ...Чинять се звичайно в ночи»* [160, с.23]. Цілющих властивостей вода набирала завдяки *«ізмиванню»* церковного дзвона й додаванню до неї **глини**, яка знаходилася поблизу церкви. За народним переконанням, усе, що знаходилося поряд із церквою, було освяченим, а отже, корисним для організму людини, особливо у випадках, коли вважали, що хвороба здолала людину під дією *«злих сил»*.

До знахарів зверталися тоді, коли не могли дати раду хворобі самотужки. Як уже зазначалося вище, у своїх магічних лікувальних обрядах ті часто використовували *«свячену»* воду, за допомогою якої різними способами очищали організм хворого. Наприклад, у Черкащині, за свідченнями очевидців, знахарка, прийшовши лікувати хворого до нього додому, спочатку скроплювала приміщення свяченою водою, а вже потім проводила необхідну процедуру. **Горщик** вона приносила із собою. Отже, це свідчить про

те, що знахарка мала для цього спеціальну посудину і, найімовірніше, не нову [6, арк.13].

У деяких джерелах зафіксовано ритуальне розбивання посуду після проведення обряду *«Очищення»*. Як зазначено в одному із видань початку XX століття, *«Ворожиля ізмиває хворого, але инак як дома. Каже йому сїдати серед хижі так, оби лицьом звернений був до дверий, що мають бути відчинені, а сама розтопить у долонї віск і виливає у нове* ***горня*** *із водою. Чинить се сїм разів, а само* ***горня*** *притулює до голови, до плечей, до рук і до ніг хворого. Потому хворий плюне у горня і іде з ворожилию на ріку або на потьчину. Там стає зовсїм голий у воду, а ворожиля із словами: «Во імя Отца і Сина і сьвятого Духа – амінь. Господи Боже удойми недуг ут раба твоєго Івана» виливає воду із воском на голову хворого, а* ***горня*** *верже долї водою. Особливо тих ізмивати звикли, що мають злу хвороту (франця). Ізмивати можна хворого лиш вечером, коли всьо утихло»* [155, с.104]. У такому випадку розбивання ***«горняти»*** символізувало перехід людини від стану хворого до здорового, а також було спрямоване на запобігання дії *«злих сил»*.

5.6. Горщик як атрибут лікування *«золотника»*

Серед хвороб, знешкодженням яких в Україні традиційно займалися винятково знахарі, були й такі, лікування яких, у більшості випадків, не обходилося без застосування **глиняного посуду**. Йдеться про *«золотник»* і *«сояшницю»*, які відносяться до розряду *«хвороб живота»*. Значна кількість етнографічних праць, починаючи з останньої чверті XVIII століття, містять детальну інформацію щодо магічного лікування *«золотника»* й *«сояшниці»*.

Під час керамологічної експедиції по Опішному, що в Полтавщині, та його околицях, мені вдалося поспілкуватися з однією з місцевих знахарок. Баба вправляла вивихи, ***«викачувала»*** зурочення яйцем, *«відводила уроки»* й *«підбирала матку»*. При цьому жінка проказувала замовляння, в якому зверталася до Святих, і масажувала живіт, перебираючи пальцями й долонями

від боків до центру [99, арк.17]. Пізніше, опрацьовуючи тему, я почала натрапляти на подібні описи дій знахарок, які лікували хворобу, що в народі має назву ***«золотник», «враз», «підрив пупа», «надсада», «підорва», «матка».*** Виявилося, що це одна із найпоширеніших хвороб, про яку згадувалося в працях відомих етнографів: Олександра Афанасьєва, Якова Новицького, Раймунда Кайндля, Володимира Шухевича, Василя Милорадовича, Івана Франка, Сергія Верхратського. Різноманітні аспекти даної хвороби розглядали багато сучасних дослідників народної медицини: Зоряна Болтарович, Віктор Мойсієнко, Андрій Шкарбан, Ірина Колодюк. Замовляння від *«золотника»* опубліковано в численних збірниках і довідниках з народної медицини (див. табл.1).

Таблиця 1

Лікування *«золотника»* в писемних джерелах

№ п/п	Автор, місце фіксації інформації, рік видання праці	Назва і прояви хвороби	Спосіб лікування	Глиняні вироби, які використовували
1	**Афанасьєв А.,** *Росія,* 1980-ті	***«Золотник»*** **жіночий**	Подано замовляння *«надроженицей»,* де фігурує слово *«золотник»*	–
2	**Коваленко Г.,** *Полтавщина,* 1891	***«По́руха, ураз»***	Лікується *«выбиранием»*, яке проводиться у випадку *«опадання матки»*. Вважається, що матка – орган, який є не тільки у жінок, а й у чоловіків, тому процедуру (своєрідний масаж живота) проводять і для чоловіків. Під час *«вибирання»* промовляється замовляння, де фігурує слово *«золотник»*	–
3	**Стороженко М.,** *Харківщина,* 1894	–	***«Скидають глечики»*** Живіт намочують і натирають милом. На те місце, де мають ставити глечик, кладуть гущі з хлібного квасу, вирізають кружечок зі шкірки хліба й, закріпивши у м'якушку невелику воскову чи сальну свічку, кладуть поверх гущі на живіт. Запалюють свічку й ставлять перевернутий догори дном глечик. Шепчуть, як від *«призору»*	Глечик
4	**Кайндль Р.,** *Гуцульщина,* 1898	***«Золотник»*** *(«різнорідні жолудні слабості»)*	–	–

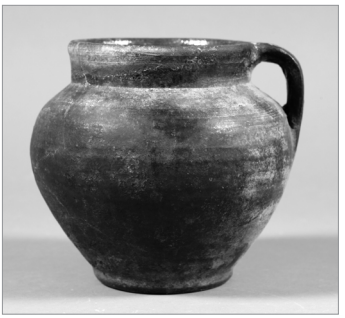
5	**Милорадович В.,** *Полтавщина,* 1900	***«Ураз», «враз», «матка», «матище», «поруха», «золотник»*** Болі в шлунку, пронос. Може бути після пологів. У нормальному стані *«золотник»* уявляється мішечком (капшучком), величиною з кулак, який знаходиться біля пупка (трішки правіше від нього, нижче печінки). Значення цього органу, за народними уявленнями, дуже велике. *«Весь чоловік основан на уразові. Ураз – держава, дух. Із того уразу іде дух по жилах, од його ідуть жилки до всякої жили, а одна велика»*	Приймають горілку, настояну на папороті, аїр, калган, м'ятні каплі, ракові шийки, паряться над сумішшю гречаної соломи, сіна, на яке ставилася кутя на Різдво, трав, які використовували на *«зелені свята»*. Опоясують хворого людину рушником, на якому святили паски. У замовляннях фігурують слова ***«ураз», «враз», «матка», «матище», «поруха», «золотник»***	–
6	**Лисак-Тамаренко,** *Київщина (?),* 1904	***«Золотник»***	***«Кинуть горшка»*** *«Будемо ставить горшка, бо не чуть, де золотник ходить і треба його підняти, – упав він… Він повинен тріпатись, як серце»*	Новий великий горщик
7	**Бабенко В.,** *Катеринославщина,* 1905	***«Поруха»*** *(«боли живота, женской болезни»)*	Читається замовляння, в якому фігурує слово *«золотник»*	–
8	**Шухевич В.,** *Гуцульщина,* 1908	***«Ураз», «золотник», «матиця»*** Гуцули представляють собі *«золотник»*, як калюшок з жовчю, що лежить під кишками. Вони кажуть, що як зрушити той калюшок, то виходить з нього паскудна кров, від чого жили грубіють, а чоловік дуже слабне, бо розбирає його гарячка. (Коментар до запису В.Шухевича Володимира Кобринського, лікаря зі Львова) *«Під цим словом розуміють гуцули різні, не означені, хоробливі й уперті, хронічні забурення в ямі черевній, які супроводжуються закрепом і затримкою сечі, «надутєм поверхні черева, глухими болями, тисненєм, при чім хорий не має апетиту, нидіє, а неразі вмирає»; зазвичай такі хворі відчувають в животі наявність якогось твердого предмету, або кажуть навіть, що там є щось живе, що їх точить і висисає»*	1. Хворому розтирають тіло руками і маслом, запалюють прядиво в *«горщаті»*, перевертають його на живіт над пупом. *«Гарячий дух горщати стягне біль, і людині стане краще».* 2. П'ють спиртову настоянку з коріння реп'яха, золотника, *«великого зілля»* або *«земного серця»*	*«Горщя»*

9	**Новицький Я.,** *Катерино-славщина,* 1913	***«Поруха»*** Як чоловік підірветься	Подано замовляння, де фігурує слово *«золотник»*	–
10	**Верхратський С.,** *Вінниччина,* 1964	***«Враз»*** Біль у животі, руках, ногах, крижу, бо *він «уміє пускати паси».* *«Враз і в чоловікі…, коло пупа. Чоловік в роботі подвигається – він піднімається доверху. В жінок враз пада донизу, часами навіть виходить через вікно /піхву/. Враз може рилом обернутись догори, тоді під грудьми підпирає, а вернеться донизу – в вікно загляда. Мочитись тяжко, ріже»* ***«Поруха»*** Від великої напруги у хворого ніби щось «*відривається всередині» і «з того часу ходить по животі, круте, найбільше коло пупа»,* про людину тоді кажуть *«він підірвався», «вона підірвалася».* У чоловіків під порухою частіше розуміють хронічні гастрити, виразкову хворобу шлунка, а в жінок різні гінекологічні захворювання, особливо, коли трапляється випадіння матки	*«Враз»* подібний до чоловіка, з руками ногами, але у нього не лице, а *«рило».* Найголовніше лікування зрушити його, для чого мастять живіт масним, підтягують пупа. Беруть ще горнятко в 2 кварти (близько 2 літрів), запалюють в ньому пачіски. Як вони згорять швидко прикладають до живота, живіт втягується в горня і відтягує *«враз»*	Миска, *«невеличке горнятко»*
11	**Шкарбан А.,** *Полісся,* 1996, 1997	***«Золотник», «підрив пупа»***	1. Лікування молитвою й раціональними діями – масаж від боків і низу живота досередини (до пупа). Окрім цього, *«ставлять горшок чи слоїк на пуп».* На живіт кладуть окраєць хліба чи розрізану картоплину. Туди втикають 9 сірників, запалюють сірники й ставлять горщик. (Недужий при цьому лежить на спині, зігнувши ноги *«в козли»* в колінах, натщесерце). Потім промовляють *«Отче наш...»* і тричі замовляння. 2. Від *«золотника»* або масаж, або на пуп хліб чи картоплину, туди 9 сірників і прикривають горщиком. Коли втягне тіло, через 15-20 хв. натискають пальцем і знімають горщика.	Горщик, *«слоїк»*
12	**Мойсієнко В.,** *Полісся,* 2003	***«Золотник»***	–	–

13	**Колодюк І.,** *Полісся,* 2006	***«Золотнік», «враз»*** (у значенні жіночої хвороби уявлявся як жорстока істота, яка мучить і спотворює свою господиню)	***«Поставити на місце»*** *«Ставлять золотнік»* у такий спосіб: баба, знайшовши, де враз б'ється, потроху тиснула на нього рукою, підводячи до пупа, примовляючи молитву. Ставили *«золотнік»* ще й у такий спосіб: хворому на пуп клали шматочок хліба чи зрізану картоплину, у які встромлювали 9 сірників, запалювали і накривали горщиком. А ще ставили на живіт череп'яний горщик із гарячою водою, кидали туди дев'ять маленьких камінців. Ставили *«золотник»* і *«на сокіру»*: сокиру ставили лезом до підлоги, а на обух налягали. Промовляють замовляння, у яких фігурують слова *«золотник»* і *«враз»*	Горщик
14	**Метка Л.,** *Полтавщина,* 2010	***«Матка»*** У жінки *«матка сходить з місця»*, чоловік *«підірвався»*	***«Направляти матку»*** Масаж живота, замовляння, в якому фігурує слово *«золотник»*	–

Спосіб лікування *«золотника»* полягав у тому, що знахарка під час цієї процедури ставила хворому *«на пуп»* **глиняний горщик** (мал.36).

Допомагаючи недужим, бабки-знахарки *«вправляли золотник»*, *«підбирали живіт»* руками, а потім ***«ставили глиняний горщик на пуп»***. Усі дії при цьому супроводжувалися замовлянням. Воно, наразі, одне з небагатьох, відомих мені, яке містить пряму вказівку на використання в знахарстві **глиняного посуду**, у даному випадку **горщика**: *«...Вразе-Дем'яне, вразе-Романе! Я тебе вимовляю,* ***горщиком*** *заставляю,* ***покришкою*** *покриваю... на місце посилаю...»* [1, арк.134-135]. В окремих випадках в магічному обряді

Мал.36. Автор невідомий. Горщик.
Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 14х16,5 см.
Опішне, Полтавщина.
Друга чверть ХХ століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-1235/К-1199. Фото Тараса Пошивайла
Публікується вперше

лікування *«золотника»* зафіксовано використання **глечика**: «*Беруть* ***кушинчик*** *або* ***гладишку****. Скрутить бумажку, щоб трубочка була. Бумажечку поставить у хліб, а хліб протів пупа. Запалить бумажечку,* ***гладишечку****, края, змочить і поставить на живіт. Можна і полчаса лежать. Зорвать* ***гладишку*** *і ще часов три полежать і золотник стане на місце»* [97]. У Харківщині цей обряд так і називався – *«скидання* ***глечика****»* [261, с.35].

Під час дослідження теми я ставила за мету з'ясувати: чому згадана хвороба в народі має саме такі назви: ***«золотник», «враз», «підрив пупа», «підорва», «поруха», «матка»***? Якими є симптоми даної недуги, як її виявити й водночас не переплутати з іншими *«хворобами живота»*? Ця недуга вражає частіше жінок чи чоловіків? Чи існує її аналог у сучасній офіційній медицині і який діагноз ставлять лікарі, оглядаючи хворого на *«золотник»*? Наскільки є раціональними дії знахарок, які застосовували **горщик** під час лікування цієї хвороби?

Етимологія термінів *«підрив пупа», «підорва», «матка», «враз»* є почасти зрозумілою, а от чому саме *«золотник»*? Це слово багатозначне. Одним із його значень, згідно зі *«Словарьом української мови»*, укладеним Борисом Грінченком, є *«матка»* (жіночий орган) [166, с.178]. В *«Толковом словаре живого великорусского языка»* Володимира Даля *«золотник»* – це міра ваги, що відповідає 4,26 г [150, с.172]. Своєрідне визначення *«золотника»* я відшукала в статті з довідника для самолікування, розміщеній на одному із веб-сайтів. Там зазначено, що в медичній літературі є таке визначення *«золотника (пупа)»*: *«Після народження, коли починає функціонувати легеневе коло кровообігу й пупковий канатик перев'язують, відбувається поступове заростання пупкової вени і дистальних відділів пупкових артерій. Усі ці новоутворення й утворюють зв'язування. Пупкова вена спричиняє кругле зв'язування печінки, венозна протока – венозне зв'язування, артеріальна протока – артеріальне зв'язування, а з обох пупкових артерій утворюються тяжі, латеральні пупкові складки, які розташовуються по задній поверхні передньої черевної стінки. Заростає також овальний отвір, що перетворюється в овальну ямку, а заслінка нижньої порожньої вени, що втратила*

після народження своє функціональне значення, утворює невелику складку, натягнуту від устя нижньої порожньої вени осторонь овальної ямки». Медичне визначення доповнюється йогівським: *«Це вузол зосередження 72 тисячі тонких життєвих каналів (наді)». Золотник розташований у центрі пупкової ямки, оточений пупковим валиком. Має фізичну й потужну енергетичну структуру. Фізична – завбільшки із зав'язь огірочка (це добре прощупується при пальпації, коли пупок не на місці). Енергетично пупок виглядає як яйце, розташоване перпендикулярно хребту, від яйця йде нитка, на якій розгойдується енергетична кулька, а від нього йдуть тисячі білих енергетичних ниток по всьому тілу»* [130, с.4]. В *«Большой советской энциклопедии»* фігурує термін *«золотник»* на означення спеціального пристрою для автоматичного управління потоком газу, пару чи рідини в теплових, гідравлічних і пневматичних машинах [165, с.697].

Як *«золотник»* у машині регулює потоки, так і в людському організмі, виступаючи його центром, він урівноважує, регулює потоки, які впорядковують його функціонування. Тому висловлю здогад, що термін *«золотник»* у замовляннях з'явився значно пізніше, ніж *«враз»*, *«підрив пупа»*, *«підорва»*, *«надсада»*. На думку дослідника народного лікування Андрія Шкарбана, термін *«золотник»* на означення описуваної хвороби зафіксовано здебільшого в північних районах Житомирської, Рівненської, Київської областей України – територіях, де збереглися найбільш архаїчні традиції й звичаї українців. Тому він може бути більш давнім, адже переважає і в зафіксованих на цій території замовляннях від згаданої хвороби. Найближчим і найзрозумілішим видалося пояснення терміну *«золотник»* – матка, жіноча утроба. Хоча варто зазначити, що зафіксована в російському фольклорі приказка: *«И мал золотник, да дорог»* опосередковано може характеризувати *«золотник»* як хворобу. Адже, зважаючи на згадки про нього в літературі, розміри *«золотника»* в організмі людини невеликі, проте зрушення його з місця може викликати негативні наслідки.

Як свідчать публікації дослідників-фольклористів, етнографів, краєзнавців, замовляння від *«золотника»* записано в багатьох регіонах України: Київщині, Житомирщині, Вінниччині, Черкащині,

Полтавщині. Найбільш часто термін *«золотник»* фігурує в замовляннях із Центрального Полісся. Так, в одній із публікацій Віктора Мойсієнка, дослідника оказіонально-обрядового фольклору цього регіону, з п'ятнадцяти надрукованих текстів з позначкою *«від вразу» «золотник»* згадано в дев'ятьох [220, с.57-62, 67, 70, 71]. Чималу кількість подібних замовлянь зафіксував дослідник народної медицини Андрій Шкарбан. Лише під час історико-етнографічної експедиції Житомирщиною 1997 року він виявив сім варіантів замовляння [297]. Окрім північних областей, подібні уснопоетичні зразки ще наприкінці XIX – на початку XX століття записав Яків Новицький у Катеринославщині та Раймунд Кайндль – у Буковині. Хворобу під назвою *«враз», «золотник», «матка»* згадано й у рукописній праці *«Український медичний фольклор»* лікаря Сергія Верхратського середини XX століття. Учений під час своїх досліджень, які він проводив в українських селах Поділля, Київщини, Дніпропетровщини (1923–1932) та Львівщини (1946–1956), зафіксував, що, наприклад, в селі Н.-Прилука 1930 року *«…враз називають маткою. Раніш, років сорок тому назад у нас цього слова не чутно було, все казали враз. Тепер кажуть золотник на враз, на матку, не розбереш їх»* [1, с.135].

На Західному Поліссі під цією назвою *«враз»* згадується вкрай рідко. Назви *«матка, матіца»* зафіксовано в чотирьох текстах, два з яких є варіантами одного зразка, який походить із Західного Полісся, два інші записано в Полтавщині. У перших двох *«матку»* іменовано *«сестрицею»*. У полтавських замовляннях цей персонаж, окрім звичайної, має ще й експресивну форму звертання – *«матище»*: *«Іду я золотим мостом із золотою патерицею; патерицею підпираюся, матки питаюся… Матка, матище! Стань собі на місці, на містищі, на дівоцькому кріслищі…»* [215, с.83].

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що в народній медицині вважали *«золотник»* реальним анатомічним органом людини, що знаходиться в ділянці живота недалеко від пупка. Аналогічно називали й хворобу. На місце розташування *«золотника»* у ділянці пупа вказує існуюча в текстах замовлянь відповідна народна термінологія. Перебуваючи після зміщення поза призначеним місцем, *«золотник», «враз»* поводив себе неспокійно

і дезорганізовував внутрішній спокій і порядок в організмі. Кінцевою метою комплексного лікування було повернення його на місце під пуп, про що свідчать, наприклад, такі рядки:

«Господи Боже, поможи,
І мати Божа з Святими Ангелами приступати,
Враз з середини до пупа підтягати.
Від грудей, від серця, від шлунка.
Від матки, з боків, з крижів.
Виходь, золотнику, всякими разами,
Всякими молитвами.
Я тебе підтягаю й викликаю…» [260, с.24-26].

Перш ніж лікувати *«золотник»* баба-знахарка спочатку *«нащупувала»* його, тобто виявляла, діагностувала хворобу. Щоб перевірити, чи на місці *«золотник»*, вона вставляла лежачому хворому палець у пуп і міцно натискала – якщо під пальцем відчувався пульс, значить все в нормі, якщо ж навпаки – *«золотник»* зміщений [60; 101; 99; 35]. Знахарка баба Галя з Попівки (Полтавщина) запевнила, що *«золотник, враз, підрив пупа, зміщення матки»* – досить часті скарги в її практиці. Вона докладно розповіла, як визначає зміщення *«золотника»: «Коли ж я придавлюю пальцем, я чую як він б'ється. Середній палець ставляю в пупок, а указательний коло його. І тоді, якшо оце в пупку не чую його от іменно під пальцем тоді я указательним шукаю попід шкурою… Я й по спині побачу, й по копчику побачу й по глазах побачу»*. Наступними маніпуляціями їй вдається полегшити страждання недужого: *«Я тоді його попідтягаю отак руками, зверху по животі, послухаю. Ага, пішло»* [99, арк.18]. Знахарка баба Рая з Опішного (Полтавщина) також зауважила, що описана вище хвороба досить поширена в тих, хто звертається до неї за допомогою. Вона також *«вибирає матку»,* перед цим перевіряючи, чи вона на місці, прощупуючи *«пульс через пуп»*. Проте в замовлянні від цієї хвороби, яким вона користується під час лікування, фігурує слово *«враз»* [35]. Ще одна опішненська знахарка баба Настя *«вибирає живота»,* проводячи аналогічні маніпуляції руками, при цьому

Мал.37. Шептуха Анастасія Прач. Опішне, Полтавщина. 2008. *Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства*

шепче замовляння, у якому фігурує термін *«враз»*. Хоча вона й не користується в процесі лікування **горщиком**, проте згадала, що її мати, яка передала їй уміння, ставила недужим на живіт *«алюмінієвий битончик»* [201, с.15] (мал.37).

Що ж саме спричиняло захворювання золотника? За словами однієї із шептух села Кукувате Чорнобильського району в Київщині, про яку мені розповіла колега, *«золотник – це центр людини, жилка, що є у кожного. Це така ниточка, яку чути як вона пульсує, коли глибоко засунеш палець у пуп, якщо не відчуваєш пульсації, то золотник зрушений. Але це пояснюється навіть не фізичним недомаганням, а власне якимось загальним психологічним, нервовим станом людини»*. Жінка, від якої я дізналася про цю розмову, згадувала, що дуже понервувала. Їй снилися жахи, тому знайомий повів її до шептухи. Бабка сказала їй про зрушений *«золотник»* і вправила його. Проведені нею маніпуляції були схожі на вищеописані й тривали досить довго; при цьому бабка шептала замовляння [3].

Аналіз замовлянь дозволяє констатувати, що *«золотник, враз, підрив пупа»* могло спричинити надмірне фізичне навантаження (хворобливий стан з болями в ділянці живота в Західному Поліссі та інших регіонах України часом так і називали – *«пудовою»*) [133]. Одна з опішненських шептух підтвердила, що така недуга буває *«у тих, хто швидко ходить, або важке піднімає»* [201, с.15]. Одна із причин, які призводять до такого захворювання, як *«золотник»*, – це психологічне напруження людини:

«Чи ти злякався, чи ти подвигався,
Чи ти з переляку, з жури, чи з досади,
Виходь, золотнику, божий чоловічку!» [267, с.25].

Проте, судячи із зафіксованих замовлянь, ця неміч могла бути викликана й шкідливим насланням, дістатися через їжу або питво:

«Чи ти, вразе, водяний.
Чи ти, вразе, наїдяний, чи ти, вразе з напитку,
я тебе вимовляю…» [220, с.102].

«Вразичку-братчику,
Чого ти спротивився?
Чи із їття, чи із пиття,
Чи із важкеї праці?» [220, с.102].

Будь-яка хвороба супроводжується симптомами. *«Золотник»*, за народними оповідями, *«ходить по животу; в'їдається, впивається, рубає в спину; підпирає, впивається, підступає, підвертає під груди; розпинає, впирається в боки; ломить в поперек; поре на кишках; б'є в голову; марнує, тошнить лице; нудить, в'ялить, смокче, тошнить, сушить серце, пудпіває під нього; ломить кості, ходить по них; п'є (ссе, смокче), тірає, марнує, гонить кров; сушить жили, ходить по них; впадає, вступає в низ; впадає в крижі», «під грудьми підпирає»*. Мені стало цікаво, який діагноз поставить лікар, якщо до нього звернутися з такими скаргами. Дипломовані фахівці-лікарі, з якими довелося спілкуватися на цю тему (терапевт, невропатолог, гінеколог, педіатр), одностайно сказали, що тільки з опису цих симптомів важко однозначно відповісти, про яку хворобу йде мова. Для її діагностики потрібне серйозне обстеження. На питання про хворобу, яку в народі називають *«золотник», «враз», «зміщення матки», «підрив пупа»*, троє з опитаних мною лікарів пригадали, що чули від людей про *«бабок-шептух»*, які вміли *«вибирати матку»* [52; 64, арк.2; 108, арк.2-3; 14, арк.4]. Хоча вони ж стверджували, що опущення матки – це довготривалий процес, і трапляється здебільшого в жінок похилого віку.

Мал.38. **Казимир Славінський. Горщик.**
Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 15,3x17,5 см.
Троянів, Житомирщина. 1950-ті.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-2105/К-2046.
Фото Тараса Пошивайла Публікується вперше

Практикуючі знахарки вважають по-іншому. Частіше, лікуючи хворобу, констатують зміщення *«матки»*, яке може статися в жінок від тяжкої роботи чи перенесеного нервового стресу. *«Матка, як друге серце, понервічаєш чи піднімеш щось важке, трепеще і зрушує з місця. Якшо матка не справна, то людина хвора і дуже серйозно»*, – розповіла одна зі знахарок Опішного [99, арк.18]. Я схильна вважати, що, ставлячи матку на місце, жінка вправляла саме *«золотник»*. Мої здогади підтверджуються й тим, що, за словами знахарки, раніше цю хворобу лікували за допомогою **горщика** (мал.38): *«Є, пишуть так і баби ж так роблять, що ставлять горщик. Це так, як банки ставляюцця, ото так само, тільки більша посуда. Так воно можна картошину розрізать, спічку або 2-3 поставить і підпалить. Тоді ж коли воздух піде у посудину, шоб воно спари́лося і накривать його. І воно тоді натягує, тоже уміть нада його»* [99, арк.12]. Окрім цього, у замовлянні, яким користується знахарка, підтягуючи матку, фігурують слова ***«золотник»***, ***«горщик»***, ***«покришка»***, хоча, на жаль, мені й не вдалося записати повного його тексту*. На цьому можна було б завершити, припустивши, що *«золотник»* – це матка. Проте як бути з тим, що, за деякими свідченнями, *«золотник»* (*«підрив пупа»*, *«матка»*, *«враз»*) маже зустрічатися й у чоловіків? Дослідник народної медицини Василь Милорадович, який не вбачав принципової різниці між *«вразом»* і *«маткою»*, зафіксував: «*Не можна точно визначити, яку саме хворобу має на увазі народ під ім'ям ураза або порухи матки у чоловіків. Народ характеризує цю хворобу так: ураз або матка особливий чоловічий орган, який міститься у здоровому стані поблизу пупка, дещо вправо від нього, пошкоджений зривається з місця,*

* *Знахарки, зазвичай, рідко згоджуються записувати замовляння*

збунтується, підходить під груди, такий, як дітська голова, у бік, у пахви, всюди ходить. Тоді кажуть: матка підійшла, матка пре, чоловік жовкне, ноги йому пухнуть» [215, с.93-94]. Про те, що на *«золотник», «враз»* страждають як жінки, так і чоловіки, мені довелося почути й самій від однієї знахарки: *«У женщини матка – женські органи, а в мужиків – мужські органи. Я щитаю, що золотник – це мужське дужче. Од важкої роботи можить, десь шось може піднять неправильно, може на копчик упасти сильно, шо посунецця все оце, часто ж таке буває, шо й ногу тягне* [99, арк.18]. Подібне зафіксував і Андрій Шкарбан у Житомирщині: *«В чоловіків – зірвана брушина, в жінок – матка не на місці»* [298, с.7]. Ймовірно, саме тяжка фізична праця – одна з основних причин, від якої *«золотник», «враз»* трапляється в чоловіків. Можливо, ця хвороба деякою мірою пов'язана з опущенням шлунка, яке фіксує й визнає офіційна медицина. Тамара Онисимівна Паламар – лікар із 40-річним досвідом роботи повідомила мені, що у чоловіків, які працюють фізично, від тяжкої праці й водночас надмірного споживання їжі та недотримання режиму харчування може статися опущення шлунка, який у нормі сягає пупка [64, арк.2]. Опускаючись, шлунок викликає в організмі дискомфорт, болі в області пупа, нудоту. Тоді говорять, що чоловік підірвався. Це один із синонімів визначення *«золотника»*, тож у народі могли казати, що це *«підірвав пупа»*.

Отже, хоча *«золотник»* і пов'язаний з маткою, все ж доводиться визнати, що це може бути й щось інше. Ще більші сумніви з приводу цього питання виникли після приватної розмови з приятелькою. Коли діалог зайшов про батьків, я довідалася, що її мама померла від *«якоїсь дивної хвороби»*. Свого часу вона тяжко працювала на будівництві й, за словами приятельки, *«спочатку підірвалася. У неї пекло і боліло всередині. Пам'ятаю, що кілька разів, мама була у однієї бабусі, яка ставила їй щось на місце. Потім вона часто лежала в лікарні. Лікарі визнали, що у неї хвора підшлункова залоза, переливали їй часто кров, а одного разу після чергового переливання мамі стало погано, і вона померла»* [45, арк.17; 202, с.32]. Здогадуюся, що і в цьому випадку мова йде

про зміщення *«золотника»*. Моя співрозмовниця говорила, що лікарі визнавали в її мами хворобу підшлункової залози.

На одному із сайтів у мережі Інтернет мені вдалося віднайти інформацію про те, що *«золотник – це клапан підшлункової залози, контрольна точка у нашій черевній порожнині. Якщо він не на місці, жінка може не завагітніти, може виникнути цукровий діабет»* [312]. А от *«гуцули представляють собі золотник, як калюшок з жовчю, що лежить під кишками. Вони кажуть, що як зрушити той калюшок то виходить з нього паскудна кров від чого жили грубіють, а чоловік дуже слабне, бо розбирає його гарячка. Хворому розтирають тіло руками і маслом, запалюють прядиво у горщаті, перевертають горня на черево над пупом. Гарячий дух горщати стягне біль, і людині стане краще»* [304, с.250-251]. Отже, *«золотник»* якимось чином пов'язаний не тільки з маткою, шлунком, а й з іншим органом людини – підшлунковою залозою. У Житомирщині дехто пояснює, що *«золотник»* – це *«коса і в свинякє є і в чєловєкє»* [15]. А *«косою»* в народі, як відомо, називають підшлункову залозу. Цікаві відомості, що підтверджують мої здогади про зв'язок золотника з іншими органами травної системи людини, а саме такими, як підшлункова залоза, шлунок, жовчний міхур, мені вдалося отримати від терапевта Наталі Щупачинської. На моє запитання, як може бути *«золотник»* пов'язаний із підшлунковою залозою, лікарка висловила здогад про те, що зв'язок, ймовірно, існує, адже розлади травної системи – часті скарги в її практиці. За словами Наталі Щупачинської, від жовчного міхура й підшлункової залози відходять протоки, які впадають у дванадцятипалу кишку в місці, яке в офіційній медицині називається *«фатерів сосок»*. У нормальному стані він знаходиться на рівні пупка. Таким чином після тяжкої, надсадної роботи, нервового напруження в людини відбувається скорочення м'язів діафрагми, яка огортає внутрішні органи, що може викликати зміщення фатерового соска і, як наслідок, дискомфорт у черевній порожнині. Сосок деформується, зміщується, що перешкоджає вмісту жовчного міхура й підшлункової залози безперешкодно надходити в дванадцятипалу кишку. Окрім цього, напруження м'язів діафрагми може викликати стиснення чи

зміщення внутрішніх органів, які вона огортає. Водночас лікарка не виключила можливості того, що при зміщенні внутрішніх органів, а саме шлунка, матки, а також фатерового соска, можуть допомогти народні цілителі, які мають чуттєві, енергетично сильні руки [108, арк.2-3]. У *«Краткой медицинской энциклопедии»* мені вдалося знайти підтвердження цим здогадам. Там досить чітко описано, що фатерів сосок огортає велика кількість кровоносних судин та нервів [152, с.358]. Отже, найвірогідніше, що їх скорочення відчутно під час прощупування фатерового соска через пуп. Зміщення ж його може викликати відсутність *«пульсу»* під час пальпації.

Що ж відбувається в процесі *«вибирання, підтягання живота»* бабою-знахаркою? Професійний масаж розслабляє діафрагму і м'язи черевної порожнини. Внутрішні органи таким чином займають нормальне положення, що й полегшує стан хворого. Знахарки, не знаючи про існування фатерового соска, пояснювали це для себе зрозумілими для них словами, цим самим констатуючи наслідки, які викликало зміщення *«золотника»*: *«матка зійшла з місця», «жилудок опустився», «підірвав пуп»*. Щодо дії на організм людини **горщика**, поставленого на пуп, можна висловити здогад, що ця процедура відволікає увагу хворого від зосередження її на дискомфорті в животі (свідки такого лікування й самі хворі вказують на неймовірний біль під час цієї процедури [111, с.6], що знімає спазми, розслабляє м'язи і також приносить полегшення). Лікар-невропатолог, з яким я консультувалася з приводу проявів хвороби, заперечував можливість бабок-знахарок справитися із симптомами описаними вище способами і зазначив, що в його практиці 90% хворих після так званого лікування в бабок наслідків нервових захворювань (як зазначалося вище, *«золотник», «враз»* може спричинити нервове перенапруження людини, болі в попереку), звертаються в лікарню з різноманітними ускладненнями [14, арк.4].

Проте етнографічні дані свідчать про інше. *«Золотник», «враз»* – одна із хвороб, рецепти лікування якої трапляються в працях майже кожного дослідника народної медицини, а замовляння від *«золотника»* в багатьох варіаціях фігурують у численних друкованих джерелах.

Раціональні дії (масаж від боків і низу живота досередини, іноді – попереднє його розпарювання) в народному лікуванні *«золотника», «вразу»* поєднувалися з магічними діями. Це, передовсім, стосується ***«ставляння горщика на пуп».*** Маніпуляції баби-знахарки з **горщиком** недужому могли здатися дійсно магічними, до того ж, якщо їх супроводжували таємничим шептанням. Сенс замовлянь, які проказували під час лікування *«золотника»,* втім, як і будь-якої іншої хвороби, полягав, передовсім, в особливому психологічному налаштуванні організму хворого, що, деякою мірою, сприяло одужанню. Окрім цього, вважалося, що замовляння мали позитивний вплив тільки тоді, коли промовлялися в певній формі, у певному місці, у певний час і часто в поєднанні з певними раціональними й ірраціональними діями. Значну роль при цьому відігравала й особа самого знахаря чи знахарки, їх досвід, репутація серед односельців. На людину, яка намучилася від того, що їй *«шлунок підірвеш – під груди йде; їсти не хочеться, болить спина і під грудьми; і їсти погано і жить погано; ямку подопре, дихать не можна, не можна нагнутися»* [298, с.7], як фізично, так і психологічно впливали дії баби-шептухи: монотонне, частіше – тихе шепотіння, звертання до Святих, Матері Божої, поклони, накладання хреста, запалювання свічок тощо.

За свідченнями знахарок, користуватися **горщиком**, тобто ставити його на живіт під час лікування недужого, треба дуже обережно. Не знаючи, можна наробити шкоди, адже схожі до *«золотника»* симптоми можуть траплятися й при інших хворобах, наприклад грижі. У такому випадку ставлення **горщика** може тільки нашкодити, адже тоді тріскається жирова оболонка, через яку може проникнути під шкіру кишковик, що тільки ускладнить ситуацію: *«Це воно тягне в горщок, можна й грижу достать, не в курсі ж дєла кажна… Я роблю і послухаю крізь пупок, а там нащупаю, шо єсть тріщинка така коло пупка і якщо ж надіть туди горщок ту ж тріщинку роздиратиме. Можна так, я чула, шо баби ж так роблять, ну, не робила ні разу. Уміть його нада»* [99, арк.17-18].

Невміле чи недоречне використання **горщика** могло зробити тільки шкоду. Про те, що накладання **горщика** на живіт людини впливало негативно на її організм, маємо кілька свідчень,

зафіксованих у художній літературі. Наприклад, 1904 року в часописі *«Киевская старина»* було опубліковане оповідання *«Невеселі сільські малюнки»*. Це розповідь священика про те, як один чоловік *«...заслаб на все нутро»*. Його мучили біль у грудях, кашель. Місцева шептуха була моторною, через що на старість зайнялася лікуванням, вважаючи цю справу найлегшою. Уміння перейняла від якоїсь баби, а та, у свою чергу, від свого батька, якого навчив парафіяльний батюшка. Обмацавши живота недужого, вона встановила діагноз: *«Не знаю від чого вам так сталося, а уп'яв вас золотник»*. А далі сказала: *«Треба кинуть горшка... Будемо ставить горшка, бо не чуть, де золотник ходить, і треба його підняти, – упав він... Він повинен тріпатись, як серце»*. З опису процедури лікування зрозуміло, що було використано **новий великий горщик**. Проте лікування виявилося невдалим – «*живіт втягло в горщик, хворий стогнав і почав харкати кров'ю»*, до того ж **горщик** довелося розбивати прямо на животі хворого. Найімовірніше, він був занадто великим. Окрім того, його використання, у даному випадку, було недоречним, адже далі читаємо: *«Митро захворів давно... У нього були сухоти, бо колись заснув у мокрій траві, лікар визнав плеврит і радив операцію»* [191, с.506-511] (мал.39).

Ще одне свідчення про невдале лікування способом накладання ***«махотки»*** (невеликого **горщика**) на живіт міститься в романі Михайла Шолохова *«Поднятая целина»*. *«Активист» лежал на кровати, задрав ноги. Рубаха его была завернута до свалявшейся в клочья бороденки, а в тощий бледный живот, поросший седой гривастой шерстью, острыми краями вонзилась, опрокинутая вверх дном, **глиняная махотка**, вместимостью литров в шесть. По бокам пиявками торчали*

Мал.39. Лікування *«золотника»*. Ілюстрація з альбому карикатур Едварда Козака «Село». **1940-ві.** *[297, с.418]*

две аптекарские банки… Дородная Щукариха стояла у печи, а около кровати суетилась проворная, черная, как мышь, лекарка – бабка Мамычиха, широко известная в округе тем, что умела ставить банки, накидывать чугуны, костоправить, отворять и заговаривать кровь и делать аборты железной вязальной спицей. Она-то в данный момент и «пользовала» разнесчастного деда Щукаря…

– Терпи! Терпи! Зараз полегчает, – шепотом уговаривала бабка Мамычиха, тщетно пытаясь оторвать край махотки, всосавшейся в кожу.

Но дед Щукарь вдруг зарычал лютым зверем, лягнул лекарку ногой и обеими руками вцепился в махотку. Тогда Давыдов поспешил ему на выручку: схватил с пригрубка деревянное скало, он оттолкнул старушонку, махнул скалом по днищу махотки. Та рассыпалась, со свистом рванулся из-под черепков воздух, дед Щукарь утробно икнул, облегченно, часто задышал, без труда сорвал банки. Давыдов глянул на дедов живот, торчавший из-под черепков огромным посинелым пупом…

– Головушка ты моя горькая! – навзрыд голосила бабка. – Разбил, нечистый дух, посудину! Таковских вас лечить, и добра не схошь!

– Удались, бабка! Сей момент удались отседова! – Щукарь указывал рукой на дверь. – Ты меня чуток жизни не решила! Об твою бы головешку этот ***горшок*** *надо разбить!»* [301, с.17].

Акцентую увагу на тому, що не варто плутати *«золотник»* з такою хворобою, як *«соняшниці»*, під час лікування якої також зафіксовано використання **горщика** [53; 60]. Симптоми цих хвороб схожі, але *«соняшниці»* трапляються частіше від переїдання чи розладів роботи шлунка: «*Соняшниця – це таке можить і понос буть, прямо хватаєцця людина, у животі страшне болить»* [99, арк.18]. За матеріалами дослідника народного лікування Андрія Шкарбана, коли при *«соняшницях» «болить живіт, шлунок у дитини»* також *«ставили горня на живіт. Варили сояшник, який святили на Маковія. Воду виливали, прикладали теплим сояшник на пупа і накривали горщечком. Шептать «Богородицю» і ножем по дну горняти, або веретено на дно і вертіти»* [102]. Мені не доводилося спостерігати за тим, як знахарки ставляють **горщик**

на пуп. Усі, з ким я спілкувалася з приводу даного питання, тільки згадують, що *«так робили раніше», «мама робила», «баба казала»*. Окрім цього, важко визначити, який саме **горщик** використовували для *«ставляння на пуп»*: новий чи старий (у художніх творах трапляються згадки, що саме новий), полив'яний чи теракотовий, маленький чи великий, чи це був спеціально призначений виріб, а чи можна було використовувати будь-який з **горщиків**, що були в розпорядженні кожної господині. Найімовірніше, це була невелика за розміром посудина – не більше 1-2 літрів, бо мала щільно прилягати до живота хворого.

Не оперуючи науковими медичними термінами, знахарі пояснювали походження хвороби надмірними фізичними навантаженнями чи нервовим перенапруженням людини, що й мотивує її народні назви *«підрив пупа», «пудорва»*. Проте ця неміч могла бути викликана й шкідливим насланням, дістатися через їжу, питво, тобто вразити. Термін *«враз»*, найімовірніше, вживається в народі за подібністю до дії, яку справляє на організм хвороба, адже вона вражає раптово. Пояснити таку назву, як *«золотник»*, мені поки-що не вдалося. Можливо, виникла вона пізніше, ніж *«враз»* (у деяких замовляннях *«враз»* асоціюється із *«золотим князем», «золотим царем»*), тому й збереглася в народній пам'яті найдовше, адже у відомих мені словесних формулах-замовляннях термін *«золотник»* фігурує найчастіше. Окрім того, у замовляннях, де зустрічається термін *«золотник»*, частіше трапляється звертання до християнських святих, на противагу замовлянням, де фіксується термін *«враз»*.

Відома львівська художниця-керамістка Ганна-Оксана Липа впродовж 30 років досліджує витоки семантичних означень, тобто знаків. У своїй творчості художниця часто звертається до зображення МА-ГОРИ – матері вповні, здатної народити дитину. Свої полотна Ганна-Оксана *«будує»* за такою схемою, де центром зображення виступає *«ПУП»* Богині-матері, розміщений на перетині основних композиційних ліній, є його *«золотою серединою», «золотим перетином»* [49]. Поділившись з нею своїми роздумами з приводу окресленого вище питання, ми дійшли висновку, що термін *«золотник»* на означення анатомічного органу, можливо, закріпився саме тому, що він знаходився біля пупа, в центрі людини,

виступав осердям, золотою серединою, знаходився на золотому перетині ліній, які умовно ділили тіло людини на рівні частини. Якщо *«золотник»* знаходиться в центрі (на золотій середині) умовно проведених через тіло людини ліній – організм функціонує злагоджено, гармонійно; зміщення його із золотої середини викликало дисгармонію в організмі.

Підсумовуючи, зазначу, що в знахарстві *«золотник», «враз»* – це анатомічний орган, зрушення якого з місця в організмі людини викликає дискомфорт. Отже, *«золотник», «враз», «підрив пупа», «зміщення матки»* – реальна хвороба, яку можна вилікувати, але здатні це зробити лише окремі знаючі люди. Використання **горщика** під час лікування *«золотника»* зафіксовано дослідниками народної медицини в Київщині, Полтавщині, Вінниччині, Дніпропетровщині, Житомирщині, Черкащині. Накладання **горщика** на живіт, заодно з попереднім масажем, полегшувало стан хворого, бо сприяло встановленню *«золотника»* на місце, *«під пуп»*. **Горщик** *«вбирав»* живіт людини, підтягуючи таким чином і внутрішні органи: шлунок, матку. У цьому й виявляються раціональні дії бабок-знахарок, які вміли справлятися з такою недугою. У багатьох етнографічних джерелах зафіксовано використання під час лікування *«золотника»* **невеликого горщика** (***«махітки»***), ***«слоїка»***. У художній літературі є згадки про **новий горщик** розміром до 6 літрів (описаний випадок не приніс полегшення хворому, **горщик** виявився завеликим для процедури). Сучасні знахарки не користуються методом *«ставляння **горщика** на пуп»,* застосовують масаж, *«підтягують матку», «ставлять матку на місце»*, проте в замовляннях, які й нині застосовують шептухи, фігурують терміни *«золотник», «враз»*.

На противагу народному лікуванню, сучасній офіційній медицині невідома хвороба під назвою *«золотник»*. Залежно від гостроти тих чи інших симптомів, результатів аналізів лікарі складають анамнез хвороби й призначають відповідне медикаментозне лікування. Названі вище симптоми можуть вказувати на холецистит, панкреатит, гастрит, коліт, гастроентероколіт, аднексит, запалення матки й навіть досить поширений нині остеохондроз та захворювання черевної порожнини.

5.7. Глечик і миска як атрибути лікування «*соняшниці*»

Однією з хвороб, яку не могли подолати в домашніх умовах, була *«соняшниця» («бабиці», «завина») – «хвороба живота»*, що проявляється болями, здуттям, різями в шлунку, часто супроводжується проносом, нудотою, блюванням. Під час аналізу наявних в етнографічній літературі описів лікування цієї хвороби увагу привертає одна із особливостей – використання **глиняного посуду**. Здебільшого, це **глечик** чи **горщик** і **миска**. Найчастіше трапляється опис такого способу лікування хвороби, який називався *«заварювання соняшниць»*: **миску** з водою ставили недужому на живіт, у неї перевертали **глечик** чи **горщик** із запаленим усередині *«клоччям, паклею, вовною»*, проводили певні маніпуляції, промовляли відповідне замовляння. Воду з **миски** із розведеним попелом від спаленого *«клоччя»* давали випити хворому.

Відомості, як про саму хворобу (причини виникнення, перебігу), так і про її магічне лікування, зустрічаються в працях багатьох дослідників народної медицини й традиційно-побутової культури українців XIX – початку XXI століть. Ці записи зроблено на значній території України (Полтавщина, Харківщина, Київщина, а також Гуцульщина й Поділля). Першу згадку про *«соняшниці»* в Україні, зокрема про використання під час їх лікування **глиняного посуду**, мені вдалося відшукати у праці краєзнавця, історика Миколи Арандаренка *«Записки о Полтавской губернии…»* (1849) [114, с.229]. Остання – моя стаття *«Лікування «соняшниць» за допомогою **глиняних виробів** (друга половина XIX – початок XXI століття)»* (2011) [209].

Хоча записів про лікування *«соняшниць»* в українському знахарстві немало, проте майже всі зроблено не пізніше початку XX століття. Зосереджуючись на фіксації процесу лікування, автори переважної більшості праць не акцентували увагу на тому, чому під час *«заварювання соняшниць»* використовували саме **горщик, глечик, миску**. Невідомо, чи були ці предмети необхідними атрибутами; як давно і як довго знахарки користувалися таким способом. Тож необхідно з'ясувати ці питання й визначити,

як змінилася інформація про недугу, записана в різні роки дослідження.

Здійснити аналіз наявних матеріалів допомагає спеціально підготовлена таблиця.

Таблиця 2

Лікування *«соняшниць»* у писемних джерелах

№ п/п	Автор, місце фіксації інформації, рік видання праці	Назва і прояви хвороби	Спосіб лікування	Глиняні вироби, які використовували
1	**Сахаров І.,** *Росія,* 1836	***«Соняшниця»*** *«Брюшная»* хвороба	Знахарка ставить миску з водою на живіт хворого, обмотує йому живіт запаленою *«пенькой»*, кладе її в кухоль, кухоль в миску, читає *«наговор»*	Миска, кухоль
2	**Арандаренко М.,** *Полтавщина, Україна,* 1846	***«Соняшниця»*** *«Брюшная»* хвороба, схожа з першим періодом холери	1. Знахарка ставить миску з водою на живіт хворого, обмотує йому живіт запаленою *«пенькой»*, кладе її в кухоль, кухоль в миску, читає *«наговор»* 2. *«Соняшницю»* лікують деревною золою, розпущеною в оцті	Миска (*«глиняная чашка»*), кухоль
3	**Маркевич М.,** *Україна,* 1860	***«Соняшниці»*** Болі в шлунку	Знахарка ставить миску з водою і 3 штофи на живіт хворого, запалює паклю на животі, кухоль ставить у миску, читає замовляння	Миска, кухоль
4	**Данильченко Н.,** *Поділля, Україна,* 1869	***«Бабиці»*** Болі в шлунку, пронос	***«Заварювання бабиць»*** Знахарка ставить велику миску на живіт хворому, у неї – невеликий горщик з теплою водою, а також веретено, ложку, щітку, голку, гребінець, кидає в горщик розжарений камінь. Коли вода перекипить, кладе туди те, що лежало в мисці. Ці речі витягує, воду, яка збігла з них, збирає в чарку чи ложку і дає випити хворому	Велика миска, невеликий горщик
5	**Чубинський П.,** *с.Шендерівка, Канівський повіт, Київщина, Україна,* 1872	***«Соняшниці»***	Знахарка ставить маленький горщичок з водою на вогонь, насипає тричі пшона, беручи його між пальцями. Як закипить, виливає в миску, перевертає туди ж горщик, ставить її на живіт хворому. Водить ножем по дну горщика кругом, читає замовляння. У миску кладе ніж, ложку, веретено, гребінку, читає інше замовляння. Миску знімає з живота, ставить сторч ніж, тричі зверху поливає водою, так само на гребінку, на веретено, на ложку. Дає хворому тричі з ложки випити цієї води. Воду, яка залишилась, виливає геть	Миска, маленький горщик

6	**Коваленко Г.,** *Полтавщина,* 1891	***«Со́няшниця»*** Сильний пронос у дорослих	***«Заварювання соняшниці»*** Знахарка ставить миску з водою хворому на живіт, в горщику запалює *«пеньковий клочок»*, перевертає над мискою так, щоб краї горщика опустилися у воду – вода втягується в горщик, бурлить, клекоче, вариться. *«Такой эффект производит впечатление и больной часто заявляет, что ему легче»*	Миска, невеликий горщик
7	**Марусов П.,** *Кабаняча, Старобільський повіт, Харківщина,* 1893	***«Со́няшниці»***	Знахарка ставить миску з водою хворому на живіт, у глечику запалює *«прядиво»*, ставить його в миску. По чотири боки в миску кладе 2 ложки, ніж, веретено. Бере всі речі, обливає водою з миски, краплі збирає в ложку, дає випити хворому, повторює тричі. У миску скидає з глечика недогоріле прядиво, дає хворому 4 рази навхрест напитися з миски, читає замовляння, залишки води виливає в глухий дверний край	Дерев'яна миска, глечик
8	**Стороженко М.,** *Ново-Астрахань, Старобільський повіт, Харківщина* 1893	***«Со́няшниці»***	***«Заварювання со́няшниці»*** Знахарка, запаливши в глечику кліччя, перевертає його на миску, кладе у неї ложку, ніж, веретено. Вода клекоче, піднімається в глечик. З миски по черзі бере ложку, ніж, веретено, креслить ними по дну глечика хрест, читає замовляння, повторює 3 рази. Дає випити хворому води з миски, клоччям давить на живіт	Миска, глечик
9	**Франко І.,** *Гуцульщина,* 1898	***«Бабиці»*** Слабість у животі, коли людина щось смачно поїсть, погано зробиться, блює, понос	1. Знахарка бере жмут ложок і 2 *«горщати»* з водою, добавляє попіл, варить в печі. Бере миску, перевертає в неї горщик, ставить хворому на живіт, 9 разів читає замовляння. З кожної ложки дає хворому випити води, ложку кидає позад себе зі словами: *«Тьфу. Тьфу. Тьфу»* 2. Знахарка варить 9 горщиків із попелом, бере 9 ложок, веретено, голку і стебло з віника. Черпає однією ложкою з одного горщика, другою – з другого і т.д., дає випити хворому, кожен раз промовляючи замовляння	Миска, два горщики Дев'ять горщиків
10	**Іванов П.,** *Новомиколаївка, Куп'янський повіт, Харківщина,* 1885	***«Завина»*** Болі в животі, здуття	1. Лежати животом на теплому черені печі. 2. Знахарка ставить на живіт хворому миску з водою, на неї хрестоподібно 2 ложки, веретено, ніж; паклю запалює й кладе в *«кувшин»*, перекидає в миску (так кілька разів), читає замовляння. Кидає у воду кілька зерен пшона і шматків солі, розмішує однією ложкою, набирає нею з миски води й обливає другу ложку, ніж і веретено, дає випити хворому	– Миска, *«кувшин»*

11	**Ящуржинський Х.,** *Україна,* 1889	***«Соняшниці»,*** у дитини ***«плаксивиці»*** Різі в шлунку	Знахарка кладе в невеликий горщик з водою маленький соняшник, пшоно, веретено, щітку, голку, копійку. Виливає все у миску, яка стоїть на животі у хворого, шепче замовляння	Миска, невеликий горщик
12	**Милорадович В.,** *Лубенський повіт, Полтавщина,* 1900	***«Соняшниці»*** У животі гуркотить, болить коло пупа, пронос	***«Заварювання соняшниці»*** 1. Знахарка ставить на живіт хворому миску з холодною водою, кладе туди ніж, 2-10 ложок, веретено. Ці речі перекидає 9 разів навхрест у мисці, перевертає в миску *«кувшин»* із запаленим жмутком *«матірки»* (коноплі), дає хворому випити 3 ложки цієї води. 2. П'ють трави від шлунково-кишкових хвороб: бузинову кору, деревій, квіти соняшника, воду із сіллю.	Миска, *«кувшин»*
13	**В.К.,** *Лютенські Будища, Гадяцький повіт, Полтавщина,* 1902	***«Сояшниці»*** Блювання, пронос	***«Заварювання сояшниць»*** Знахарка наливає в глиняну миску води, ставить хворому на живіт, починає хреститися, молитися, робити нашіптування й постійно зівати. Потім запалює *«паклю»*, кидає в глечик, швидко перевертає в миску, повторює тричі. Дає випити хворому ложкою води з миски. Спостережено, що рвота проходила	Глиняна миска, глечик
14	**Бабенко В.,** *Катерино-славщина,* 1905	***«Соняшниці»***	***«Заварювання соняшниць»*** У перевернутий дном догори глечик кладуть запалене *«кльочча»*, опускають у миску з водою, поставленну на живіт хворого, читають *«Отче наш»* і замовляння	Миска, глечик
15	**Шухевич В.,** *Гуцульщина,* 1908	***«Бабиці»*** *«Беруться із сонців, обжерство»*	Лічать примівкою. Примівниця бере непочатої води, принесеної так, щоб не хлюпнути з посудини, 9 малих камінців, 9 ложок, 9 веретен, 9 березових прутів, ніж. Воду з попелом варити в *«маленькім горняті»*. Камінці жарити на вогні, як почервоніють, кидає їх у порожню миску, ставить миску на голий живіт хворому, зсуваючи камінці по крисах миски, рахуючи навпаки: *«не 9, не 8, не 7… не 1»*. Поверх камінців перевертає горнятко з лугом, примовляє замовляння, плює тричі в миску, воду вичерпує ложками, веретенами, прутиками і ножем на відлив при кожнім рахує *«не 9, не 8… не 1»*. Воду, яка лишиться, хворий несе туди, де плоти сходяться, розбиває її об пліт, спльовує тричі	Миска, *«маленьке горня»*
16	**Сумцов М.,** *Слобожанщина,* 1918	***«Соняшниці»*** Біль у животі	Запалюють кльочча, кладуть його на мить у глечик і, швиденько викинувши, прикладають глечик до живота (користне лікування, бо таким чином зігрівають живіт, однаково, як у медицині ставлять банки)	Глечик

17	**Верхратський С.,** *Вінниччина,* бл.1930	***«Бабиці»*** Болить дуже живіт, нудить, гуркотить у кишках, є блювота, спорожнення рідкі й часті, кидає людину в гарячку, робиться млосно, починає боліти все тіло… в животі переливається, гуркотить,сильний пронос	Баба брала невеличке горнятко, наливала водою, кидали три пучки пшона, тричі колотили веретеном і тричі ложкою. Горнятко з веретеном і ложкою клали в **піч** і подогрівали. Це робила *«свідома баба»*. Доки варила, читала молитви *«Отче наш» і «Богородицю»*. Як вода закипала, на пуп слабого клали миску, у миску гребінь, ніж, голку з ниткою, веретено й ложку з горщика, виливали в миску з горняти воду й примовляли замовляння від *«бабиць»*. Перевертаючи горня в миску, воно звичайно втягувало в себе воду. Як вода *«входила в горня з пи́ском»*, вважалося за добру ознаку, значить *«бабиці тікають зсередини, скоро слабий вичуняє»*	Миска, *«невеличке горнятко»*
18	**Щербань А., Щербань О.,** *Опішне, Полтавщина*	***«Сояшниці»*** Болі в животі	Ворожка нагрівала горщик маленький, запалювала квачик, повертала ним усере-дині горщика і ставила на пуп	Маленький горщик
19	**Метка Л.,** *Опішне, Полтавщина*	***«Соняшниці»*** Болі в животі	Лікувала *«бабка»*	–

Простежити відчуття хворого після *«заварювання со́няшниці»* за допомогою **миски** і невеликого **горщика** намагався Григорій Коваленко: *«Такой эффект производит впечатление и больной часто заявляет, что ему легче»* [178, с.173]. Унікальні матеріали, які не траплялися мені в жодній із поданих у таблиці робіт, подав Іван Франко. Він писав, що в процесі лікування, в одному випадку, знахарка використовувала **миску** і ***«два горщати»***, а в іншому – **миску** і **дев'ять горщиків.** Окрім того, він опублікував *«примівку»* від хвороби, де фігурує слово ***«горщик»:***

«Я вас, бабиці, візиваю-вікликаю,
Я вас в ***горщати*** *виварую,*
Лижками вічерпую,
Веретенамі віпрядаю,
Глами вішиваю» [286, с.42].

Ще одна значуща праця належить Василю Милорадовичу, де заодно з докладними описами симптомів згаданої хвороби та процесу *«заварювання соняшниць»* за допомогою **миски** й ***«кувшина»***, подано народні уявлення з приводу її надходження в

організм людини [217, с.323]. При цьому дослідник зазначив, що так лікують цю хворобу *«кругом в Малоросії»*, і намагався пояснити, що це за хвороба, як вона називалася в офіційній медицині того часу. Для цього він консультувався з місцевим лікарем Коваленком, який повідомив, що *«соняшниці»* – це *«шлунково-кишковий катар»* [218, с.323].

Декотрий В.К. у статті *«Ликы» моего села»* описав *«заварювання соняшниць»* у селі Лютенські Будища, що в Полтавщині [134, с.334-335]. Це єдина, відома мені на сьогодні праця, в якій прямо зазначено, що під час лікування згаданої хвороби знахарка використовувала саме ***«глиняну миску і глек»***. Виділяє цю публікацію з-поміж інших і те, що її автор намагався знайти раціональність у такому способі зцілення від хвороби [134, с.334]. Докладний опис лікування *«соняшниць»* опублікував Володимир Шухевич у праці *«Гуцульщина»*. Там є відомості про те, що **миску**, яку використовувала знахарка, вона розбивала наприкінці процедури, що вказує на те, що та була **глиняною** [304, с.249].

У першому розділі книги, де мова йшла про історію вивчення питання, зазначено, що, починаючи з 1920-х років, в Україні народну медицину вивчали як частину фольклору. Саме в цей час у селах Поділля, Київщини, Дніпропетровщини (1923–1932), Львівщини (1946–1956) дослідженням медичного фольклору займався Сергій Верхратський, лікар за фахом. Його рукописна праця *«Український медичний фольклор»* служить цінним джерелом для дослідників

Мал.40. **Автор невідомий.**
Миска: вигляд зверху *(а)*, збоку *(б)*.
Глина, гончарний круг, 9,8х22,2 см.
Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-8792.
Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

народної медицини. Учений зафіксував не тільки тексти замовлянь від різних хвороб, якими послуговувалися *«знахарки», «баби», «шептухи»*, а й докладно описав способи як народного, так і знахарського їх лікування. Він занотував, що у Вінниччині на час обстеження (близько 1930 року) на означення названої вище хвороби побутувала назва *«бабиці»*. Описуючи симптоми хвороби, лікар зазначив, що на неї частіше хворіли дорослі. Лікуванням займалися *«свідомі баби»*, які використовували при цьому **миску й горня** [1, с.128-129]. Це єдина праця середини XX століття, де містяться описи лікування багатьох хвороб, у тому числі й *«бабиці» («соняшниці»)*. Вони мало чим відрізняються від записаних попередниками Сергія Верхратського в середині XIX – на початку XX століття.

Порівнюючи сучасні дані про лікування хвороби й записані етнографами в XIX – на початку XX століття, приходжу до висновку, що вони значно відрізняються. Так, єдина стаття, присвячена суто лікуванню *«соняшниць»,* яка належить керамологам Олені й Анатолію Щербаням, містить спогади одного із жителів селища Опішне, що в Полтавщині, про лікування в 1930-х роках *«соняшниць»* способом *«ставляння **горщика** на пуп»* [306, с.6]. Випадок, зафіксований цими дослідниками, не поодинокий. Ще в праці Миколи Сумцова *«Слобожане»* зафіксовано спосіб лікування *«соняшниць»*, схожий до описаного в попередньому підрозділі під час лікування *«золотника»*. Подібне записав 1994 року дослідник народної медицини Андрій Шкарбан у Черкащині. Його польові матеріали містять спогади шептухи про те, що, коли при *«соняшницях» «болить живіт, шлунок у дитини»* також *«ставили горня на живіт»* [102]. На мою думку, сучасні респонденти помилково вважають *«золотник»* і *«соняшницю»* однією й тією ж хворобою, адже обидві пов'язані з болями в животі. Вони чули ці назви, знають, що вилікувати такі хвороби могла тільки *«бабка»,* чули про способи *«накладання **горщика** на пуп», «підбирання живота»*, проте, що робили і в якому випадку, пам'ятають дуже туманно. Одна із сучасних опішненських шептух твердила, що «*сояшниця – це таке можить і понос буть, прямо хватаєцця людина, у животі страшне болить»*, і трапляється вона частіше від переїдання чи

розладів роботи шлунку, *«золотник»* – унаслідок того, що *«в жінок – матка не на місці»* [99, арк.18]. Відкидати ці факти не варто, адже вони є цінними щодо ілюстрації змін як у самій народній медицині, так і в стані її вивченості. Слід мати на увазі, що праці дослідників XIX – початку XX століття з'явилися тоді, коли знахарство в Україні було більш поширеним, ніж у нинішній час, тому етнографи мали можливість записати інформацію з перших уст (нерідко від самих знахарок). У сучасних же публікаціях з народної медицини частіше подано спогади очевидців колишніх подій (нащадків шептух, пацієнтів). Тому записане потребує ретельної перевірки. Мені досі не вдалося записати, як сучасні знахарки лікують *«соняшниці»*. Мої респонденти – це очевидці подій, часто навіть нащадки чи знайомі очевидців, згадували про таку хворобу, коли *«щось у животі болить»*, пам'ятали, що називалася вона *«соняшниці»,* розповідали про те, що здатні були її вилікувати тільки шептухи, проте як саме це відбувалося, не пам'ятали [7, с.542].

За наявними даними можна визначити місце **глиняного посуду** в процесі знахарського лікування *«соняшниць»*. Залучаю до аналізу тільки праці XIX – першої чверті XX століття, адже саме вони найбільш повно відображають процес лікування. У 16 працях цього періоду, поданих у таблиці 2, зафіксовано використання під час лікування *«соняшниць»* **миски**. Три публікації дають зрозуміти, що вона має бути **глиняною**. *«Знахарка потребувала **глиняну миску**, **глек** і клоччя»* [134, с.334]; *«Призванный знахарь или знахарка… к совершению соняшницы требует: **миску** (**глиняную чашку**), в которую бы вошло три штофа воды, пеньки и кружку»* [114, с.229]; *«Вода, яка при тім відливанню і черпанню лишиться, несе хворий туди, де плоти сходяться, та б'є мискою у пліт, розбиває її, плює 3 рази у той пліт»* [304, с.249]. **Глечик** (***«кувшин»***) згадано 7 разів, **горщик** (***«горнятко»***) – 8. Окрім цього, є відомості, що **миска** була великою, а **горщик** чи **глечик** – *«маленький», «невеликий», «маленьке **горня»***. Про те, що під час процедури **миска** мала стояти на животі хворого, свідчать 14 публікацій із 19. Перевертали **глечик** чи **горщик** із запаленим у ньому *«клоччям», «прядивом», «паклею», «пеньковим клочком»*, жмутком *«матірки»* у **миску** у 8 випадках.

Примітно, що 13 публікацій із 19 вказують на те, що незалежно від того, чи перевертали **горщик** із запаленим клоччям у **миску** з водою, виливали з **горщика** в **миску**, яка стояла на животі хворого гаряче варево (зварене пшоно чи луг), кидали у **горщик** з водою, який стояв у **мисці**, розжарене каміння, – вода в **мисці**, яка знаходилася на животі хворого під час процедури, мала бути теплою, навіть гарячою. Отже, можна гадати, що українські знахарі вважали, що для лікування *«соняшниць»* потрібне тепло. Лікування теплом у народній медицині застосовується часто. Це й накладання компресів, зігрівання на **печі**, пропарювання тіла чи окремих зовнішніх його органів над паром, зігріваючий масаж тощо. Під час дії тепла на окремі ділянки організму відбувається розширення кровоносних судин, що викликає посилений приплив крові. Так, наприклад, прикладання до тіла звичайної грілки, збільшує кровопостачання шкіри в цьому місці майже в 100 разів. Як наслідок, відбувається активне живлення тканин киснем, потік крові інтенсивніше вимиває з тканин продукти їхньої життєдіяльності, що й сприяє звільненню від болю. Окрім того, тепло спонукає м'язи до релаксації, допомагає зняти спазми й відновити їх нормальне функціонування. Вірогідно, для лікування *«соняшниць»* також важливим було тепло. Згідно із записами, зробленими Петром Івановим у Харківщині, *«завину»* (одна з регіональних назв *«соняшниці»)* спочатку лікували самотужки, а вже потім зверталися до бабок: «*Від завини (болі в животі, здуття) лікуються самі, лежать животом на теплому* ***чиріні печі***» [169, с.743].

Василь Милорадович у своїй праці *«Народная медицина в Лубенском уезде»*, провівши консультації в лікаря, зазначив, що раніше *«соняшницями»* називали *«шлунково-кишковий катар»* [217, с.323]. Відома праця лікаря Василя Флорінського *«Домашняя медицина. Лечебник для народного употребления»* містить поради про те, як у домашніх умовах справлятися з різними недугами. Серед інших хвороб лікар згадав і *«катар шлунка»*, який частіше трапляється від засмічення шлунка або внаслідок *«несварения пищи по причине несоразмерного с пищеварительными силами количества ее или неудовлетворительного ее качества»* [284, с.337]. Далі він писав, що на катар можна захворіти внаслідок

випадкових перепон для травлення їжі, як то хвилювання, злість, переляк, посилені фізичні чи розумові навантаження, навіть застуда. А полегшує стан хворого, з-поміж інших засобів, пиття теплої води. Василь Флорінський згадував й іншу хворобу. Це – *«нервные боли желудка»*. Вона схожа на катар і проявляється сильними болями, здуттям, нудотою, блюванням, печією. Цікаво, що полегшення настає від надавлювання на живіт, накладання на живіт теплого компресу й теплого пиття [284, с.340-341]. (Чим не *«соняшниці»:* тепла важка **миска** на животі, пиття теплої води з попелом?). У мережі Інтернет мені вдалося знайти посилання на те, що стан хворого на гастрит з підвищеним утворенням кислоти (гастродуоденіт, запалення дванадцятипалої кишки і слизової оболонки шлунка) покращується від тепла. Теплі компреси застосовуються і при кишкових кольках [315]. Від болів у шлунку рекомендується класти на живіт гарячі припарки чи грілку [311]. *«Якщо це дійсно гастрит, то можна покласти тепленьке, але не гаряче,* – зауважила лікар Тамара Онисимівна Паламар [64, арк.20]. *«У мене гастрит, щоб стало легше, я кладу на шлунок, як він болить, пляшку з теплою водою, ще помагає, коли вип'єш теплої води»,* – підтвердила одна із респонденток, яка хворіє на гастрит та язву шлунка [16, арк.19]. Інша зауважила, що її мама, також хвора на гастрит, для полегшення болів прикладає до живота, в області шлунка, теплу грілку [16, арк.19]. Отже, якщо припустити, що *«соняшниці»* – це розлад роботи шлунка, у тому числі й гастрит, зрозуміло, що одним із засобів народного лікування цієї хвороби було тепло. Найімовірніше, хворий дійсно отримував полегшення. І хоча зігрівання живота описаним вище способом, очевидно, складна процедура, проте вона виправдовувала «магічні» дії знахарки.

Ще одним із аспектів, який привертає увагу під час аналізу способу *«заварювання соняшниць»*, є той факт, що часто наприкінці процедури хворий випивав частину води з **миски,** про що свідчать більшість поданих у таблиці 2 публікацій. Ключове значення відігравало те, що у воді був розмішаний попіл зі спаленого клоччя. Проте пряма вказівка на те, що під час лікування *«соняшниць»* вживали воду з попелом від спаленого клоччя, міститься тільки в одній із зазначених вище праць. В описові лікування *«соняшниць»*,

зробленому Миколою Арандаренком, є коротенька згадка про те, що *«соняшниці» «лікують деревною золою, розпущеною в оцті»* [114, с.229]. Етнограф Петро Іванов зауважив, що при *«соняшниці»* (болі в животі з тошнотою) в народній медицині рекомендувалося пити воду із жаром, тобто попелом, взятим із **печі** [237, с.37]. Попіл, загалом, був одним із засобів, який широко застосовувався в народній медицині. Розмішаний у воді, він полегшував стан при печії, яка є одним із симптомів гастриту: *«Це – луг. Він гасить печію, яка може бути проявом підвищеної кислотності, язви шлунка чи 12-палої кишки, гастриту... А ще я чула, що при проносі пили воду з попелом, який діяв, мабуть, як активоване вугілля»*, – повідомила мені лікарка Тамара Онисимівна Паламар [64; 21]. У названих працях є лише кілька згадок про наслідки лікування хвороби вищезгаданим способом. *«Такой эффект производит впечатление и больной часто заявляет, что ему легче»,* – писав Г.Коваленко [178, с.173]. А декотрий В.К. у статті *«Лики» моего села»* зазначив, що під час такого лікування *«рвота проходила»* [134, с.334]. Лікуванням *«соняшниць»* за допомогою способу, описаного в статті, нині народна медицина, згідно з матеріалами мого дослідження, не займається. Я не маю відомостей про те, що сучасні бабки-шептухи взагалі лікують *«соняшниці»*. Якщо й згадують про них, то тільки в минулому часі.

Процедура заварювання *«соняшниць»,* описана в етнографічній літературі, якщо вважати, що *«соняшниці»* – це розлади роботи шлунка чи гастрит, безперечно має раціональне зерно, адже тепло й споживання води з попелом, за даними народної медицини, полегшували стан людини при шлунково-кишкових захворюваннях. Використання ж **глиняного посуду** під час такого лікування обґрунтоване передовсім тим, що вони слугували ємностями для нагрівання (**горщик, глечик**) та тримання (**миска**) води. Є ще один нюанс, який, напевне, був важливим, хоча, ймовірно, не до кінця усвідомленим у той час. Вода в **глечику** чи **горщику**, який перевертали в **миску**, що стояла на животі хворого, попередньо запалюючи в ньому клоччя, ставала цілющою не тільки тому, що змішувалася з попелом. Без доступу повітря в ній гинули хвороботворні мікроби, вона збагачувалася мікроелементами

глини, і вже в такому вигляді її споживав хворий. Окрім цього, **глина** – низький теплопровідник. Запалюючи в **глечику** чи **горщику** клоччя, знахарка могла бути впевнена, що не обпече собі руки, тримаючи виріб, у якому спочатку горить вогонь, а потім збирається гаряча вода. Водночас, не можна проігнорувати дані про те, що із *«соняшницями»* людина могла справитися й самотужки – варто було зігріти живіт, наприклад на **печі**, випити води з попелом. Знахарка, до якої звертався хворий на *«соняшниці»*, мала «обставити» все так, щоб хворий не сумнівався, що таку складну процедуру могла провести тільки вона. Заодно з промовлянням замовляння, незрозумілі для оточуючих дії з **мискою**, **горщиком**, веретеном, ножем, ложками, які виглядали магічними, справляли позитивний психологічний вплив і деякою мірою відволікали хворого від концентрації на болях. Певне психологічне налаштування могли справляти й замовляння. Ймовірно, при правильно поставленому бабою-шептухою діагнозі, заодно з психологічним впливом замовлянь, процедура «*заварювання соняшниць»* виявлялася ефективною.

Згідно з моїми дослідженнями, у XIX – XX століттях **глиняний посуд** в українському знахарстві використовувався рідше, ніж у побутовій медицині, проте, найімовірніше, у більш ранній час його використання було значно ширшим, про що свідчать тексти замовлянь, зафіксовані фольклористами:

*«Ишло две бабы по воду с двумя **глеками**. **Глеки** побились, ураки минулись и яко маково зерно откатилось от (имя рек) Раба Божиего, или птиц, и кто урек, и той утек»* [289, с.128].

«Тьфу! Тьфу! Тьфу! Счізай! Господи помагай!
*Був лой та лойка, та вийшов на **глину**,*
*А з **глини** на траву, а з трави на росу,*
А з роси ухватив си за шкіру,
А з шкіри за мнясо, а з м'яса за кість.
А з кости я тебе вікликаю, я тебе візиваю і т. д.» [286, с.44].

*«...Я верчу і б'ю цю стрілу не в **глину**, лише з під голови в голову,*
З під тймйи (тім'я) в тймйи, з під очей в очі...» [286, с.47].

*«Був лой та лойка, та вийшов на **глину**, а з **глини** на траву, а з трави на росу»* [286, с.42].

*«Я верчу і б'ю цю стрілу не в **глину**, лише з під голови в голову…»* [286, с.47].

«Я вас, бабиці, візиваю-вікликаю,
*Я вас в **горщати** виварую,*
Лижками вічерпую,
Веретенамі віпрядаю,
Глами вішиваю» [286, с.42].

«Ишла баба камьяна, камьянымъ мостомъ, зъ камьянимъ ціпкомъ, зъ камьянимъ глекомъ (горшкомъ); въ тому глеку вода розлылась, – рожденному, хрещеному рабу Божому (імя) кровъ унялась» [178, с.178].

*«Іде піп, читає, дяк замічає. Попові **горщик**, дякові каша, жидові перелоги меж ноги»* [213, с.281].

*«…Вразе-Дем'яне, вразе-Романе! Я тебе вимовляю, **горщиком** заставляю, **покришкою** покриваю… на місце посилаю…»* [1, арк.134-135].

*«Ішов красний пан, ніс води **збан**, пан повалився, **збан** розбився, вода розлилася, у сірого коня кров унялася»* [161, с.93].

* * *

Отже, культура українського знахарства як системи лікування захворювань, ґрунтована на уявленнях про їх надприродне походження, надзвичайно давня. На початковому етапі розвитку людства знахарство не відокремлювалося від народної медицини. Пізніше поняття народної медицини набуло значення сукупності емпіричних знань про природні лікувальні засоби матеріального характеру. Знахарство ж базується на магічних і релігійних містичних прийомах.

Нині, як і раніше, значна кількість народних цілителів, знахарів, шептух практикують чи не в кожному населеному пункті України. І хоча держава завжди намагалася поставити під контроль їхню діяльність, а церква диктувала заборони, все ж знахарство й досі знаходиться на високому рівні. *«Хто ще так «свято» вірить замовлянням, зіллям, чарам? Обвішавшись комп'ютерами і мобільними телефонами, українці до цього часу оберігають дітей від «дурного ока», не передають що-небудь одне одному через поріг, знають як захиститися від енергетичних вампірів, вірять гороскопам і снам. В їхніх записниках завжди знайдеться пара номерів телефонів екстрасенсів, гадалок, знахарок, європейський громадський транспорт не зустрічає пасажирів ликами святих. В любій же українській маршрутці місце водія обвішане іконками й амулетами»* [262, с.313].

Давні знання про ритуально-сакральну функцію **глиняних виробів** поставили їх у ряд з іншими численними атрибутами магічної лікувальної практики знахарів. У джерелах XIX – першої половини XX століття виявлено інформацію про використання в українському знахарстві **глиняного посуду** для приготуванням ліків, згадки про застосовування його як атрибутів під час *«виливання переполоху», «відведення уроків», «заварювання соняшниць» («бабиць»)*, лікування *«золотника» («вразу»)*, позбавлення від інших хвороб.

Для приготування цілющих відварів найбільш придатним знахарі вважали **горщики,** для настоянок частіше використовували **глечики**. Необхідним атрибутом українського знахарства, принаймні в другій половині XIX – на початку XX століття, була **глиняна миска**. Її використовували як ємність для освяченої води, наприклад, під час *«виливання переполоху», «відведення уроків», «лікування соняшниць»*. **Миска** слугувала й для тримання інших атрибутів знахарства (ніж, веретено, монети тощо) під час магічного зцілення від інших хвороб: *«волосу», «дитячої немочі», «нічниць»*.

Посудиною для тримання води під час *«відведення уроків»* до кінця XIX століття правив **глечик** (***«кувшин»***). У ньому приносили воду до знахарів самі хворі. З останньої чверті XIX – на початку XX

століття зафіксовано ширше використання **миски** в цьому обряді. У **глечику** чи **мисці** (рідше – **кухлі**) знахарі *«відгашували вугілля»*, щоб визначити наявність зурочення. Наприкінці процедури недужим давали пили воду прямо з **миски чи глечика**.

Для проведення процедури «підкурювання» хвороби знахарям ставали в нагоді частини битого посуду – **черепки**, або **миска** чи **покришка горщика**, тобто широка посудина, яку міг тримати в руках сам хворий, у той час, як шептуха замовляла *«лихоманку»*, *«бешиху»*, зубний біль.

Зафіксовано й інформацію про ритуальне розбивання посуду, **горщика** чи **миски** – під час магічного лікування окремих хвороб. Таким чином намагалися залякати хворобу, що мало сприяти зціленню.

Горщик (***«слоїк», «гладишка»***) в українському знахарстві XIX – першої чверті XX століття виступав невід'ємним атрибутом лікування *«золотника» («вразу», «підриву пупа», «підорви»)*. Процедура полягала в тому, що знахарі, спочатку, проводячи масаж живота хворого, *«вправляли золотник», «підбирали живіт»*, а потім ставили (перевернувши його дном до гори) **глиняний горщик** на живіт (***«на пуп»***). За народним переконанням, це мало сприяти встановленню *«золотника»* на місце. **Горщик** *«вбирав»* живіт людини, підтягуючи таким чином і внутрішні органи, у чому й виявлялися раціональні дії знахарів, які вміли справлятися з такою недугою. Невдале лікування хвороби було пов'язане або з неправильно встановленим діагнозом, або ж із використанням **горщика** більшого ніж 1-2 літра розміру. Сучасні знахарі, лікуючи *«золотник»*, не користуються способом ставляння **горщика** на живіт, а лише застосовують масаж живота. Проте у замовляннях від *«золотника»* й нині фігурують терміни *«золотник»*, *«враз»*. Ймовірно, саме часті випадки невдалого лікування *«золотника»* способом накладання **горщика** на живіт спонукало знахарів відмовитися від нього.

Однією з хвороб, яку не могли подолати в домашніх умовах була *«соняшниця» («бабиці», «завина») – «хвороба живота»*. Аналіз наявних в етнографічній літературі описів показав, що під час магічного лікування хвороби українські знахарі використовували

глиняну миску, як ємність для тримання води, і **глечик**, рідше – **горщик**. **Миску** з водою ставили недужому на живіт, у неї перевертали **глечик** чи **горщик** із запаленим всередині *«клоччям, паклею, вовною»*, проводили певні маніпуляції, промовляли відповідне замовляння. Воду з **миски** із розведеним у ній попелом від спаленого *«клоччя»* давали випити хворому. Залишки води, як і в багатьох лікувальних обрядах, пов'язаних з її використанням, виливали в *«недоступне місце»*. Відомі випадки розбивання **миски** наприкінці процедури лікування. Використання **глиняного посуду** в знахарських діях, спрямованих на лікування *«соняшниць»*, обґрунтоване, передовсім, тим, що вони слугували ємностями для нагрівання (**горщик, глечик**) та тримання (**миска**) води. Ще один нюанс, який, напевне, був важливим, хоча не до кінця усвідомленим у той час – вода в **глечику** чи **горщику**, який перевертали в **миску**, що стояла на животі хворого, попередньо запалюючи в ньому клоччя, ставала цілющою, бо, по-перше, змішувалася з попелом, а, по-друге, без доступу повітря у ній гинули хвороботворні мікроби, вона збагачувалася мікроелементами **глини**, і вже в такому вигляді її споживав хворий. Ймовірно, при правильно поставленому знахарем діагнозі, заодно з психологічним впливом замовлянь, процедура *«заварювання соняшниці»* виявлялася ефективною, про що є немало свідчень у літературі.

Нині описану в книзі процедуру позбавлення від *«соняшниці»* українські знахарі не проводять. Лікування цієї *«хвороби живота»*, а за наявними даними так, найімовірніше, називали в народі гастрит, розлади роботи шлунка, повністю перебрала на себе офіційна медицина.

Незважаючи на те, що даних про виготовлення посуду, зумисне призначеного для знахарства, небагато, я вважаю, що знахарі мали у своєму розпорядженні спеціальні **миски, горщики, глечики,** які використовували суто для лікувальних обрядів. Зафіксовано, що у випадку проведення процедури лікування вдома у хворого, знахарі надавали перевагу використанню власного посуду, принесеного із собою. Зважаючи на особисті дослідження, гадаю, що вони також не застосовували для проведення своїх магічних лікувальних обрядів кожного разу новий посуд, окрім випадків

його ритуального розбивання наприкінці процедури. Такий посуд також не використовували в повсякденному побуті, тим більше для споживання страв, і тримали окремо від іншого.

Нині **глиняні вироби** перестали бути необхідними атрибутами українського знахарства, передовсім, тому, що вони вийшли з широкого повсякденного вжитку. Знахарські лікувальні обряди стали більш новітніми. Наприклад, *«уроки»* вишіптують, застосовуючи такі атрибути, як ніж, освячений у церкві хрест. Замість **глечика** чи **миски** беруть склянку з водою, а замість вугликів з **печі** під час шептання вкидають запалені сірники. *«Виливаючи переполох»*, як ємність для освяченої води застосовують не **глиняний** посуд, а місткості, виготовлені з інших, більш доступних сучасних матеріалів. Про спільність сучасних лікувальних обрядів з давніми свідчать тексти замовлянь, окремі з яких донині містять згадки про використання в українському знахарстві **глиняного посуду**.

Традиційний глиняний посуд:

1 – **Іван Пічка. Тиква.** Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 23,2х15 см. **Малі Будища, Полтавщина. 1920-ті.** *Приватна колекція Олеся Пошивайла.*

2 – **Сердюк Іван. Тиквастий глечик.** Глина, ангоби, полива, гончарний круг, ліплення, писання, крайкування, 25,2х24,2 см. **Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-14188/К-13684.*

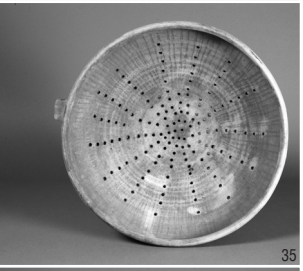
3 – **Автор невідомий. Глечик.** Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 29,2х18,6 см. **Опішне, Полтавщина. Початок XX століття.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-2849/К-2742.*

4 – **Автор невідомий. Горщик.** Глина, ангоби, полива, гончарний круг, ліплення, писання, крайкування, 25,4х25,7 см. **Опішне, Полтавщина. Початок XX століття.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-5316.*

5 – **Автор невідомий. Тиква.** Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 27,5х24,8 см. **Опішне, Полтавщина. Друга чверть XX століття.** *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-5607/К-5207.*

Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

34

35

36

37

38

39

РОЗДІЛ VI

Глиняні обереги

Здавна наші предки вірили, що більшість хвороб і нещасть трапляються з ними як покарання за неправедне життя. *«Больше всего, например, народ боится нечистой силы. Эта боязнь составляет, можно сказать, важнейшую болезнь простолюдина и от нее имается в деревнях громаднейший арсенал разнообразнейших суеверных средств»*, – писав дослідник народної медицини кінця XIX століття В.Деміч [153, с.4]. Вважали, що коли Бог відвертався від людини, вона залишалася беззахисною перед *«злою, нечистою силою»*, яка діяла або самостійно, або через відданих їй *«запроданців»* (відьом, чаклунів).

На противагу *«злим силам»* існувала велика кількість добрих, які захищали людину від негараздів, допомагали впоратися з невдачами й захворюваннями. Ці сили також мали вірних помічників (чарівників, знахарів, шептух). Їхніми послугами люди користувалися в різноманітних випадках, частіше для лікування хвороб, а також з метою попередження впливу негативних сил чи сприяння успіхові в різноманітних справах [289, с.124].

Схильними до хвороб вважали грішників, а також тих, хто у певний період життя перебував на межі свого статусу. Це новонароджені діти, наречені, вагітні жінки. Невдачі й хвороби могли спіткати й того, кому заздрили, хто був морально, психологічно чи фізично виснажений

і втрачав здатність опиратися *«злим силам»*. Будь-хто міг випадково потрапити під їх негативну дію. Тому в народі діяла система порад і заборон, а також своєрідних профілактичних дій, спрямованих на попередження дії *«недобрих сил»*. Навіть нині чимало людей дослухаються до цих, здавалося б на перший погляд, забобонів і слідують неписаним правилам, зафіксованим у пам'яті з дитинства (*«не клади шапку на стіл, бо голова болітиме», «не бовтай ногами, бо мама помре», «не їж у темноті, бо діти будуть злодіями»* тощо).

Найбільша кількість заборон в українській традиційній культурі пов'язана з віруваннями в можливий *«пристріт»* (наслання за допомогою погляду) чи *«зурочення»* (напускання невдач і хвороби за допомогою слів). Вірування в *«уроки»*, зазначав Микола Сумцов, *«явление общеизвестное и обычное для всех народов на известной ступени культуры»* [267, с.3]. Попередити *«зурочення»* чи *«пристріт»*, як відомо, могли охоронні молитви й замовляння, а також носіння різноманітних амулетів, талісманів, оберегів. Оберег як знак віри у вище заступництво сфокусований у слові, числі, художньому образі чи символічному, побутовому предметі або предметі релігійного призначення, був відомий майже всім народам. За віруваннями древніх, оберег – це матеріалізована модель сили, яка в екстремальній ситуації заступиться за людину [186, с.26].

6.1. Піч

Важливим символом рідного вогнища, неперервності роду, *«учасницею»* багатьох народних обрядодій в Україні, виступала **піч** (мал.41, 42, 43). Існував справжній її культ, який дійшов до нас ще з часів язичництва [248, с.33-34]. З **піччю** пов'язані численні звичаї та повір'я, оберегові дії, родинні обряди *«женити комина», «посвіт», «народини», «весілля», «хрестини», «поховання»* тощо. Важливе значення в народній звичаєвості відігравали й частини **печі**: *«комин», «вивід», «устя», «заслінка»*. Символіка **печі** знайшла широке відображення в народній поетичній творчості, художній літературі й мистецтві.

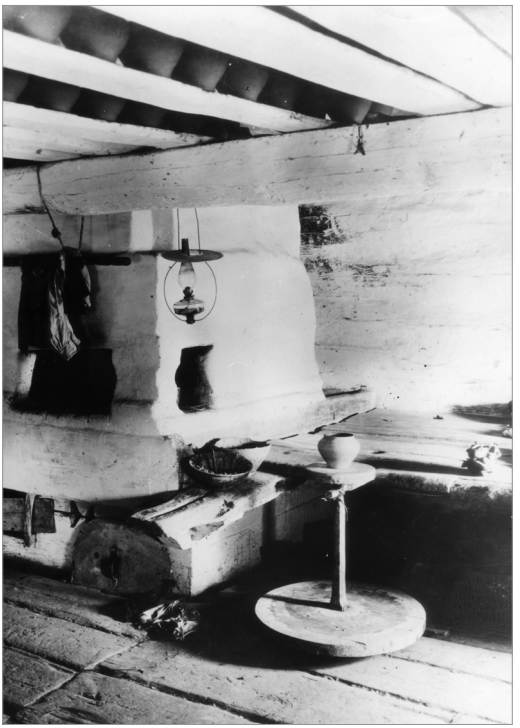

Мал.41

Печі в інтер'єрах селянських хат. Яреськи, Полтавщина. Середина 1920-х. *Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ПКМ І–213 (мал.41), ПКМ І–527 (мал.42). Автор фото невідомий*

Мал.42

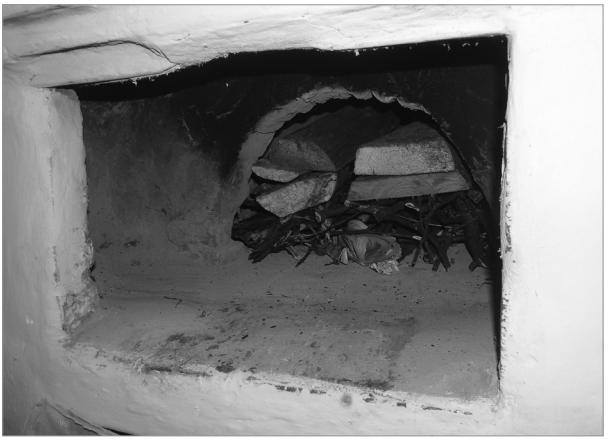

Мал.43. **Піч в інтер'єрі хати гончаря. Олешня, Чернігівщина. 1908.**
Російський етнографічний музей, 1514–57. Фото О.М.Павловича

Звичаї освоєння нової **печі** записав наприкінці 1880-х років у Куп'янському повіті етнограф Петро Іванов. Наприклад, у слободі Єгорівка пічника, який приступав до роботи, потрібно було гарно пригостити, усіляко виявляючи йому пошану, від чого значною мірою залежало, якою буде майбутня **піч**. Адже незадоволений господарем чи господинею пічник міг зробити так, що з **печі** дим ішов у хату і навпаки, всіляко посприяти тому, щоб **піч** була гарною, вмурувавши для цього в її стінки ладан, гроші тощо. Згідно з усталеними звичаями, у Куп'янщині вперше топили **піч**, позичивши вогню в сусідів (далі, навпаки, вважали поганою прикметою, коли вогонь у **печі** згасав, і для його розпалювання доводилося позичати вогню). Розпаливши **піч**, клали туди житньої

соломи, прутики свяченої верби, запалювали й спостерігали. Хороше горіння віщувало хороше життя й навпаки, якщо дим ішов у хату – це на часті сварки в сім'ї. У слободі Арапівка Петро Іванов зафіксував наступне: перший раз, коли топили **піч**, потрібно було дочекатися, доки всі дрова перегорять, а вже потім *«саджати в **піч**»* непарну кількість хлібів, в один із яких заліплювали вуглинку. Якщо після випікання вона перегоряла і навіть перетворювалася на попіл, це віщувало господарям удачу й щастя. Є в матеріалах Петра Іванова й такий запис: у нову **піч** на вогонь господиня мала поставити **новий горщик**; далі вона тричі хрестила *«устя»* **печі** хлібною лопатою, примовляючи: *«Господи, поможи в добрий час у новій **печі** топити»*. **Піч** вважали гарно зробленою, якщо **горщик** не лопався [237, с.49].

У джерелах кінця XIX століття зафіксовано ще кілька звичаїв і прикмет, пов'язаних з **піччю**, що побутували в Слобідській Україні. Так, **піч** не можна було мазати вагітній жінці, бо дитина буде *«удушлива»*. Щоб бути хорошою прялею, дівчина мала кинути в **піч** уперше напрядене прядиво [174, с.173-342]. Також не годилося лишати **піч** порожньою, а треба, щоб у ній увесь час стояла

Мал.44. Піч у хаті Катерини Порскало. Опішне, Полтавщина. 2013. *Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Мал.45. Марія й Олексій Андрейченки розповідають про правила поводження з піччю. Опішне, Полтавщина. 2008. *Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

в **горщику** вода й лежало поліно [170, с.43]. Замітати в **печі** потрібно тільки чистим помелом [174, с.50]. У багатьох українських селах побутував звичай, коли дівчина *«колупала»* комин під час сватання [197, с.422]. Це символізувало, що частинку свого домашнього вогнища, домашнього тепла дівчина, ідучи назавжди з рідної хати, намагалася забрати із собою.

Звичаї, пов'язані з **піччю**, побутували в середовищі українців доти, доки не сталися зміни в їхньому побуті й на заміну варистим печам у хатах стали з'являтися **груби** простої конструкції, а згодом газові плити. Їх стає все важче записати у наш час. Проте й нині люди пам'ятають про особливе ставлення своїх предків до **печі**. 1997 року учасники експедиції *«Муравський шлях»* у селі Знам'янка, що в Харківщині, зафіксували: *«Щоб пуста **піч** не була!.. Як уже кончиш, загребеш жар – треба кидати дрова (поліно чи двоє), щоб було по чому в рай переходити»* [226, с.210] (мал.44). 2003 року від уродженця Харківщини я почула про те, що в **піч** не можна складати сміття і різний непотріб, а залишати її в чистоті [9] (мал.45).

Куток хати, де стояла **піч**, вважали *«баб'ячим»*. Там більшу частину часу проводили жінки: народжували дітей, готували страви для сім'ї тощо (мал.47). Біля **печі**, у *«баб'ячому кутку»,* найчастіше проводили свої лікувальні дії знахарки, приймали пологи баби-бранки. Символічне значення печі було помітним уже на початку життя людини, тобто під час її народження. Допомагаючи породіллі при пологах, повитуха стукала в піч, *«викликаючи»* дитину в цей світ [126, с.138]. Повернувшись до печі задом, повитуха кілька разів стукала п'ятою в піч для того, щоб викликати вихід *«посліду»* після пологів [126, с.166]. На піч вона клала щойно народжене немовля, таким чином долучаючи його до родинного вогнища [126, с.115-116].

Піч вважали центром хати, а за народними уявленнями – у центрі створений світ, то й добитися чогось, просячи, можна саме в центрі [254, с.159]. Смисл народних способів лікування – відділення хвороби від людини і вигнання її. Цього можна досягти

Мал.47. Іван Макушенко. Біля печі. *Полотно, олія.* **Київ. 1904.**
Національний художній музей України [Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – С.463]

в місцях, які в народному уявленні осмислювалися як *«кордон»* (поріг, вікно, ***«устя»*** **печі**). Українці вірили, що з димом через **пічну трубу** покидає людину *«пристріт»*, а вилите під **піч** *«дання»* нанесе шкоду тому, хто його дав. Отже, **піч**, за народним віруванням, могла сприяти взціленню людини від хвороб.

Одним із способів лікування *«сухот»* (*«сухоти», «сухотка», «сушець»* – народні назви туберкульозу) було *«запихання»* хворого в гарячу **піч** після випікання хліба. Ще 1869 року його зафіксував Н.Данильченко у Поділлі [151, с.44]. Наприкінці XIX століття в **печі** *«загнітали»* хвору на *«сухоти»* дитину в Слобожанщині. Згідно з етнографічними записами Петра Іванова, баба-знахарка вранці саджала недужу дитину в **піч**, витоплену звечора, і промовляла відповідне замовляння. У цей час мати дитини тричі обходила навколо хати, щоразу доходячи до передпічного вікна, заглядала в нього і питала: *«Що ти, бабусю, робиш?»* Та відповідала: *«Хліб гнітю»*. Після третього разу мати заходила в хату і баба віддавала їй дитину [237, с.52-53]. П.Марусов, який наприкінці XIX століття робив записи в Старобільському повіті Харківської губернії, уточнював, що хвору на *«сухоти»* дитину саджали в **піч** на хлібній лопаті [197, с.415]. Такий спосіб «*перепікання»* хвороби під назвою *«стень, сухотка, собачья старость»* описав у середині 1860-х років російський фольклорист Олександр Афанасьєв у праці *«Поэтические воззрения славян на природу»* [115, с.244]. На початку XX століття його відтворив Л.Львівський у *«Русской простонародной медицине»* [192, с.315]. Микола Сумцов 1918 року опублікував коротку довідку про лікування в Слобожанщині *«сухот»* у дитини, коли її *«сажають в **піч** до схід сонця»* [264, с.175]. Дещо відмінний спосіб, який, проте, також проводився біля **печі**, зафіксував 1913 року дослідник народного побуту Катеринославщини Яків Новицький. Лікування *«сухот»* там відбувалося наступним чином. Хвору дитину всовували на *«хлібній лопаті»* в **піч** (після випікання хліба). При цьому надівали їй на шию скачаний із житнього тіста бублик. Потім дитину знімали з лопати, а бублик після випікання кидали через плече собаці [230, с.18].

Найімовірніше, цей лікувальний обряд пов'язаний з віруваннями в те, що хвороби можна позбутися, *«народившись заново»,*

повернувшись до моменту народження. У багатьох народів, як і в українців, існували ритуали умовного знищення людини, а з нею й хвороби. Відправка в **піч** символізувала і тимчасову смерть, і одночасно *«нове народження»*. Дослідник слов'янського фольклору Андрій Топорков у статті *«Перепекание детей в ритуалах и сказках восточных славян»* (1992) зазначив, що обряд *«перепекания»* сягає глибокої давнини. З ним перегукуються події, описані в народній казці *«Мальчик и ведьма»* (в Україні теж є аналогічна казка *«Івасик-Телесик»*), де мова йде про те, як відьма намагалася засмажити дитину, поклавши її на лопату. Андрій Топорков висловив міркування, що перепікання загалом – це ознака надлишкової або повторної дії. Тому обряд перепікання хвороби в **печі** може трактуватися і як надлишкова дія *«перепікання собачої старості»,* і як повторна дія *«перепікання дитини»,* тобто її своєрідне переродження, оновлення [276, с.114]. У **печі** відбувалося й лікування *«жовтяниці»*. Зі спогадів Тиколі Панасівни Дирдири, записаних наприкінці XX століття, відомо, що хвору дитину шептуха саджала в **піч**, *«а на припічку спалювала щось і шептала»* [27].

Біля **печі** відбувався й обряд *«заварювання соняшниць» («бабиць»).* Адже в процесі лікування цієї хвороби знахарки також використовували вуглинки з **печі**, попіл, **горщик** (***«горня»***), у якому в **печі** заварювали необхідні для проведення обряду інгредієнти: *«…Треба Води цілої (взятої до сходу сонця, і принесеної так, щоб не хлюпнути з посудини), 9 малих камінчиків, 9 ложок, 9 веретін, 9 березових прутиків і ніж. Воду наставити в маленькім горняті, засипати попелом, рівночасно ті камінчики жарити на вогні. Як уставляє* (шептуха. – *Л.М.*) *воду в* ***піч****, лежить недужий горілиць і так лежить доти, доки не скінчиться лікування»* [304, с.249]. Обряд *«заварювання бабиць»* біля **печі** записав і Сергій Верхратський 1964 року: *«Брали невеличке* ***горнятко****, наливали водою, кидали три пучки пшона, тричі колотили веретеном і тричі ложкою.* ***Горнятко*** *з веретеном і ложкою клали в* ***піч*** *і подогрівали…»* [1, с.128-129].

Для лікування багатьох захворювань, які відносять до простудних, у хворого намагаються викликати потіння. Найбільш популярним способом вважалося вигрівання на **печі**. Василь Милорадович

Мал.48. Горщики в печі. Олешня, Чернігівщина. 1984. *Фото Олеся Пошивайла. Приватна збірка Олеся Пошивайла*

зафіксував, що так робили, наприклад, у Полтавщині [215, с.195]. На **печі** лікували застуду, *«стиски»* (запалення легень і бронхів) [282, с.68]. Одна із зільниць Київщини згадувала: *«На гарячу, чисто вимазану* ***піч****, виливають один кухоль холодної води, стелять гречаної соломи. На цю солому – шар кінських кізяків, поверх кізяків ще шар гречаної соломи. Зверху полити кухлем окропу, накрити мішковиною. Лягти і вкритися вовняною ковдрою»* [69]. Вигрівання на **печі** допомагало й при болях у поясниці (радикуліті) [104]. Дослідник народної медицини Андрій Шкарбан у 1990-х роках зафіксував схожий спосіб лікування на **печі** *«грипу», «жовтяниці», «туберкульозу», «ревматизму», «як людина застине», «як ноги болять, не можна ходить», «як спина болить»* у Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Київській, Черкаській і Чернігівській областях. Примітно те, що перед процедурою **піч** чисто змазували **глиною**, а як підстилку здебільшого використовували гречану солому [107], рідше – вівсяну або житню [163], а в Житомирщині – ще й соснове гілля [62]. Щоб створити ефект *«парної»*, поливали солому кислими розчинами чи навіть сечею [13; 22; 80]. Іноді вигрівалися на **печі**, прямо на гарячому житі, вівсі або просі [61; 91]. Зафіксовано також використання для зігрівання на **печі** кінських кізяків: *«на гарячу,*

чисто вимазану ***піч*** *наливають один кухоль холодної води, накладають гречаної соломи. На солому стелять шар кінських кізяків, які накривають гречаною соломою. Полити кухлем окропу і накрити мішковиною. Лягти і вкритися ковдрою. Витримати півтори години»* [69]. За даними Сергія Верхратського, при болях у кінцівках ефективним вважали *«сухий купіль»* – прямо в **піч**, після випікання хліба, настеляли ячмінну чи пшеничну солому, сіно, поливали *«квасним борщем»*. Туди ж лягав хворий, якого закривали в **печі**, *«доки витримає»* [1, с.139-140]. Мої власні польові матеріали з Донеччини, Кіровоградщини, Луганщини, Полтавщини, Сумщини й Харківщини підтверджують вищезазначене. Лікування на **печі** – найбільш поширений спосіб позбавлення від застуди та її наслідків [7].

Ще один цікавий спосіб профілактики хвороб, пов'язаний з **піччю**, зафіксовано в селі Дмитрівка Кіровоградської області. Щоправда, варто зауважити, що побутував він у сім'ї переселенців з Росії, а саме – з Калузької губернії. Проте вважаю за необхідне подати його опис, адже «користувалося» ним не одне покоління й тих, хто народився вже в Україні. Окрім цього, опис подібного способу не трапився мені в жодному з опрацьованих видань. Розповіла мені про цей спосіб колега – керамолог Оксана Коваленко, предки якої застосовували його. А полягав він у наступному: у великій **глиняній посудині**, схожій за формою на **макітру**, заварювали трави й *«затягували»* її у гарно натоплену **піч**. Потім залазили туди самі й поливалися з посудини цілющим зіллям. Так робили зазвичай двічі на рік [36].

Нині не всі знахарки мають можливість проводити лікувальні обряди коло **печі**, адже в багатьох з них просто немає печей у хатах. Проте, спостерігаючи за роботою знахарів, помітила, що вони саджають чи кладуть хворих біля груби, комина, навіть газової плити. Харківські краєзнавці 1997 року у селі Кадниця Богодухівського району записали інформацію про те, що перед **піччю** відбувалося й лікування *«младєнческого»*: *«як младенческе нападає, шептуха стає перед* ***піччю****, шепче молитву. Дитина переспить – проходе»* [226, с.218]. У селі Знам'янка Нововодолазького району, щоб не боліла голова, кидали в **піч** волосся зі словами: *«Поки* ***піч*** *горить – голова болить»* [226, с.211].

Українці вірили в очисну й лікувальну силу вогню, домашнього вогнища, уособленням якого виступала **піч**, тож приписували магічну, а отже, зцілюючу силу не тільки самій **печі**, а й її частинам (челюсті, комин, заслінка, димохід), **печині** (шматок **глиняної обмазки** чи **цеглини**, який випав із **печі**), сажі, попелу. Наприклад, щоб позбутися *«опарів»* на губах, які виникали, якщо дути на страву, що *«біжить»* з **горщика**, варто було поцілувати *«немащені челюсті»* **печі** [168, с.54]. Щоб вилікувати *«пліснявку»* у дитини, її також спонукали лизати челюсті **печі** [218, с.321].

Чимало згадок про лікування хвороб, оберегових дій, прикмет і застережень, пов'язаних з **піччю**, зафіксовано в праці Петра Іванова *«Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате (Материалы для характеристики миросозерцания крестьянского населения Купянского уезда)»* (1889). Це лікування хворого горла способом тертя об **комин печі** і **припічок**, позбавлення від *«гнітухи»* у дорослих у сінях, під **пічною трубою**, *«комином, бовдуром»*, обкурювання хворого на

Мал.49. Піч і глиняний посуд в експозиції Історико-меморіального музею Олександра Пархоменка. Пархоменко, Луганщина. 2007. *Фото Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

«бешиху» шматком *«заткала»* для комина, умивання від *«зглазу»* непочатою водою з розведеним у ній попелом з **печі**, лікування *«соняшниці»* з використанням жару із **печі** [237, с.48-49, 52-54]. Використання попелу зафіксовано в Україні для лікування багатьох хвороб: *«бабиць», «ковтуна», «печії»* тощо.

Пічна заслінка як частина **печі** – атрибут найпотужнішого домашнього оберегу, використовувалася в господарчих звичаях і обрядах, пов'язаних з веденням тваринництва, зокрема з купівлею корови. Її клали на проході через *«хвіртку»,* коли приводили куплену корову додому, вважаючи це одним із дієвих засобів збереження її від зурочення [185, с.65]. Це один із *«обрядів порогу»*, які проводили під час підготовки до з'єднання суб'єкта з новим мікросоціумом [140, с.24].

6.2. Печина

Дослідники поділяють обереги на матеріальні (предметні) й нематеріальні (символічні і словесні /замовляння/). Як матеріальний оберіг в Україні відома **печина** – шматочок від **печі**, закопченої **глиняної обмазки**, **цеглинки**. Магічну силу оберегу **печина** й інші «продукти діяльності» **печі** (вугілля, попіл, сажа) здобули завдяки тому, що вони є частинами **печі** – важливого символу рідного вогнища й неперервності роду.

З **піччю** в Україні пов'язані численні звичаї й повір'я, оберегові дії, родинні обряди. На думку відомого етнографа кінця XIX – початку XX століття Миколи Сумцова, *«вуглики, камінці, зола як обереги з'явилися в той період, коли людина вперше познайомилася з вогнем і влаштувала собі вогнище»* [267, с.9-10].

Про печину як оберіг я вперше дізналася від своєї свекрухи, Ніни Петрівни, поважаної у своєму селі жінки, яка, до речі, ніколи не ходила до церкви і, за її ж словами, *«не вірила ні в Бога, ні в чорта»* [54]. Мене завжди вражало, що вона знала безліч приказок, примовок, дитячих забавок, загадок, казок. Окрім цього, у повсякденному житті слідувала звичаям і прикметам, які на той час мені здавалися забобонами (адже я була вихована на традиціях

Мал.46. Ганна Проценко *(ліворуч)* **розповідає керамологу Людмилі Меткій про застосування *«печини»* від *«уроків»*. Кузьминці, Київщина. 2007.** *Фото Олени Щербань. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

соціалістичного способу життя, де не було місця всіляким «пережиткам» минулого). В «арсеналі» її щоденної поведінки були такі правила й заборони, як, наприклад, *«не розпинайся на порозі», «не залишай ніж на столі, бо буде сварка», «не клади шапку на стіл, бо голова болітиме», «не хитай ногами, бо мама помре», «не їж у темноті, бо діти будуть злодіями»* та багато інших. Ніна Петрівна знала безліч рецептів традиційної народної ветеринарії й медицини, володіла деякими таємницями знахарства, наприклад, уміла *«зав'язувати гузки»* (бородавки). А коли у мене народилася донька, вона повчала: *«Щоб дитину ніхто не зурочив, треба, виходячи з дому, промовити такі слова:*

*«Сіль тобі та **причина**,*
Сім болячок між очима.
Хто на мою дитину лихим словом гляне –
В того язик колом стане» [54].

Тоді я не дуже серйозно поставилася до слів свекрухи, але вони чомусь залишилися в пам'яті, і я підсвідомо, виходячи з дитиною

на прогулянку, промовляла: *«Сіль тобі та причина…»*. Навіть зараз, іноді, відчувши в чиємусь погляді щось недобре, згадую Ніну Петрівну та її настанову. Безперечно, у даному випадку спрацював інстинкт матері, яка задля захисту дитини від всього злого здатна на все. Промовляючи ці слова, я тоді не задумувалася над їх значенням і суттю. Промовляла, бо так годилося, підсвідомо відчуваючи, що це щось незрозуміле, але сильне й важливе. Хоча варто було задуматись: до чого тут сіль і що за причина? Як можна глянути на людину лихим словом? І як бути з тим, що моя мама вчила мене не бажати лихого іншим людям, а тут *«сім болячок між очима, язик колом»* – жах!

Тільки зараз, вивчаючи все, пов'язане з народними віруваннями й звичаями, це замовляння набуло для мене іншого значення, стало набагато зрозумілішим і навіть не таким страшним. Адже тепер я знаю, що це одна із форм давнього оберегового наговору від *«уроків»* чи *«пристріту»*. Запитаєте, до чого ж тут **глина**, адже в поданому замовлянні на неї немає й натяку? А виявляється є. Спробую пояснити.

Не так давно, під час експедиції до Київщини (село Кузьминці, Кагарлицький район) мені вдалося записати замовляння від *«пристріту»*, в якому згадується:

«Сіль тобі да ***печина*** *із твоїми очима,*
А деркач межи плечі,
Щоб не мала поганої речі» [72, арк.5].

Й одразу з пам'яті випливло давнє: *«Сіль тобі та причина…»*. Так он воно що за причина! Тепер я знаю, що це – **печина**. І свекрушина *«причина»* (на жаль, я вже не можу її запитати, як було насправді, – може, вона й казала мені ***«печина»***, та чи то вона так казала, чи я так почула), найімовірніше, та ж ***«печина»***. Очевидно, що замовляння, передане мені свекрухою, і замовляння, записане в с.Кузьминці, мають спільне коріння. Подібні замовляння були зафіксовані й у інших регіонах України. Наприклад, у Чернігівщині ще наприкінці XIX століття, для того, щоб вберегтися від дії злих сил, промовляли:

*«Лихим очам да сіль, да **печина**,*
Що ти нам, то й ми тобі:
Як нам добре, так і тобі хай добре;
Нехай буде добре і тобі, і нам!» [293, с.173].

У 8-му випуску *«Харківського збірника»* за 1894 рік міститься запис про те, що в с.Микільське (Миколаївка) колишнього Старобільського повіту Харківської губернії, коли помічали, що хтось заздрить, промовляли:

*«Сіль тобі в зуби та **печина**,*
Та болячка між очима» [174, с.179].

А заздрість, як відомо, засуджували й трактували як недобрий погляд, тому вважали, що застосування цієї примовки, у даному випадку, має попередити зурочення. *«Сіль тобі в вічі та вода, та **печина** в зуби»* – це замовляння також зафіксовано в Слобідській Україні дослідником Петром Івановим [237, с.49].

Етнограф Василь Милорадович наприкінці XIX століття записав у Лубенщині Полтавської губернії кілька форм цього замовляння:

1. *«Сіль та **печина** тобі з лихими очима.*
   Як думаєш мені добро, то нехай і тобі добро.
   А як думаєш худо мені, то нехай і тобі самому».
2. *«Сіль тобі в вічі, **печина** в зуби, а камінь на груди».*
3. *«**Печина** тобі в зуби, камінь у груди, деркач у ж...у!»* [213, с.297-298].

Форму замовляння *«Сіль тобі та **печина**, та камінь між очима»* записано й у Черкащині (село Капустине Шполянського району) [273, с.28].

У населених пунктах Полісся, за даними мовознавця Віктора Мойсієнка, для попередження *«уроків»* казали:

1. *«Соль у очі, **печонка** (**печина**) в зуби,*
   а гарячи камень на живот».

*2. «Сіль, **печина** з вашими очима.*
Камінь у зуби, щоб не роззявляла губи».
3. «Вийді, гарюче, вийді, калюче,
вийді, пристрєчне, вийді прігаворне,
вийді, подумане, вийді, погадане.
*Соль йому у очі, **печонка** в зуби,*
а гарячі камєнь на жівот.
І нє іграй, і нє буяй, і па кастях нє хаді,
і кастьє нє ламі, і гарячає крові нє палі»
[223, с.158, 160-161].

У Поліссі подібне замовляння побутувало, *«щоб корові не вредили»*: *«Соль им да **печи́во,** да с іхнімі поганимі очами, камінь горячі за плечами, ряба гадюка перед очами. Як йона не може камєнь глинуть (ковтнуть), а неба лизнуть, на дереві листу перещитать, а не землє піску перегребти і з моря води випить і столи (потолок) вгризнуть, так йоно не може чорне лисе корови наврекнуть. Тоді вона ее навречe, як поцілує гадюку в бєли лице, а мою корову в сраку. Дай, Бог, помочі»,* – записала М.Г.Боровська 1985 року в селі Копачі Чорнобильського району Київської області [239, с.451].

У селі Дмитрівка Знам'янського району Кіровоградської області вже в нинішній час побутувала наступна форма цього замовляння:

*«Сіль тобі та **печина**,*
Та полуда між очима» [36].

Також у Кіровоградщині фігурує наступне:

*«Сіль тобі та **печина** між очима*
Та гарячий камінь між плечима» [24].

Під час дослідження мені вдалося записати ще кілька варіантів замовляння:

1. *«Сіль тобі, да* ***печина***
   Із твоїми очима…» [103, арк.2].
2. *«Сіль тобі та* ***печина,***
   Та болячка між очима» [37, арк.4].
3. *«Сіль тобі, та* ***печина****,*
   За пазуху кирпичина» [70, арк.16].
4. *«Сіль тобі і* ***печина,***
   І болячка перед твоїми очима» [83].
5. *«Сіль тобі та* ***печина,***
   Та болячка між очима.
   Сіль тобі та вода,
   Та тріщина в сраці ось така…» [32, арк.5].
6. *«Соль та* ***печина****, між твоїми очима.*
   Печина *в зуби, а деркач у сраку»* [67, арк.6].
7. *«Сіль та* ***печина*** *тобі в глаз»* [76, арк.7].
8. *«Сіль тобі, та* ***печина****,*
   Та в рот кирпичина» [8, арк.9].
9. *«Сіль тобі, та* ***печина****,*
   та на серце кирпичина» [106, арк.3].
10. *«Сіль тобі, та* ***печина****,*
    та болячка між очима.
    Сіль тобі, та лика,
    Та болячка велика,
    Та деркач у руки.
    Щоб бігла, та дирчало,
    Щоб бачила, та мовчала» [33, арк.2].

Нині побутують подібні замовляння, у яких замість ***«печина»*** вимовляють ***«цеглина»****:*

«Сіль вам у вічі,
Камінь – на груди,
Цеглину *– в зуби,*
Сокиру – під плечі,
Щоб поникли ваші речі:

Мороки, зароки, заздрощі,
Щоб не знайшли ні день, ні годину,
Ні мене, ні мою родину» [161],

або слово ***«печина»*** взагалі упускається:

«Сіль вам та вода,
Кобиляча м…да,
Деркач вам у г…но
Завидувать не нужно» [41].

«Сіль тобі в очі,
Камінь – на груди,
Гнилу колоду – в зуби.
Що ти думаєш мені,
Нехай буде і тобі» [26].

В етнографічній літературі міститься багато згадок про це замовляння. Серед опублікованих у *«Сборнике малороссийских заклинаний»* (1874) Петра Єфименка є одне, яке, на перший погляд, не стосується теми: *«Сіль тобі та панна з лихими очима»* [158, с.25]. Вважаю, що у цьому замовлянні замість слова *«панна»* слід також читати ***«печина»***. Дослідник вів свої записи від руки, а для видавців, найімовірніше, виявилося незрозумілим і незнайомим, написане писаними літерами, слово ***«печина»,*** воно виступило схожим зі словом *«панна»,* тому й було надруковане саме в такому вигляді. Подібних замовлянь записано немало по всій території України, і в них фігурує саме термін ***«печина»***. Подана в збірнику коротка форма згаданого замовляння, якщо не перша зафіксована, то, принаймні, перша опублікована в Україні.

Ставлення українців до **печини** як своєрідного оберегу відображено й у художній літературі. Наприклад, у романі Пантелеймона Куліша *«Чорна Рада»* мовиться:

– Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка, за такі речі! – крикнув з досади Шрам да скоріш і поїхав од неї.

– Сіль тобі на язик, ***печина*** *в зуби! – оддала потиху ковалиха…* [187, с.77].

Помітно, що в усіх поданих вище замовляннях перша їх частина майже ідентична. Те, що в замовлянні, яке розповіла мені свекруха, слово ***«печина»*** звучить як *«причина»*, свідчить, передовсім, що люди, з часом втрачаючи розуміння значення старих слів, замінюють їх у мовленні новими знайомими співзвучними словами. Наприклад, в одному із замовлянь, записаних у Опішному, замість *«сіль»* звучить *«ціп»*: *«Ціп тобі та* ***печина*** *і болячка між очима»* [65]. Друга частина цих замовлянь, хоча й звучить по-різному, проте несе в собі однакове смислове навантаження. Місце між очима, асоціювалося як центр обличчя. Тому мотив *«межи очі»* сприймався в народному уявленні як бажання засліпити того, хто міг *«зглазити»*, а мотив посилання **печини, цеглини** (***«кирпичини»***) *«у зуби»,* означає в замовлянні прагнення не допустити зурочення. **Печина** пече очі й зуби тому, хто поганими словами може *«зурочити»* чи поганими очима *«зглазити»*.

У пам'яті народу збереглося багато пережитків колишніх вірувань, які залишаються незмінними й вживаними донині. Як писав один із дослідників українського фольклору Віктор Петров, *«замовляння залишаються незмінними протягом багатьох століть. Щодо українського фольклору, то в ньому, як про це вже згадувалося, заговори, знані нам на підставі записів в судових актах XVII століття, нічим не відрізняються від замовлянь, як їх записувано в XIX–XX столітті. В свою чергу зіставлення заговірних формул в українському фольклорі із замовляннями палеоазіатських народів..., знов же виразно засвідчило не тільки тотожність їх змісту й форми, але й те, що й ті, й ті замовляння конструюються за тим самим творчо-психологічним і світоглядовим методом»* [236, с.98].

Подані вище варіанти належать до цілої низки захисних замовлянь, які були покликані оберігати людину від усього злого. За характером впливу – це замовляння, яке попереджає шкоду. Вимовляється воно у формі погрози, що має на меті відвернути шкоду шляхом відлякування негативних сил. Заодно з **печиною** в замовлянні згадується й сіль, яку українці також часто використовували в магічній практиці. Захищаючись від *«уроків»,* натирали нею обличчя, зав'язували дітям у поділ сорочки, дорослим

у хустку, яку носили на шиї, прив'язували її в мішечку до пояса [136, с.476].

Печина входила до числа обов'язкових предметів, які здавна використовували українці з магічною метою й слугували матеріальними оберегами від *«злих духів»* і чарів. Наприклад, у Гуцульщині новонародженій дитині прив'язували до правої руки, разом з іншими оберегами (часник, шматочок хліба, сіль), торбинку зі шматочком **глини з печі** [280, с.227], що свідчить про віру в захисну силу домашнього вогнища, яке в українців асоціюється з **піччю**: *«Викупану дитину обігріває й осушує баба коло ватри і завиває у пеленки, потім приготовлює шкалиточку — мішочок з чесничком, **печінею** (**глина** з печі), вуглем і **глиною** з слідів пса, вкидаючи у шкалитку чесник, каже баба «аби ти була така люта, як чеснок», — **печіну** «аби тебе так нічо не ловило сі, як не ловить ся печі, аби тебе ніхто так не урік, як не можна печі уречи», – вуголь «шоби погані очи, шо на тебе подивляться, так перегоріли, як угля перегоряє», а кидаючи сліди пса, каже баба «шоби так ніхто на тебе не задивився, як не може задивитисися на сліди псячі»* [303, с.13]. **Печину** зі шматочком хліба й сіллю клали в колиску дитині, щоб уберегти її від уроків, коли влітку несли дитя в поле [184, с.279]. Наприкінці XIX століття в Харківщині зафіксовано, що, несучи дитину до церкви, хрещені батьки на кожному перехресті залишали вуглинку і **шматочок цеглини від печі** [62, с.29]. Перехрестя в обрядовій практиці часто виконувало функцію кордону, де відбувалися різноманітні дії-обереги, тож за народними уявленнями завдяки залишанню на перехресті **печини** *«нечиста сила»* втрачала орієнтир і, збившись зі шляху, зникала.

Печину в Україні широко використовували й у народній медицині. Хвороби, викликані *«зглазом»,* лікували, наприклад, таким чином. Рано на зорі йшли до джерела, набирали з нього води за течією, вертали додому мовчки, не оглядаючись, несучи воду в закритій посудині. Потім клали в цю воду три гарячі вуглинки, **печину**, дрібку солі й кропили цією водою хворого, примовляючи при цьому: *«З гуся вода, з лебедя вода – з тебе худоба»* [192, с.315]. У *«Малорусских домашних лечебниках XVIII века»* вдалося знайти рецепт приготування ліків від *«утроби»* (хвороба живота). Серед

інгредієнтів була й **печина**: *«взяти воску гишпанського червоного, крейди білої, **печини з печі** у рівній частині, стерти. Брати на кінчику ножа, розчиняти у теплому вині чи пиві і на ніч пити»* [194, с.2]. За допомогою **печини** наприкінці XIX століття в Поділлі намагалися позбавитися *«сухот»*: брали з трьох колодязів непочатої води, підмішували хатнього сміття, шматочки **печини** з трьох печей і мох з даху трьох хат. Вважали, якщо скупати хворого у цій рідині, *«сухоти»* відступлять [151, с.4].

Народна ветеринарія, зокрема існуюча система захисту від злих сил і профілактика хвороб тварин, також не обходилася без застосування **печини**. Наприклад, у Полтавщині на межі XIX–XX століть для захисту корови від *«уроків»* побутував такий спосіб: у хвіст корові ув'язували стружку з рогачів, сажу з кочерг і шматочок **цеглини (печини)** [213, с.287]. А для першого годування поросяти готували спеціальні *«балабушки»* з тіста, в які замішували зерна жита, взяті з першої копи, щетину, зістрижену навхрест на лобі й спині кабана, надрубаний і подрібнений кінчик його хвоста, шматочок **глини з печі**, стружку, зістругану з усіх чотирьох кутків столу. Ці *«балабушки»* згодовували поросяті після обідні в неділю, що забезпечувало не тільки його гарний ріст, а й уберігало від *«злих духів»* [213, с.297]. На жаль, дослідники не зафіксували, чи під час цих дій використовували замовляння, проте можна гадати, що без якихсь примовок, а пізніше – молитов, не обходилися.

Люди вірили в магічну силу слова, яке, можливо, й не могло змусити обставини змінитися, але володіло внутрішнім світом людини, певним чином заспокоювало, відігравало роль навіювання й самонавіювання. Більшість дослідників народних вірувань і звичаїв сходяться на думці, що замовляння – це відгомін древніх язичницьких молитов і заклинань. На відміну від загадок, пісень і казок, які стали засобом розваги й змінилися з часом, замовляння утримали за собою суворий характер [115; 118; 131].

Замовляння, у яких фігурує слово **«*печина*»** є одними із найдавніших захисних словесних формул, що пов'язані з давнім культом вогню і віруваннями в силу домашнього вогнища. Такий запобіжний магічний засіб від зурочення, як використання **печини** в ролі оберега, пов'язаний в українській культурі саме з культом вогню – основного ворога нечистої сили.

6.3. *«Курячий Бог»*

Дієвим оберегом від злих сил наші предки вважали *«Курячого Бога»*. Так називали камінь з природним отвором, який вішали в курниках, щоб кури добре неслися чи домовик не лякав [136, с.267]. Ймовірно, вірування в *«Курячого Бога»* пов'язане з використанням в українській обрядовості предметів з отворами (кільце, перстень, монета, хлібні вироби) як засобів від безпліддя.

Дане питання в Україні маловивчене. Про побутування *«Курячого Бога»* в традиційній культурі слов'ян згадували у своїх працях російські дослідники Олександр Афанасьєв, Дмитро Зеленін, Олена Левкієвська [115; 164; 188]. Вони писали, що *«Курячий Бог»* (*«Курячий піп»*) – це оберіг у вигляді каменю з природним отвором, який охороняє курей від *«порчі»* й нечистої сили, а також їх плодючість. Роль цього оберегу домашньої птиці могли виконувати не тільки камінці з наскрізним отвором, а й **горщик** чи **глечик без дна**, **горловина розбитого кухля** чи **глечика**, надітий на тин **горщик**. Щоб захистити курей від пристріту, *«Курячого бога»*, зазвичай, клали на сідалі, вішали в курнику під стріхою, над сідалом, над гніздом квочки або у дворі на кілку чи над тим місцем, де гуляють кури. Наші предки намагалися розмістити *«Курячого Бога»* на видному місці, щоб він відразу кидався в очі, й погляд того, хто прийшов, падав на нього й не затримувався на курях [164, с.116].

Значна кількість інформації про *«Курячого Бога»* міститься у мережі Інтернет. Проте її аналіз дозволяє стверджувати, що автори інтернетівських статей використовують матеріали згаданих вище російських дослідників. Сучасні довідники й словники з давньоукраїнської історії й міфології містять відомості про те, що вірування в *«Курячого Бога»* були поширені й в Україні. Проте мені не трапилося жодної народознавчої праці XIX – початку XXI століття, де було б зафіксовано широке використання *«Курячого Бога»* в українській захисній обрядовості. Якщо й існували такі традиції, то набагато раніше досліджуваного періоду. Щоправда, під час однієї з керамологічних експедицій до Луганщини мені вдалося зафіксувати надзвичайно цінну інформацію про використання в селі Бутківка Старобільського району як оберега

для курей **горла розбитого глечика**. На жаль, цю інформацію було записано не цілеспрямовано, а випадково, тому відомості про респондента відсутні. Це повідомив чоловік близько 60 років, який розмовляв російською мовою. Зараз надзвичайно складно стверджувати, наскільки ця традиція була поширена в названому селі і чи був інформатор корінним його мешканцем – українцем, чи спадкоємцем переселенців-росіян. У будь-якому випадку, нині це єдина виявлена мною в Україні інформація про використання як *«Курячого Бога»* **горла битого глечика**. Ймовірно, ця традиція була малопоширеною.

Цей захисний обряд, вірогідно, пов'язаний з культом одного з найзагадковіших богів східнослов'янського пантеону Велеса, якого наші предки вважали опікуном тваринного світу [159, с.68-69]. У більшості давньоруських джерел Велес (Волос) має епітет *«Скотий Бог»,* що засвідчує його покровительство худобі, яку в давніх народів вважали головним еквівалентом багатства [179, с.27-28]. Важливою функцією Велеса була й охорона домашньої птиці (у багатьох фольклорних джерелах його називають також *«Курячим Богом»*. Російський філолог Борис Успенський пов'язував *«функціональний поділ діяльності Волоса на «скотьего» і «куриного» бога з розмежуванням чоловічого і жіночого тваринництва»* [283, с.152]. Отже, жіноче заняття – розведення й вигодівля курей – вимагало застосування оберегу явно жіночої символіки, у данному випадку, **посудини з отвором**. Пошанування *«каменів з отворами»* в тій чи іншій мірі відоме в багатьох народів. Просвердлені камені, зазвичай, виступають символом сексуальності й плодючості. Використання як *«Курячого Бога»* **горловини розбитого глечика** чи **кухля, посудини без дна**, за твердженнями дослідників, символізувало відтворення, плодючість, множення домашньої птиці в господарстві й асоціювалося з жіночими геніталіями.

Зауважу, що курку (півня) використовували в східних слов'ян у родинних обрядах (поховальних і весільних), а також у ритуалах, пов'язаних з народженням [179, с.27-31]. Місцезнаходження курей – курник, куряче сідало – було й місцем лікування хворих, а яйце й дотепер українські знахарки використовують як універсальний засіб *«викачування»* різноманітних хвороб. Наприклад, щоб не боліли

зуби, ворожка вела людину в курник, шептала щось *«Курячому Богові»* й потім 6 разів хрестоподібно прикладала його до щоки [136, с.267]. Під *«курячим сідлом»* (тим місцем, що ночують кури) лікували й хвору на *«крикси»* дитину, вважаючи, що це допоможе їй краще спати [179, с.172].

За часів християнства функції *«Курячого Бога»* перейшли від Велеса до святих Кузьми та Дем'яна. Поряд із цими святими функції бога Велеса простежуємо і в образах християнських святих Власія та Миколи [179, с.30]. У народі свято Кузьми-Дем'яна вважали ще й дівочим курячим. У цей день відбувалися молодіжні гуляння, зокрема й перші дівочі курячі складчини – *«чия курка смачніша»*. Вірили, що ці святі опікуються домашньою птицею, тому кури були символом щастя й плодючості та обов'язковим складником усіх весільних церемоній, які були покликані забезпечити продовження людського роду [159, с.317-318].

Предмети з отворами загалом в українській символіці вистували засобами від безпліддя. Можливо, така ритуальна посудина, як куманець, з якого розливали напої для гостей під час весільного застілля, виступав своєрідним оберегом для молодих, а використання куманця для частування ритуально сприяло народженню дітей у новоствореній молодій родині.

* * *

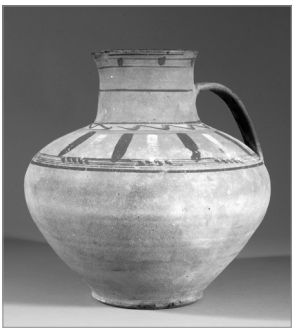
Попередити зурочення чи пристріт, як відомо, могли охоронні молитви й замовляння, а також носіння різноманітних амулетів, талісманів, оберегів. Своєрідним родинним оберегом в Україні була **піч**. З нею пов'язані численні звичаї й повір'я, оберегові дії, родинні обряди. Українці вірили в очисну й лікувальну силу вогню, домашнього вогнища, уособленням якого виступала **піч**, приписували магічну силу не тільки самій **печі**, а й її частинам (челюсті, комин, заслінка, димохід), печині, сажі, попелу. Біля **печі**, у *«баб'ячому кутку»*, проводили свої магічні дії ворожки. Саме біля **печі** найчастіше відбувалися лікувальні дії знахарок: *«виливання переполоху»*, *«відведення уроків»*, заварювання *«соняшниць»*. За повір'ям, піч могла забрати хворобу в людини і зробити її

здоровою, що відображено в лікувальному обряді *«перепікання сухот»*.

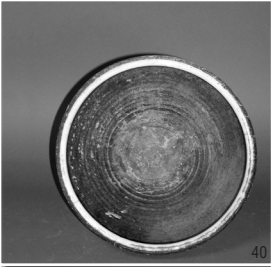
Нині не всі знахарі мають можливість проводити лікувальні обряди коло **печі**, адже в багатьох з них просто немає печей у хатах. Проте під час спостереження за їхньою *«роботою»* помічено, що, навіть у нинішній час, вони проводять свої магічні лікувальні процедури біля груби, навіть газової плити.

Як матеріальний оберіг в Україні відома **печина** – шматочок закопченої **глиняної обмазки печі**. Використання в Україні **печини** як запобіжного магічного засобу від зурочення чи пристріту, своєрідного оберегу від дії негативних сил, зафіксовано в численних замовляннях на зразок: *«Сіль тобі та **печина** з твоїми очима...»*, які побутують у народі й донині.

Дієвим оберегом від злих сил наші предки вважали й ***«Курячого Бога»*** – камінь з природним отвором, який вішали в курниках для захисту від злих сил та щоб кури добре неслися. Роль цього оберегу домашньої птиці могли виконувати не тільки камінці з наскрізним отвором, а й **горщик** чи **глечик без дна**, **горловина розбитого кухля чи глечика**, надітий на тин **горщик** тощо. Ймовірно, традиції використовувати *«Курячого Бога»* в захисній обрядовості були поширені в Україні раніше досліджуваного періоду, а до сьогодення дійшли лише його відголоски.

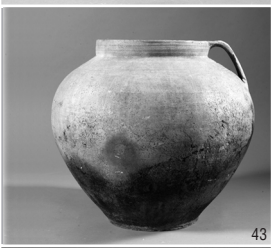

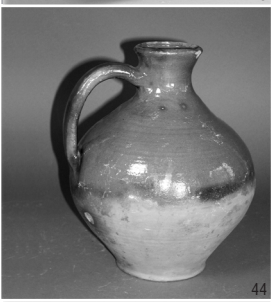
Сердюк Іван. Тиквастий глечик.
Глина, ангоби, полива, гончарний круг, ліплення, писання, крайкування, 25,2х24,2 см.
Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-14188/К-13684.
Фото Тараса Пошивайла

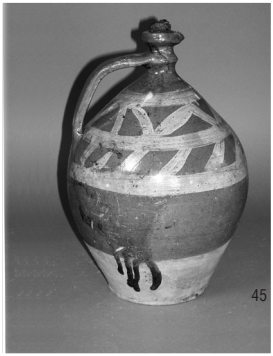

40

41

42

43

44

45

ВИСНОВКИ

Гончарство як одне із найважливіших джерел для інтерпретації різноманітних явищ в історії людства було предметом зацікавлення багатьох наук: археології, історії, етнології, мистецтвознавства, культурології. Проте жодна з цих наук не ставила завдання комплексного дослідження гончарства як феномену людської культури. З розвитком керамології – науки, яка досліджує це ремесло в найрізноманітніших його виявах, послуговуючись міждисциплінарними знаннями, стало можливим вивчення специфіки використання **глини** й **глиняного посуду** в народній медицині.

У вітчизняній керамологічній науці досі були відсутні узагальнюючі праці, в яких би комплексно досліджувалося застосування **глини** й **глиняного посуду** в українській народній медицині. У процесі роботи над цією темою виокремлено три основні періоди акумуляції відповідних знань. Перший – XIX – 1910-ті роки – етнографічний, характерний накопиченням фактологічної інформації. Праці цього періоду, хоча й мають описовий характер, становлять основу всього арсеналу матеріалів як про народні медичні знання українців загалом, так і зазначеної теми зокрема. Другий – 1920-ті – 1980-ті роки – фольклористичний. У ньому можна виділити три етапи: 1920-ті – 1930-ті роки прикметні наявністю значної кількості здебільшого неопублікованих досі емпіричних матеріалів щодо різноманітних питань етномедицини; 1940-ті – 1960-ті роки – період вивчення народної медицини в Україні з акцентом на пошуку раціональних методів

лікування, здійснення студій лікувальних процедур, передовсім фольклористами, та введення до наукового обігу широкого кола польових текстів, здебільшого замовлянь; 1970-ті – 1980-ті роки – етап теоретизації різних напрямків розвитку народної медицини, акцентуація на вивченні ритуально-знакових аспектів народної медицини. Третій – 1990-ті роки й донині – керамологічний – період, який характеризується активізацією збирацької й науково-дослідницької роботи у зв'язку з пожвавленням вивчення вітчизняної традиційно-побутової культури. Він прикметний тим, що до проблеми використання **глини** й **глиняного посуду** в народній медицині звернулися керамологи. Проте, незважаючи на розгортання в Україні керамологічних студій, досі є лише поодинокі наукові праці, в яких проаналізовано окремі аспекти теми. Тому й стало актуальним комплексне дослідження даної проблематики.

У процесі вивчення теми з'ясовано, що **глину** в народній медицині частіше застосовували в розчині з водою як примочки, компреси для лікування багатьох зовнішніх хвороб людей і тварин: простудних захворювань, запалень шкіри, симптоматичних уражень тіла, опіків, укусів плазунів і комах. Виявлено й дані про побутування *«магічних»* прийомів лікування окремих хвороб способом їх *«підкурювання»* або *«змивання»*, під час яких застосовували **глину**, зокрема суху чи розведену освяченою водою. Даних про внутрішнє застосування **глини** в народній медицині небагато. З лікувальною метою, зазвичай, використовували звичайну гончарну **глину** (білу чи сіру) або **глей** (жовтий чи червоний). Внутрішньо її стали широко застосовувати, починаючи з останніх десятиліть XX століття, коли поширилися відомості про цілющість цього мінералу в результаті досліджень, пов'язаних із розвитком офіційної медицини.

Опрацьовані літературні й архівні джерела, польові матеріали дозволяють стверджувати, що **глиною** для лікування люди частіше користувалися в домашніх умовах, коли вірили, що хвороби можна було позбутися самотужки, й використовували для цього різноманітні засоби з оточення. Народні лікарі (знахарі) мали у своєму арсеналі інші способи й засоби лікування.

Нині **глину** доволі часто використовують у народному лікуванні, що пов'язано з діяльністю засобів масової інформації. Люди лікують

глиною, здебільшого, болі в суглобах. Зовні прикладають **глиняні** *«млинці»* до хворих ділянок тіла під час нежиті, ангіни, головного болю. Внутрішньо **глину** споживають при захворюваннях травної системи. Широкого застосування набула **глина** в народній косметології. **Глину** нерідко вживають як засіб для зняття жару при різноманітних захворюваннях, особливо під час лікування тварин. Отже, ці рецепти виявилися раціональними й дієвими, тому й збереглися в народній медицині до нинішнього часу.

На утилітарному рівні **глиняні горщики, глечики, миски** слугували для виконання основної своєї функції: зберігання, приготування, споживання їжі. У культурі лікування вони стали предметами ритуального акту приготування лікувальних засобів, а також виступали необхідними атрибутами знахарства.

Упродовж XIX – у першій половині XX століття засоби для лікування людей і тварин (відвари, настоянки, мазі) у народній медицині готували, здебільшого, в **глиняному посуді**. Найуніверсальнішою посудиною був **горщик**. Зазвичай це була спеціально призначена посудина, часто нова. У різних виданнях зазначається, що приготування ліків у **печі** відбувалося в закритому покришкою і замазаному **глиною** чи тістом **горщику**, що перешкоджало його вмісту випаровуватися, тому усі цінні компоненти ліків залишалися в посудині.

Для настоянок, окрім **горщиків**, застосовували **глечики** чи **ринки**. **Миска** ж у побутовій медицині використовувалася рідко й винятково для тримання води під час різноманітних лікувальних процедур.

Мазі від багатьох хвороб шкіри як людей, так і тварин готували з лікарських рослин у спеціально продірявленому **глиняному посуді**, здебільшого **горщиках**, іноді в **глечиках** чи **тиквах**. Череп'яний посуд має низьку теплопровідність, унаслідок чого його вміст тривалий час зберігає необхідну температуру, витримує її значне підвищення. Окрім того, у **глиняній посудині** легко зробити отвори, що було необхідно для абсорбції ліків. Він був більш доступний для широкого загалу.

У полив'яному **горщику,** рідше – **макітрі, мисці, черепку – частині розбитої посудини**, готували ліки способом вижарю-

вання. Отриманий у результаті пережарювання й наступного розтирання в глиняній **мисці** порошок використовували зовнішньо, частіше – у сухому вигляді, як присипки або, готуючи мазі, змішували з іншими компонентами.

Глиняні горщики, глечики, миски слугували супутніми предметами під час проведення в домашніх умовах лікувальних магічних обрядів. **Глиняний посуд** у такому випадку осмислювався як важливий фактор успішного лікування, про що свідчать подані в книзі приклади застосування його і як ємностей для приготування ліків, і як посуду для обрядів *«змивання», «обкурювання»*, тобто магічного вигнання хвороби з тіла недужого. Магічна сила непридатного для використання в побуті посуду (пощербленого, дірявого) виявлялася й у здатності його впливати на очищення організму шляхом прання в ньому нечистого одягу людини.

Глиняний посуд, зокрема **глечики** й **горщики**, виступали атрибутами симпатичної дії під час господарських звичаїв і обрядів, які проводили як для захисту корів, а також іншої домашньої худоби й птиці, так і молочних продуктів, від зловмисних дій *«відьом», «уроків», «пристріту»*. Це, передовсім, різноманітні способи попередження й нейтралізації чародійства, завданого відьмами до яких належали: застосування печини (ув'язування її у хвіст чи вішання на шию корові, підмішування до їжі під час годівлі худоби), приготування цілющого відвару в новому неторгованому **горщику** і закопування його в землю у воротях господарства, перекладання нанизаними на ланцюг **глечиками** входу на територію обійстя, кип'ятіння молока зуроченої корови в **горщику** разом з магічними предметами, заборона позичати порожній посуд чи йти з ним по вулиці. Важливою умовою гарного збору молока й захисту молочного посуду була його попередня обробка: вимивання, випарювання травами.

Для кращого відстоювання молока й збору вершків українські господарки використовували спеціальні **глечики з пупами**, а для захисту вмісту посудини від *«відьом», «уроків»* чи *«пристріту»* – **глечики з хрестиками** на шийці.

Глиняний посуд, зокрема **глечики, горщики й макітри**, виступали й атрибутами відьомського чаклування. Вони слугували

їм місткостями для тримання молока. Відомі випадки виготовлення для цього спеціальних **горняток з покришками** на замовлення.

Давні знання про ритуально-сакральну функцію глиняних виробів поставили їх у ряд з іншими атрибутами магічної лікувальної практики українських знахарів. Для приготування цілющих відварів найбільш придатним був **горщик,** для настоянок – **глечик**. Необхідним атрибутом українського знахарства, принаймні в другій половині XIX – на початку XX століття, була **глиняна миска**. Її використовували як ємність для освяченої води, наприклад, під час *«виливання переполоху» чи «відведення уроків», «лікування соняшниць»*. **Миска** слугувала й для тримання інших атрибутів знахарства (ніж, веретено, монети тощо) під час магічного зцілення інших хвороб: *«волосу», «дитячої немочі», «нічниць»*.

Посудиною для тримання води під час *«відведення уроків»* до середини XIX століття слугував **глечик** (***«кувшин»***). У ньому приносили воду до знахарки самі хворі. У цьому посуді знахарі *«відгашували вугілля»*, щоб визначити наявність зурочення. Наприкінці процедури хворі пили воду прямо з **посудини**. В останній чверті XIX – на початку XX століття зафіксовано більш широке використання **миски** в даному лікувальному обряді.

Для проведення процедури *«підкурювання»* хвороби знахарям ставали в нагоді частини битого посуду – **черепки**, або **миска** чи **покришка горщика**, тобто відкрита посудина, яку міг тримати в руках сам хворий, у той час, як шептуха замовляла *«лихоманку», «бешиху», зубний біль*. Лікувальний обряд *«підкурювання»* хвороби був тісно пов'язаний з віруваннями в силу домашнього вогнища, завдяки якому й відбувалося «вигнання» хвороби з організму людини.

Горщик у XIX – першій половині XX століття виступав необхідним атрибутом магічного лікування *«золотника»* (*«вразу», «підриву пупа», «підорви»*), яке полягало в тому, що знахарки, допомагаючи недужим, спочатку проводили масаж живота хворого на *«золотник», «вправляли золотник», «підбирали живіт», а потім* ***«ставили глиняний горщик на пуп»***. Згідно з більшістю писемних і усних джерел, накладання **горщика** на живіт сприяло встановленню *«золотника»* на місце, *«під пуп»*. Вдале лікування

«золотника» залежало як від точно встановленого «діагнозу» (знахарка не повинна була переплутати *«золотник»* з іншою хворобою, наприклад *«соняшницею»* чи *«грижею»*), так і від вибору **горщика** необхідного розміру (не більше ніж 1-1,5 літра).

Миска й глечик (рідше – **горщик**) в українському знахарстві виступали необхідними атрибутами магічного лікування *«соняшниці» («бабиць», «завини»)*, яке часто називали *«заварювання соняшниці»*. Використання глиняного посуду під час знахарських дій, спрямованих на лікування *«соняшниці»*, обґрунтоване, передовсім, тим, що вони слугували ємностями для нагрівання (**горщик, глечик**) та тримання (**миска**) води. Вода в **глечику** чи **горщику**, який перевертали в **миску**, що стояла на животі хворого, попередньо запалюючи у ньому клоччя, ставала цілющою, бо, по-перше, змішувалася з попелом, а по-друге, без доступу повітря в ній гинули хвороботворні мікроби, вона збагачувалася мікроелементами **глини**. Так її споживав хворий.

Важливою дією під час лікування *«золотника»* й *«соняшниці»* – хвороб, які не обходилися в українському знахарстві без застосування глиняного посуду, було *«перевертання»* й *«розбивання»*. Адже згідно з народними віруваннями, кожен рух чи дія, що вступає в протиріччя зі звичайним, нормальним, має магічні ознаки. Перевертання **горщика** й **глечика** мало на меті ритуальний обман хвороби, а розбивання **горщика** чи **миски** наприкінці процедури сприяло, за народним переконанням, швидшому одужанню хворого.

Віра наших предків у те, що більшість хвороб і нещасть трапляються з ними як покарання за неправедне життя, у період найменшої захищеності (новонароджені діти, наречені, вагітні жінки), є причиною *«пристріту», «уроків»,* заздрощів, сприяла виникненню системи порад і заборон щодо повсякденного життя, а також своєрідних профілактичних дій, спрямованих на попередження дії негативних сил.

Одним із засобів попередження *«уроків»* чи *«пристріту»* було використання різноманітних амулетів, талісманів, оберегів. Своєрідним родинним оберегом в Україні була **піч**. З нею пов'язані численні звичаї й повір'я, оберегові дії, родинні обряди. Саме біля **печі** найчастіше відбувалися лікувальні дії знахарок: *«виливання*

переполоху», «відведення уроків», «заварювання соняшниць». За повір'ям, **піч** могла забрати хворобу в людини й зробити її здоровою, що відображено в лікувальній процедурі *«перепікання сухот»*. Навіть сучасні знахарі проводять свої магічні лікувальні дії біля джерел вогню: **печі**, груби, газової плити.

Як матеріальний оберіг в Україні відома **печина** – шматочок від **печі**, закопченої **глиняної обмазки, цеглинки**. Використання **печини** як запобіжного магічного засобу від зурочення чи пристріту, своєрідного оберегу від дії негативних сил зафіксовано в численних замовляннях на зразок: *«Сіль тобі та **печина** з твоїми очима...»*, які побутують у народі донині.

Дієвим оберегом від злих сил наші предки вважали й ***«Курячого Бога»*** – камінь з природним отвором, який вішали в курниках для захисту від злих сил та щоб кури добре неслися чи домовик не лякав. Роль цього оберегу домашньої птиці могли виконувати не тільки камінчики з наскрізним отвором, а й **горщик чи глечик без дна**, **горловина від розбитого кухля чи від розбитого глечика**, надітий на тин **горщик** тощо. Щоб захистити курей від пристріту, *«Курячого Бога»*, зазвичай, клали на сідалі, вішали в курнику під стріхою над сідалом, над гніздом квочки або у дворі на колу чи над тим місцем, де гуляють кури. Ймовірно, вірування в *«Курячого Бога»*, пов'язане з використанням в українській обрядовості предметів з отворами (кільця, монети з діркою, хлібні вироби у вигляді кільця і т.д.) як засобів від безпліддя.

Аналіз семіотичних функцій глиняного посуду дозволяє стверджувати, що потреба застосування в народній медицині **нового посуду** випливала з переконання, що він *«чистий»*. Згідно з численними писемними й усними джерелами, для приготування ліків, зазвичай, використовували окремий посуд (**горщик**), не завжди новий, але в якому готували лише ліки. Для приготування настоянок також не вимагалося щоразу брати нову посудину. Приготування ліків способом вижарювання в **печі** або на відкритому вогнищі вимагало використання **нового посуду**, частіше миски чи **полив'яного горщика**.

Використання **нової посудини** в знахарстві зафіксовано частіше, ніж у домашній медицині, оскільки значна кількість

магічних лікувальних обрядів була пов'язана із його розбиванням наприкінці процедури лікування. Проте в інших випадках (приготування ліків, *«заварювання соняшниць», «виливання переполоху»*) знахарки не застосовували щоразу новий посуд.

В українському знахарстві зафіксовано випадки виготовлення **спеціального посуду на замовлення**, а також передачі в спадок призначеного для приготування лікувальних засобів чи для *«виливання переполоху»*. Незважаючи на те, що даних про виготовлення посуду, зумисне призначеного для знахарства, небагато, можна вважати, що знахарки мали у своєму розпорядженні спеціальні **миски, горщики, глечики,** які вони використовували суто для проведення магічних лікувальних обрядів. Такий посуд не використовували в повсякденному побуті, зокрема для споживання страв, а тримали окремо від іншого.

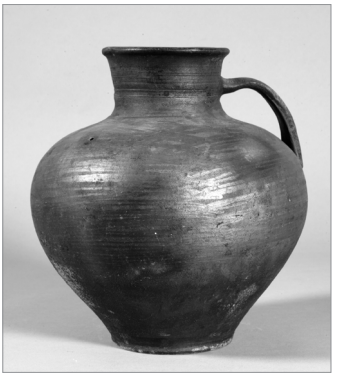
Розміри посуду мають у народній медицині опосередковане значення. Усе залежало від того, яку кількість ліків потрібно було приготувати. Мазі готували в невеликих **горщиках**, відвари чи настоянки – у посудинах середнього розміру. Для *«виливання переполоху»* на віск брали **невеликі миски**, а для лікування *«соняшниць»* навпаки – більші. Великі **горщики**, згідно з етнографічними даними, не ставили *«на пуп»* під час лікування *«золотника»,* а брали **горщик** (***«махітку», «горня»***) невеликих розмірів на 1-1,5 літра, що запобігало невдалому лікуванню.

Згідно з дослідженням, упродовж XIX – на початку XXI століття **глиняний посуд** в українському знахарстві використовували рідше, ніж у домашній медицині, проте у більш ранній час його використання було значно ширшим, про що свідчать тексти замовлянь, зафіксовані фольклористами. Водночас у XIX – першій половині XX століття зафіксовано ширше застосовування глиняного посуду в домашній медицині, порівняно з сучасністю. Нині **глиняний посуд** вийшов зі щоденного вжитку, тому його використання зафіксовано лише в поодиноких випадках, та й то як необов'язковий атрибут, приміром, для приготування косметичних засобів чи цілющих настоянок, зберігання лікарських трав. Це відбувається не стільки через необхідність, а як слідування моді. Жінки при цьому не акцентують увагу на корисності глиняних

виробів, а, в кращому випадку, посилаються на їх екологічну чистоту, про що довідуються через засоби масової інформації.

Глиняні вироби нині перестали слугувати й необхідними атрибутами українського знахарства. *«Уроки»* сучасні знахарки вишіптують, з використанням інших атрибутів, наприклад, ножа, освяченого в церкві хреста. Замість **глечика** чи **миски** знахарки беруть склянку з водою, а замість вугликів з **печі** під час шептання вкидають запалені сірники. Інформації про підкурювання хвороб у нинішній час я не маю. Жодна з опитаних знахарок не застосовує таку процедуру.

Отже, використання глини й глиняних виробів для приготування лікарських засобів в українській народній медицині пов'язане, насамперед, з тим, що вони впродовж тривалого історичного періоду займали важливе місце в традиційно-побутовій культурі українців. Знання в царині народної медицини є настільки глибокими й усталеними, що навіть нині люди, перш ніж звернутися до лікаря, намагаються позбутися хвороб самотужки, іноді – із застосуванням глини чи глиняного посуду.

Автор невідомий. Тиквастий глечик.
Глина, гончарний круг, ліплення, лискування, димлення, 24x19,5 см.
Котельва, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті. *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-7026/К-6583. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

1. ***Верхратський С.А.*** *Український медичний фольклор (побутова медицина українського села доколгоспних часів). – 1964. – (Рукопис) // Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України. – Ф.1. – Од. зб.4. – Оп.313. – 185 арк., 1а, б.*
2. ***Заболотний Х., Мишутін О.*** *Колядки, замовляння, забобони, поговірки, прислів'я, молитви, загадки, легенди, народний календар, прикмети, зібрані в с.Перещепино на Дніпропетровщині. 1926 р. // Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України. – Ф.1.– Оп.5. – Од. зб.420. – 62 арк.*
3. ***Записано в селі Кукувате*** *Чорнобильського району Київської області. 1997 // Польові матеріали Надії Боренько.*
4. ***Записано в селах Мельниківка*** *Смілянського району (1989) та Млачівка Поліського району (1994) Черкаської області // Польові матеріали Андрія Шкарбана.*
5. ***Малинка Олександр.*** *Народна медицина, повір'я, прикмети, звичаї, обряди. 1930 р. // Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України. – Ф.1. – Оп.5. – Од. зб.431. – 26 арк.*
6. ***Матеріали, записані учнями*** *Загреблянської трудшколи у м.Городище на Черкащині Київської області. Народні пісні, вірші, анекдоти, замовляння. 1926 р. // Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України. – Ф.1. – Оп.6. – Од. зб.585. – 26 арк.*
7. ***Польові матеріали Людмили Меткої*** *2002–2013 років // Приватний архів Людмили Меткої.*
8. ***Спогади Абліцової Лариси****, 1926 р.н. Пархоменко, Краснодонський район, Луганська область. 2007 // Звіт про керамологічну експедицію на Луганщину (12.09–20.09.2007 р.). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.108. – 50 арк.*
9. ***Спогади Андрейченка Олексія****, 1936 р.н., та Андрейченко (Оначко) Марії Петрівни, 1938 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2011 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
10. ***Спогади Байрак Парасковії****, 1900 р.н. Галушківка, Царичанський район, Дніпропетровська область. 1991 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

11. ***Спогади Бенди Орини**, 1915 р.н. Оране, Іванківський район, Київська область. 1994 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
12. ***Спогади Більги Парасковії**, 1909 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2007 // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Щербаня.*
13. ***Спогади Бондар Клавдії**, 1923 р.н. Вересня, Поліський район, Київська область. 1994 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
14. ***Спогади Боровика Сергія**, 1965 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2009 // Звіт про керамологічну експедицію по Опішному (10.02.2009 року). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.135. – 4 арк.*
15. ***Спогади Веремейчик Ганни**, 1912 р.н. Велика Чернігівка, Овруцький район, Житомирська область. 1995 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
16. ***Спогади Визір Наталі**, 1976 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2011 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*
17. ***Спогади Вовк Галини**, 1966 р.н. Андріяшівка, Роменський район, Сумська область. 2009 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
18. ***Спогади Возної Валентини**, 1928 р.н. Мельниківка, Смілянський район, Черкаська область. 2000 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
19. ***Спогади Галаган Валентини**, 1958 р.н. Алупка, АР Крим. 2011 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
20. ***Спогади Гейко Ганни**, 1913 р.н. Судіївка, Полтавський район, Полтавська область. 1998 // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.*
21. ***Спогади Годованець Євдокії**, 1912 р.н. Могилів, Царичанський район, Дніпропетровська область. 1991 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
22. ***Спогади Голобородька Юрія**, 1914 р.н. Вербівка, Кам'янський район, Черкаська область. 1993 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
23. ***Спогади Голоднової Віри**, 1955 р.н. Пархоменко, Краснодонський район, Луганська область. 2007 // Звіт про керамологічну експедицію на Луганщину (12.09–20.09.2007 р.). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.108. – 50 арк.*

24. ***Спогади Гулої Любові**, 1972 р.н. Кіровоград. 2012 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
25. ***Спогади Гусар Наталі**, 1910 р.н. Шульгівка, Царичанський район, Дніпропетровська область. 1994 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
26. ***Спогади Дерев'янко Тетяни**, 1958 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2012 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
27. ***Спогади Дирдири Тиколі**, 1911 р.н. Мельниківка, Смілянський район, Черкаська область. 1990 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
28. ***Спогади Дяченко Євдокії**, 1940 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2007 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*
29. ***Спогади Дяченко Людмили**, 1976 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2011 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*
30. ***Спогади Єременко Любові**, 1927 р.н. Хорошилово, Краснодонський район, Луганська область. 2007 // Звіт про керамологічну експедицію на Луганщину (12.09–20.09.2007 р.). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.108. – 50 арк.*
31. ***Спогади Жаворонок Юлії**, 1959 р.н. Дніпропетровськ. 2009 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
32. ***Спогади Заєць Катерини**, 1941 р.н. Міські Млини, Зіньківський район, Полтавська область. 2008 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*
33. ***Спогади Захлистенко Ганни**, 1940 р.н. Лютенька, Гадяцький район, Полтавська область. 2010 // Звіт про керамологічну експедицію до с.Лютенька Гадяцького району Полтавської області 09.07.2009 року. – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 133. – 4 арк.*

34. ***Спогади зільниці, костоправки Подольської Галини***. *Стовп'яги, Переяслав-Хмельницький район, Київська область. 1984 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
35. ***Спогади знахарки баби Раї***. *Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2009 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
36. ***Спогади Зосимової Парасковії***, *1913 р.н. Дмитрівка, Знам'янський район, Кіровоградська область. 1981 // Польові матеріали з приватного архіву Оксани Коваленко.*
37. ***Спогади Зубенко Ганни***, *1944 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2007 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 19 арк.*
38. ***Спогади Іванченко Ольги***. *Лузанівка, Кам'янський район, Черкаська область. 1994 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
39. ***Спогади Іванчук Уляни***, *1932 р.н. Коломия, Косівський район, Івано-Франківська область. 2010 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
40. ***Спогади Клешні Ольги***, *1924 р.н. Колгоспівка, Царичанський район, Дніпропетровська область. 1991 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
41. ***Спогади Коваленко Лариси***, *1974 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2013 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
42. ***Спогади Костенко Катерини***, *1952 р.н. Сотники, Корсунський район, Черкаська область. 1989 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
43. ***Спогади костоправки «Морочихи»***. *Петриківка, Царичанський район, Дніпропетровська область. 1991 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
44. ***Спогади Кравчук Марії***, *1925 р.н. Липовиця, Рожнятівський район, Івано-Франківська область. 1992 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
45. ***Спогади Крищук Любові***, *1966 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2009 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*

46. ***Спогади Куценко Раїси***. *Вільшана, Дворічанський район, Харківська область. 2003 // Звіт про етнографічну експедицію до Харківської області (15.07.2002–27.07.2002 рр.), (08.08.2002 – 15.08.2002 рр.) молодших наукових співробітників Меткої Людмили та Литвиненко Світлани. – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.76. – 88 арк.*

47. ***Спогади Кучугури Варвари****, 1908 р.н. Онопріївка, Тальнівський район, Черкаська область. 1994 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

48. ***Спогади Ликової Оксани****, 1976 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2012 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*

49. ***Спогади Липи Ганни-Оксани****, 1958 р.н. Львів. 2010 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*

50. ***Спогади Литвинець Ольги****, 1931 р.н. Журавлиха, Ставищанський район, Київська область. 2006 // Звіт про керамологічну експедицію на Київщину (13.10.2006 – 14.10.2006 р.) завідувача Відділу етнографії українського гончарства Людмили Меткої та старшого наукового співробітника Відділу етнографії українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Олени Щербань. – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.160. – 14 арк.*

51. ***Спогади Лютак Ольги****, 1925 р.н. Липовиця, Рожнятівський район, Івано-Франківська область. 1992 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

52. ***Спогади Майструк Марії****. Київ. 2009 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*

53. ***Спогади Марехи Олександра****, 1918 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2009 // Польові матеріали з приватного архіву Олени Щербань.*

54. ***Спогади Меткої Ніни****, 1937 р.н. Войнівка, Олександрійський район, Кіровоградська область. 1992 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*

55. ***Спогади Меткої Оксани****, 1992 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2013 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*

56. ***Спогади Михальчук Тетяни****, 1922 р.н. Ворокомле, Камінь-Каширський район, Волинська область. 1993 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

57. ***Спогади Мосіної Мотрони**, 1932 р.н. Хорошилово, Краснодонський район, Луганська область. 2007 // Звіт про керамологічну експедицію на Луганщину (12.09–20.09.2007 р.). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.108. – 50 арк.*

58. ***Спогади Никифорука Дмитра**. Завалля, Снятинський район, Івано-Франківська область // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

59. ***Спогади Новиченко Анастасії**, 1918 р.н. Глібівка, Вишгородський район, Київська область. 1998 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

60. ***Спогади Олексенко Віри**. Петриківка, Царичанський район, Дніпропетровська область. 1991 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

61. ***Спогади Отрощенко Варвари**, 1922 р.н. Старі Воробʼї, Малинський район, Житомирська область. 1996 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

62. ***Спогади Павленко Килини**, 1921 р.н. Любовичі, Малинський район, Житомирська область. 1996 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

63. ***Спогади Павленко Одарки**, 1916 р.н. Мотійки, Народицький район, Житомирська область. 1996 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

64. ***Спогади Паламар Тамари**, 1940 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2009 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*

65. ***Спогади Панасюк Галини**, 1954 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2010 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*

66. ***Спогади Педченко Олени**, 1940 р.н. Котельва, Полтавська область. 2008 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*

67. ***Спогади Пишненко Галини**, 1919 р.н. Батьки, Зіньківський район, Полтавська область. 2008 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*

68. ***Спогади Пічкур Марини**, 1971 р.н. Одеса. 2012 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*

69. ***Спогади Подольської Катерини***. *Стовп'яги, Переяслав-Хмельницький район, Київська область. 1984 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

70. ***Спогади Пошивайло Валентини***, *1957 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2009 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*

71. ***Спогади Проценко Галини***, *1924 р.н. Великі Пріцьки, Кагарлицький район, Київська область. 2006 // Звіт про керамологічну експедицію на Київщину (13.10.2006 – 14.10.2006 р.) завідувача Відділу етнографії українського гончарства Людмили Меткої та старшого наукового співробітника Відділу етнографії українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Олени Щербань. – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.160. – 14 арк.*

72. ***Спогади Проценко Ганни***, *1927 р.н. Кузьминці, Кагарлицький район, Київська область. 2006 // Звіт про керамологічну експедицію на Київщину (13.10.2006 – 14.10.2006 р.) завідувача Відділу етнографії українського гончарства Людмили Меткої та старшого наукового співробітника Відділу етнографії українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Олени Щербань. – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.160. – 14 арк.*

73. ***Спогади Радченко Єфросинії***, *1928 р.н. Гадяч, Полтавська область. 2006 // Звіт завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої про відрядження до м.Гадяч (26.04.2007 року). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.158. – 4 арк.*

74. ***Спогади Ревунця Миколи***, *1945 р.н. Ружин, Ружинський район, Житомирська область. 1993 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

75. ***Спогади Редчук Галини***, *1941 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2008 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*

76. ***Спогади Ряднини Ніни**, 1939 р.н. Пархоменко, Краснодонський район, Луганська область. 2007 // Звіт про керамологічну експедицію на Луганщину (12.09–20.09.2007 р.). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.108. – 50 арк.*
77. ***Спогади Сворняк Ніни**, 1946 р.н. Пархоменко, Краснодонський район, Луганська область. 2007 // Звіт про керамологічну експедицію на Луганщину (12.09.2007 – 20.09.2007 р.). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.108. – 50 арк.*
78. ***Спогади Семені Одарки**, 1904 р.н. Шульгівка, Царичанський район, Дніпропетровська область. 1991 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
79. ***Спогади Семенцової Віри**. Волинська область. 1997 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
80. ***Спогади Скляр Марії**. Колгоспівка, Царичанський район, Дніпропетровська область. 1991 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
81. ***Спогади Славко Олени**, 1965 р.н. Куколівка, Олександрійський район, Кіровоградська область. 2008 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
82. ***Спогади Соломійчук Марії**, 1937 р.н. Косів, Івано-Франківська область. 2007 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
83. ***Спогади Сосновської Тетяни**, 1943 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2009 // Польові матеріали Оксани Андрушенко.*
84. ***Спогади Сохоменко Дарини**, 1923 р.н. Глибочок, Тальнівський район, Черкаська область. 1994 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
85. ***Спогади Телевної Надії**, 1942 р.н. Петриківка, Царичанський район, Дніпропетровська область. 1991 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
86. ***Спогади Титаренко Любові**, 1963 р.н. Войнівка, Олександрійський район, Кіровоградська область. 2006 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
87. ***Спогади Ткаченко Світлани**, 1928 р.н. Бутківка, Старобільський район, Луганська область. 2002 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
88. ***Спогади Троцької Валентини**, 1959 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2012 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*

89. ***Спогади Федоренко Євдокії***. *Мельниківка, Смілянський район, Черкаська область. 1989 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
90. ***Спогади Федоші Ганни***, *1935 р.н. Міські Млини, Зіньківський район, Полтавська область. 2008 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*
91. ***Спогади Ходачнікової Віри***, *1917 р.н. Сотницьке, Царичанський район, Дніпропетровська область. 1991 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
92. ***Спогади Чернюк Ганни***, *1920 р.н. Горностайпіль, Іванківський район, Київська область. 1997 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
93. ***Спогади Чеслюк Єфросинії***, *1930 р.н. Бігунь, Овруцький район, Житомирська область. 1995 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
94. ***Спогади Чумак Василини***, *1925 р.н. Злобичі, Коростенський район, Житомирська область. 1990 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
95. ***Спогади Шекері Івана***. *Київська область. 1990 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
96. ***Спогади шептухи Гаврільєвої Уляни***, *1929 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2010 // Звіт завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої про керамологічну експедицію по Опішному (06.09.2010 – 08.09.2010). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.161. – 6 арк.*
97. ***Спогади шептухи Дударенко Наталі***, *1921 р.н. Термахівка, Іванківський район, Київська область. 1998 // Польові матеріали з приватного архіву Анатолія Гейка.*
98. ***Спогади шептухи Ковальчук Ганни***, *1919 р.н. Візня, Малинський район, Житомирська область. 1996 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
99. ***Спогади шептухи Нікомкіної Галини***, *1939 р.н. Попівка, Зіньківський район, Полтавська область. 2009 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 19 арк.*
100. ***Спогади шептухи Павленко Одарки***, *1916 р.н. Миколаєвичі, Радомишльський район, Житомирська область. 1996 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*

101. ***Спогади шептухи Прач Анастасії**, 1918 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2009 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*
102. ***Спогади шептухи Якубенко Марії**, 1909 р.н. Папуженці, Тальнівський район, Черкаська область. 1994 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
103. ***Спогади Шиян Лідії**, 1936 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2006 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*
104. ***Спогади Шкарбан Любові**, 1929 р.н. Мельниківка, Смілянський район, Черкаська область. 1988 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
105. ***Спогади Шкарбан Олени**, 1930 р.н., за час перебування в Луганщині 30.04.1959 року // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
106. ***Спогади Штанько Галини**, 1938 р.н. Гадяч, Полтавська область. 2007 // Звіт завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої про відрядження до м.Гадяч (26.04.2007 року). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.158. – 4 арк.*
107. ***Спогади Шуляченко Надії**, 1924 р.н. Городещина, Поліський район, Київська область. 1994 // Польові матеріали з приватного архіву Андрія Шкарбана.*
108. ***Спогади Щупачинської Наталі**, 1956 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2009 // Звіт завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої про керамологічну експедицію по Опішному (10.02.2009 року). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.135. – 4 арк.*
109. ***Спогади Яценко Парасковії**, 1934 р.н. Опішне, Зіньківський район, Полтавська область. 2010 // Польові матеріали завідувача Відділу етнографії гончарства Людмили Меткої (Опішне, 2006–2011 роки). – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.159. – 21 арк.*
110. ***Спогади Ящук Варвари**, 1942 р.н. Коломия, Івано-Франківська область. 2007 // Польові матеріали з приватного архіву Людмили Меткої.*

ІІ. ЛІТЕРАТУРА

111. ***Алексеенко В.С.*** *Работала много, старалась как могла, итог этого рвения – золотник сорвала… // Бабушка. – Кировоград, 2008. – №1. – 3 января. – С.6-7.*
112. ***Антонович В.*** *Чари на Україні. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1905. – 80 с.*
113. ***Антонович В.Б.*** *Заклинания против чар // Этнографическое обозрение. – 1890. – №2. – С.72-76.*
114. ***Арандаренко Н.*** *Записки о Полтавской губерниии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году: В 3-х ч. – Полтава: Типография Губернского правления, 1849. – Ч.ІІ. – 6 нен., IV, 385 с.*
115. ***Афанасьєв А.Н.*** *Древо жизни: Избранные статьи. – М.: Современник, 1983. – 464 с.*
116. ***Афанасьев А.Н.*** *Мифология Древней Руси. Поэтические воззрения славян на природу – М.: ЭКСМО, 2006. – 608 с.: илл.*
117. ***Бабенко В.Е.*** *Знахарство, народная медицина (ликы), приметы и суеверия // Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1905. – С.134-142.*
118. ***Байбурин А.К.*** *Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – М.: Наука, 1989. – С.63-88.*
119. ***Білоус В.*** *Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. – Львів: Ахілл, 2000. – 187 с.*
120. ***Богаевский П.М.*** *Заметки о народной медицине // Этнографическое обозрение. – 1889. – №1. – С.101-105.*
121. ***Болтарович З.Є.*** *Народна медицина та ветеринарія // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1983. – С.226-232.*
122. ***Болтарович З.Є.*** *Народна медицина українців. – К.: Наукова думка, 1990. – 232 с.*
123. ***Болтарович З.Є.*** *Народне лікування українців Карпат кінця XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 120 с.*
124. ***Болтарович З.Є.*** *Українська народна медицина. – К.: Абрис, 1994. – 320 с.*
125. ***Болтарович Зоряна.*** *З народної медицини українців // Народна творчість та етнографія. – 1991. – №2. – С.24-31.*
126. ***Боряк О.О.*** *Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – К.:Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України, 2009. – 400 с.*

127. ***Братчиков А.*** *Домашняя жизнь волынских крестьян, их нравы, обычаи и предрассудки // Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Житомир: Типография Губернского правления, 1869. – Вып.2. – С.1-60.*

128. ***Братчиков А.К.*** *По вопросу о местных народных способах врачевания болезней // Волынские губернские ведомости. – Житомир, 1851. – №51. – С.3-4.*

129. ***Булашев Г.*** *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992. – 414 с.*

130. ***Василько Інна.*** *«Зцілювати благословив мене Господь». Прихильниця нетрадиційної медицини Світлана Свіріпа з Гайсина уміє навіть «ставити на місце»... золотник // Подільська порадниця. – 2004. – 8 грудня. – С.4.*

131. ***Велецкая Н.Н.*** *Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: София, 2003. – 240 с.*

132. ***Вербальна магія українців*** */ Вступне слово Л.Дунаєвської; автор передмови О.Павлов; упорядкування та примітки Т.Полковенко, В.Фісун. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 98 с.*

133. ***Ви, зорі-зориці...****: Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / Упорядники М.Г.Василенко, Т.М.Шевчук; передмова М.Г.Василенка. – К.: Молодь, 1991. – 336 с.*

134. ***В.К.*** *«Ликы» моего села // Киевская старина. – 1902. – Т.XXXVIII. – №9. – С.319-342.*

135. ***Вовк Хведір.*** *Студії з української етнології та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.: іл.*

136. ***Войтович В.*** *Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.: іл.*

137. ***Воропай О.*** *Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. – Мюнхен: Українське видавництво, 1966. – Т.2. – Ч.3-4. – 447 с.*

138. ***В.Щ.*** *Пища и питье крестьян-малороссов с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами // Этнографическое обозрение. – 1899. – №1-2. – С.266-322.*

139. ***Гвоздевич С.*** *Елементи дохристиянських вірувань у сучасній родильній обрядовості українців // Народознавчі зошити. – 2003. – №1-2. – С.120-126.*

140. ***Геннеп А., ван.*** *Обряды перехода: систематическое изучение обрядов. – М.: Восточная литература, 2002. – 198 с.*

141. ***Герман Ф.Л.*** *Врачебный быт допетровской Руси (материалы по истории медицины в России). – Харьков: Издание Адольфа Дарре, 1891. – Вып.1. – 119 с.*

142. ***Гнатюк В.*** *Знадоби до галицько-руської демонології. Зібрав Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. – 1904. – Т.15. – 272 с.*

143. ***Гнатюк В.*** *Купанє і палєнє відьм у Галичині // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1912. – Т.15. – С.178-201.*

144. ***Гонтар Т.А.*** *Сімейні свята, звичаї та обряди в системі духовного відродження України // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: Збірник науково-технічних праць. – Львів: РВВНЛТУ України, 2011. – Вип.21.6. – С.350-355.*

145. ***Горленко В.Ф.*** *Очерки из истории украинской этнографии и русско-украинских этнографических связей (до 60-х гг. XIX века): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1963. – 16 с.*

146. ***Гринченко Б.Д.*** *Добавления (материалы доставленные во время печатанья к отделу III) // Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. – Чернигов: Типография губернского земства, 1895. – Вып.1. – С.255-279.*

147. ***Гринченко Б.Д.*** *Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. – Чернигов: Земская типография, 1901. – 488 с.*

148. ***Грушевська К.*** *З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип.1-3. – С.9-44.*

149. ***Гунчик І.В.*** *«Навська дочка»: До вияснення назви міфопоетичного образу західнополіського замовляння // Науковий вісник Волинського державного університету. Серія: Філологічні науки. – 2000. – №6. – С.110-119.*

150. ***Даль Владимир.*** *Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х томах. Репринтное произведение издания 1903–1909 гг., осуществленного под редакцией профессора И.А.Бодуэна де Куртене. – М.: Издательская группа «Прогресс» «Универс», 1994. – Т.1. – 1744 кол., VI, X с.*

151. ***Данильченко Н.*** *Народные юридические обычаи, верования, суеверия и предрассудки, записанные во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии // Этнографические сведения о Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского статистического комитета, 1869. – Вып.1. – С.1-57.*

152. ***Двенадцатиперстая кишка*** *// Краткая медицинская энциклопедия: В 3-х томах. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – Т.1. – С.358-359.*

153. ***Демич В.Ф.*** *Легенды и поверья в русской народной медицине // Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины. – М.: Типография Министерства внутренних дел, 1899. – №10. – С.1-60.*

154. ***Дневник*** *генерального подскарбия Якова Марковича // Киевская старина. – 1891. – Т.XXXV. – №12. – С.129-144.*

155. ***Доманицький В.*** *Народна медицина у Ровенському повіті на Волині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1905. – Т.6. – С.100-107.*
156. ***Д-р Д. Н-ий****. К вопросу о народных медицинских средствах // Этнографическое обозрение. – 1894. – №4. – С.169-173.*
157. ***Древлянський Василь.*** *Як корова у хліві, то є харч на столі // Берегиня. – 2005. – №2. – С.88-93.*
158. ***Ефименко П.*** *Сборник малороссийских заклинаний. – М.: Университетская типография Катков и К°, 1874. – VI, 70 с.*
159. ***Жайворонок В.В.*** *Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.*
160. ***Жаткович Ю.*** *Замітки етнографічні з Угорської Руси // Етнографічний збірник. – 1896. – Т.2. – С.1-38.*
161. ***Замовляння*** */ Упорядкування, передмова, примітки М.К.Дмитренка. – К.: Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с. (Серія «Народна творчість», книга 9).*
162. ***Записано М.Г.Боровською*** *в с.Копачі Чорнобильського р-ну, Київської обл. 1985 року із зошита Івоненко П.Н., 1930 р.н. // Полесские заговоры (в записях 1970–1990) / Сост., подготовка текстов и комментарии Т.А.Агапкиной, Е.Е.Левкиевской, А.Л.Топоркова. – М.: Индрик, 2003. – 752 с.*
163. ***Запольский М.*** *Чародейство в северо-западном крае по делам судебных процессов XVII – начала XVIII веков // Этнографическое обозрение. – 1890. – №2. – С.49-71.*
164. ***Зеленин Д.К.*** *Магическая функция примитивных орудий // Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1917–1934. – М., 1999. – С.100-139.*
165. ***Золотник*** *// Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1972. – Т.9. – С.562-563.*
166. ***Золотник*** *// Словарь української мови: В 4-х т. / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.2: З–Н. – С.178.*
167. ***Зоряна вода:*** *Таємниці поліських знахарів. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – 24 с.*
168. ***Зубрицький М.*** *Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят (записані у Мшанці, Старосамбірського повіту і по сусідніх селах) // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т.III. – С.33-60.*
169. ***Иванов П.*** *Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии // Киевская старина. – 1885. – Т.XIII. – №12. – С.730-744.*
170. ***Иванов П.*** *Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде // Этнографическое обозрение. – 1897. – №1. – С.22-81.*
171. ***Ігнатенко І.*** *Народна медицина середнього Полісся: традиції і сучасність (на польових етнографічних матеріалах). – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – 336 с.*

172. ***Кайндль Р.Ф.*** *Гуцули: Їх життя, звичаї та народні перекази. – Репринтне видання, 1894. – Чернівці: Молодий буковинець, 2003. – 198 с.*

173. ***Кайндль Раймунд.*** *Буковинські примівки // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т.V. – С.146-147.*

174. ***Калашниковы Г.А. и А.М.*** *Сл.Никольское (Старобельский уезд) Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский сборник. –1893. – Вып.8. – С.173-342.*

175. ***Квітка-Основ'яненко Григорій.*** *Конотопська відьма: Повість. – К.: Дніпро, 1985. – 75 с.: іл.*

176. ***Кирчів Р.Ф.*** *Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці». – К.: Наукова думка, 1990. – 344 с.*

177. ***Коваленко Г.*** *К народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губернии // Этнографическое обозрение. – 1891. – №2. – С.141-149.*

178. ***Коваленко Гр., Манжура И.*** *К народной медицине малороссов // Этнографическое обозрение. – 1891. – №4. – С.169-186.*

179. ***Ковтун Н.*** *Співвідношення образу бога Велеса з архетипом культурного героя в українській духовній традиції // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2010. – №1-2. – С.27-31.*

180. ***Колодюк Ірина.*** *Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть XX – початок XXI ст.). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 147 с.*

181. ***Костенко Л.*** *Маруся Чурай: Історичний роман у віршах. – К.: Дніпро, 1982. – 136 с.*

182. ***Котляревський Іван.*** *Енеїда. – Репринтне видання, 1798. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2003. – 183 с.*

183. ***Кравченко В.*** *Етнографічний нарис (про Волинь) // Древляни: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю / Міністерство України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС; Інститут народознавства НАН України. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – Вип.1. – С.257-278.*

184. ***Кравченко Василь.*** *Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / Упорядник О.Рубан. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України, 2009. – Т.2. – 640 с.*

185. ***Красиков Михайло.*** *Українські народні звичаї, пов'язані з купівлею корови: сучасна магічна практика // Народна творчість та етнографія. – 2010. – №6. – Листопад–грудень. – С.62-67.*

186. ***Крутенко Наталя.*** *Українські обереги // Образотворче мистецтво. – 1991. – №3. – Травень–червень. – С.22-26.*

187. ***Куліш П.О.*** *Чорна Рада. Хроніка 1663 року // Куліш П.О. Твори: У 2-х томах / Підготував тексти, упорядкував і склав примітки М.Л.Гончарук. – К.: Дніпро, 1989. – Т.2. – 586 с.*

188. ***Левкиевская Е.Е.*** *Куриный бог // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М.: Международные отношения, 2002. – С.47.*

189. ***Лекарства описание*** *// Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / Передмова В.А.Передерієнко. – К.: Наукова думка, 1984. – С.17-91.*

190. ***Ленкевич І.*** *Книжиця для господарства, указующая, як ратовати в хоробах всякую скотину, то есть коні, воли, вівці, козы, свині, як білити полотно, як боронити пашні от саранчи, як ратоватися от джумы, як губыти гуселницю от капусты, як ловиты рыбу, як губыти миши і щурі, як ратовати людей, котрих собаки скаженіи покусали, як ратовати человіка, который не в давном времени з ума зийдет. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1788. – 111 арк.*

191. ***Лисак-Тамаренко****. Митро Гапличенко. Невеселі сільські малюнки (оповідання батюшки) // Киевская старина. – 1904. – Т.LXXXV. – №6. – С.506-515.*

192. ***Львовский Л.*** *Русская простонародная медицина // Живописная Россия. – 1902. – Т.II. – №56. – С.314-316.*

193. ***Магдебура-Нога Олеся.*** *Народні: вірування, звичаї, обряди поліщуків (за експедиційними матеріалами) // Етнічна історія народів Європи. – К.: Унісерв, 2002. – Вип.13. – С46-51.*

194. ***Малорусские*** *домашние лечебники XVIII века // Киевская старина. – 1890. – Т.XXVIII. – №1. – С.1-32.*

195. ***Малорусские*** *домашние лечебники XVIII века // Киевская старина. – 1890. – Т.XXVIII. – №2. – С.33-48.*

196. ***Маркевич Н.А.*** *Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С.52-169.*

197. ***Марусов П.*** *Сл.Кабанье. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1893. – Вып.7. – С.413-460.*

198. ***Мацієвський О., Гошко Ю.*** *Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: У 2-х т. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. – Т.2. – 424 с.*

199. ***Метка Л.*** *Сіль тобі та печина... // Берегиня. – 2007. – №1. – С.27-32.*

200. ***Метка Л.О.*** *Печина в українських замовляннях // Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури: Збірник наукових праць. – Макіївка: Донбаська національна академія будівництва і архітектури, 2007. – Вип.3. – С.84-87.*

201. ***Метка Людмила.*** *В добрий час сказати, в лихий мовчати // Берегиня. – 2010. – №4. – С.11-15.*

202. ***Метка Людмила.*** *Виходь, золотнику… Я тебе підтягаю й викликаю… // Берегиня. – 2009. – №4. – С.27-38.*

203. ***Метка Людмила.*** *Внесок дослідників Слобідської України у справу вивчення питання використання глиняних виробів у народній медицині та лікувальній магічній практиці українців // Пам'яткознавчі погляди молодих вчених XXI ст.: Збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. – Харків: Курсор, 2011. – Вип.2. – С.166-172.*

204. ***Метка Людмила.*** *Глина та глиняні вироби в календарній обрядовості, звичаєвій культурі, народній медицині та магічній лікувальній практиці слобожан // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Традиційна культури в умовах глобалізації: проблема збереження і оновлення етнічно-культурної спадщини». – Харків: АТОС, 2008. – С.88-93.*

205. ***Метка Людмила.*** *Глина та глиняні вироби у народній медицині, ветеринарії, лікувальній магічній практиці українців Північно-Дніпровського Лівобережжя в другій половині XIX – першій половині XX століття // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПІК, 2010. – Вип.10. – С.58-64.*

206. ***Метка Людмила.*** *Глиняні вироби в народній медицині українців: лікування «соняшниць» // Народознавчі зошити. – 2012. – №3. – С.534-543.*

207. ***Метка Людмила.*** *Деякі аспекти використання глини та глиняних виробів у народній медицині українців // Берегиня. – 2008. – №1. – С.43-48.*

208. ***Метка Людмила.*** *Конструкція з глиняних виробів як один із способів приготування ліків у народній медицині // Етнічна історія народів Європи. – К.: УНІСЕРВ, 2009. – Вип.29. – С.112-117.*

209. ***Метка Людмила.*** *Лікування «соняшниць» за допомогою глиняних виробів (др. половина XIX — початок XX ст.) // Берегиня. – 2011. – №2. – С.3-8.*

210. ***Метка Людмила.*** *Лікування «золотника» (на основі польових матеріалів, зібраних в Опішному та Попівці Зіньківського р-ну Полтавської області) // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Полтавський літератор, 2010. – Вип.V. – С.456-472.*

211. ***Метка Людмила.*** *Піч у Слобідській Україні: звичаї, обереги, народна медицина // Етнічна історія народів Європи. – К.: УНІСЕРВ, 2012. – Вип.38. – С.57-60.*

212. ***Метка Людмила.*** *Погляди народної та офіційної медицини на прояви, діагностику та лікування золотника // Тези Першого національного конгресу «Народна медицина в Україні», 18 вересня 2009 р. – К.: Комітет з питань народної і нетрадиційної медицини МОЗ України, 2009. – С.63-71.*

213. ***Милорадович В.П.*** *Житье-бытье лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упорядкування, примітки та біографічні нариси А.П.Пономарьова, Т.В.Косміної, О.О.Боряк; вступна стаття А.П.Пономарьова; ілюстрації В.І.Гордієнка. – Репринтне видання, 1902. – К.: Либідь, 1991. – С.170-341.*

214. ***Милорадович В.*** *Народная медицина в Лубенском уезде (глава I) // Киевская старина. – 1900. – Т.LXIII. – №1. – С.46-61.*

215. ***Милорадович В.*** *Народная медицина в Лубенском уезде (II глава) // Киевская старина. – 1900. – Т.LXIII. – №2. – С.192-206.*

216. ***Милорадович В.*** *Народная медицина в Лубенском уезде (III глава) // Киевская старина. – 1900. – Т.LXIII. – №3. – С.373-395.*

217. ***Милорадович В.*** *Народная медицина в Лубенском уезде (глава IV) // Киевская старина. – 1900. – Т.LXIX. – №5. – С.160-173.*

218. ***Милорадович В.*** *Народная медицина в Лубенском уезде (глава V) // Киевская старина. – 1900. – Т.LXIX. – №6. – С.310-334.*

219. ***Милорадович В.*** *Народная медицина в Лубенском уезде (глава VI) // Киевская старина. – 1900. – Т.LXIX. – №7-8. – С.51-65.*

220. ***Мойсієнко В.*** *Народна медицина поліщуків // Берегиня. – 1995. – №1-2. – С.121-128.*

221. ***Мойсієнко В.*** *Адресатна позиція добрих сил у волинській і середньополіській лікувальній магії // Тези Республіканської наукової конференції по Атласу історії Волині. – Луцьк, 1990. – С.81-83.*

222. ***Мойсієнко В.*** *Золотник – поліський варіант ангела-хранителя // Мова і культура: Діалектичні студії 2. – Львів, 2003. – С.145-150.*

223. ***Мойсієнко Віктор.*** *Поліські вірування та перекази про вроки // Полісся: етнікос, традиції, культура. – Луцьк: Видавництво «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 1997. – С.155-163.*

224. ***Мотиль Р.*** *Українська димлена кераміка XIX – початку XXI ст. Історія. Типологія. Художні особливості. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2011. – 208 с.*

225. ***Мужики и бабы:*** *Мужское и женское в русской традиционной культуре. Иллюстрированная энциклопедия / Авт.: Д.А.Баранов, О.Г.Баранова, Т.А.Зимина и др. – СПб.: Искусство–СПб, 2005. – 688 с.: илл.*

226. ***Муравський шлях-97:*** *Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упорядники М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. – Харків: видання Харківського державного інституту культури, 1998. – 360 с.*

227. ***Народная медицина*** *// Волынские губернские ведомости. – 1866. – №28. – С.217.*

228. ***Нидерле Л.*** *Славянские древности / Перевод с чешского Т.Ковалевой, М.Хазанова; ред. А.Л.Монгайта. – М.: Алетейа, 2000. – 592 с.: илл.*

229. ***Новикова М.*** *Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння / Упорядник М.Н.Москаленко. – К.: Дніпро, 1993. – С.7-29.*

230. ***Новицкий Я.П.*** *Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1913. – 42 с.*

231. ***О пользовании*** *некоторых лошадиных болезней простыми средствами // Полтавские губернские ведомости. Неофициальная часть. – 1850. – №8. – 22 февраля. – С.75-77.*

232. ***Онищук Антін.*** *Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зеленици, Надвірнянського повіта, 1907–1908 // Матеріали до української етнології. – Львів, 1899. – Т.XI. – Ч.2. – С.1-139.*

233. ***Пантюхов И.*** *О местной народной медицине // Киевлянин. – 1875. – №23. – 22 февраля. – С.2-3.*

234. ***Пантюхов И.*** *О местной народной медицине // Киевлянин. – 1875. – №31. – 13 марта. – С.2-3.*

235. ***Парубальський Л.*** *Примівка від усякої слабости, в Залучу над Збручем записав Л.Парубальський // Етнографічний збірник. – 1898. – Т.5. – С.99-105.*

236. ***Петров В.*** *Український фольклор: заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу // Берегиня. – 1996. – №3-4. – С.86-101.*

237. ***П.И.*** *Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате (Материалы для характеристики миросозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Харьковский сборник. – Харьков: Типография губернского правления, 1889. – Вып.3. – С.35-66.*

238. ***П.И.*** *Сила родительского проклятия по народным рассказам Харьковской губернии // Этнографическое обозрение. – 1889. – №3. – С.41-53.*

239. ***Полесские заговоры*** *(в записях 1970–1990) / Составление, подготовка текстов и комментарии Т.А.Агапкиной, Е.Е.Левкиевской, А.Л.Топоркова. – М.: Индрик, 2003. – 752 с.*

240. ***Пора-Леонтович А.Я., Ставровский Я.Ф.*** *Распределение населения Малороссии по территории, его этнографический состав, быт и культура // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. П.В.Семенова. – Репринтное издание, 1903 г. – Харьков: САГА, 2008. – Т.7: Малороссия. – С.90-127.*

241. ***Потапенко С.В.*** *Глины и глинистые породы Украинской ССР. – К.: Издательство архитектуры Украинской ССР, 1952. – 268 с.*

242. ***Пошивайло Ігор.*** *Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти. – Опішне: Українське Народознавство, 2000. – 432 с.: іл.*

243. ***Пошивайло Олесь.*** *Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.: іл.*

244. ***Примівка*** *від усякої слабости, в Залучу над Збручем записав Л.Парубальський // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т.5. – С.99-105.*

245. ***Природа и население*** *Слободской Украины. Харьковская губерния. – Репринтное издание, 1918. – Харьков: САГА, 2009. – 346 с.*

246. ***Рахно К.*** *Глиняний горщик: життя після смерті // Полтавська думка. – 2009. – №47. – 19 листопада. – С.15.*

247. ***Романютин А.А., Назаревич Р.Р.*** *Целебная глина // Медицина Украины. – 1995. – №2. – С.7-15.*

248. ***Рыбаков Б.*** *Язычество древних славян. – М.: Наука, 1994. – 608 с.*

249. ***Самойлович В.А.*** *Глина – универсальное лечебное средство // Медицинские вести. – 1998. – №2. – С.66-67.*

250. ***Сахаров И.П.*** *Сказания русского народа. – СПб.: Издание А.С.Суворина, 1835. – VIII, 240, 15, 13 с.*

251. ***Серебряннікова Наталія.*** *Традиційні уявлення про «уроки» у слов'янського населення Півдня України // Народознавчі зошити. – 2001. – №3. – С.508-511.*

252. ***Скрипник Ганна.*** *Народознавча спадщина Павла Чубинського з погляду сучасної етнології // Народна творчість та етнографія. – 2009. – №2. – С.4-22.*

253. ***Словесна магія українців*** */ Упорядник Валерій Фісун. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 104 с.*

254. ***Соляр О.*** *Українські «лікувальні» замовляння: проблема культурологічного контексту // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2003. – Вип.31. – С.156-164.*

255. ***[Спогади Куц Галини****, 1922 р.н. Кадниця, Богодухівський район, Харківська область] // Муравський шлях-97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упорядники М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. – Харків: видання Харківського державного інституту культури, 1998. – С.218.*

256. ***[Спогади Либи Катерини****, 1904 р.н. Знам'янка, Нововодолазький район, Харківська область] // Муравський шлях-97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упорядники М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. – Харків: видання Харківського державного інституту культури, 1998. – С.211.*

257. ***[Спогади Лубенської Галини**, 1911 р.н. Знам'янка, Нововодолазький район, Харківська область] // Муравський шлях-97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упорядники М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. – Харків: видання Харківського державного інституту культури, 1998. – С.210.*

258. ***[Спогади Солов'єнко Наталі**, 1935 р.н. Мирне, Краснокутський район, Харківська область] // Муравський шлях-97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упорядники М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. – Харків: видання Харківського державного інституту культури, 1998. – С.211.*

259. ***Средство против кашля у овец** // Волынские губернские ведомости. – 1866. – №29. – С.225.*

260. ***Старовинні замовляння** / Упор. Володимир Шкурупій. – Решетилівка: Альманах «Великдень», 1993. – 40 с.*

261. ***Стороженко М.К.** Сл.Ново-Астрахань (Старобельский уезд). Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1894. – Вып.8. – С.27-48.*

262. ***Стражний О.С.** Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність. – К.: Книга, 2008. – 368 с.*

263. ***Сумцов Н.Ф.** Заговоры. – Харьков: Типография К.Счасни, 1892. – [2], 16 с.*

264. ***Сумцов М.Ф.** Слобожане: Історико-етнографічна розвідка / Підготовка тексту і мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Репринтне видання, 1918. – Харків: АКТА, 2002. – 282 с.: іл.*

265. ***Сумцов Н.Ф.** Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – Т.XXVII. – №10. – С.18-51.*

266. ***Сумцов Н.Ф.** Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – Т.XXVII. – №11. – С.281-327.*

267. ***Сумцов Н.Ф.** Личные обереги от сглаза. – Репринтное издание, 1896. – Харьков: Редакционно-издательский отдел облполиграфиздата, 1991. – 20 с.*

268. ***Сумцов Н.Ф.** О народных воззрениях на демоническое происхождение болезней // Этнографическое обозрение. – 1889. – №2. – С.236.*

269. ***Сумцов Н.Ф.** Очерки народного быта: Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии. – Харьков: Типо-литография «Печатное дело» кн.К.Н.Гагарина, 1902. – 57 с.*

270. ***Таємна сила слова:** Заговори, замовляння, заклинання / Упорядник Г.Бондаренко. – К.: Товариство Знання України, 1992. – 32 с.*

271. ***Так лечились в старину.** – М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 1992. – 16 с.*

272. ***Татарский А.А.*** *Сл.Свято-Дмитриевка (Старобельский уезд). Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1894. – Вып.8. – С.1-26.*

273. ***Темченко А.І.*** *Міфологічні пари «вода-молоко», «вогонь-залізо», «сіль-очі» у магічно-обрядовій практиці українців (на матеріалі замовлянь до худоби) // Український селянин / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2002. – Вип.6. – С.27-30.*

274. ***1250 домашніх засобів*** *по лікуванню всіляких хвороб: Повний справжній простонародний лікарський порадник. – Репринтне видання, 1866. – Дніпропетровськ: Січ, 1993. – 232 с.*

275. ***Товстуха Є.С.*** *Лікувальна магія українців. – К.: Газета «Вечірній Київ», 1996. – 272 с.*

276. ***Топорков А.Л.*** *Перепекание детей в ритуалах и сказках восточных славян // Фольклор и этнографическая действительность. – СПб.: Наука, 1992. – С.114-118.*

277. ***Торен М.Д.*** *Русская народная медицина и психотерапия. – СПб.: ОАЗТ «Издательство «Литера», 1996. – 496 с.*

278. ***Трусевич И.*** *Зилле: Предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья // Киевлянин. – 1865. – №107. – С.423-424.*

279. ***Трусевич И.*** *Знахари, ведьмы и русалки: поверья, пословицы и песни жителей Полесья // Киевлянин. – 1865. – №69. – 15 июня. – С.2-3.*

280. ***Українське народознавство:*** *Навчальний посібник / За редакцією С.Павлюка, Г.Горинь, Р.Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.*

281. ***Українські замовляння*** */ Упорядник М.Н.Москаленко; автор передмови М.О.Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.*

282. ***Українські чари*** */ Упорядник О.М.Таланчук. – К.: Либідь, 1994. – 96 с.*

283. ***Успенский Б.*** *Филологические исследования в области славянских древностей. – М.: Издательство Московского государственного университета, 1982. – 245 с.*

284. ***Флоринский В.М.*** *Домашняя медицина. Лечебник для народного употребления. – СПб.: Издание А.С.Суворина, 1895. – Изд.6. – 486 с.*

285. ***Фольклорні матеріали*** *із збірки професора д-ра Ромуеля Кайндля // Етнографічний збірник. – 1898. – Т.5. – С.145-148.*

286. ***Франко І.*** *Гуцульські примівки // Етнографічний збірник. – 1898. – Т.5. – С.41-72.*

287. ***Хозяйственные заметки.*** *Средство для лошадей от опухолей и ран, натертых сбруею // Полтавские губернские ведомости: Неофициальная часть. – 1850. – №50. – 13 декабря. – С.428.*

288. ***Циркуляр медицинского департамента*** *губернского врачебного учреждения об испытании средства помещика Ловатова от водобоязни // Волынские губернские ведомости. – 1866. – №5. – С.55-56.*

289. **Чепа А.И.** *Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года // Киевская старина. – 1892. – Т.XXXVI. – №.1. – С.119-130.*

290. **Чубинский П.П.** *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. – СПб.: Типография В.Безобразова, 1872. – Т.1. – Вып.1. – 467 с.*

291. **Чубинский П.П.** *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1877. – Т.4. – 713, 45 с.*

292. **Чубинський П.** *Мудрість віків: (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. – К.: Мистецтво, 1995. – Кн.1. – 224 с.*

293. **Шарко Е.** *Из области суеверий малоруссов Черниговской губернии (Народная медицина и представления о загробной жизни // Этнографическое обозрение. – 1891. – №1. – С.168-175.*

294. **Швидкий С.М.** *Традиційна народна медицина українців Південної Слобожанщини: Історія розвитку, сучасний стан, регіональна специфіка: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.05. / НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського. – К., 2001. – 18 с.*

295. **Шкарбан А.** *Знахарство на Поліссі (за експедиційними матеріалами) // Полісся: мова, культура, історія: Матеріали міжнародної конференції. – К.: Поліграфічна дільниця Інституту економіки НАН України, 1996. – С.277-281.*

296. **Шкарбан А.** *Матеріали з народної медицини Житомирського Полісся // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження / За редакцією С.Павлюка, М.Глушка. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – Вип.2: Овруччина, 1995. – С.211-224.*

297. **Шкарбан А.** *Народна медицина Київського Полісся // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження / За редакцією С.Павлюка, М.Глушка. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – Вип.1: Київське Полісся, 1994. – С.204-216.*

298. **Шкарбан Андрій.** *Золотник // Народний лікар України. – 1996. – №5. – Травень. – С.7.*

299. **Шкерик-Донників Петро.** *Родини і хрестини на Гуцульщині // Матеріали до української етнології. – 1918. – Т.XVIII. – С.86-122.*

300. **Шмагало. Р.Т.** *Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст.: структурування, методологія, художні позиції. – Львів: Українські технології, 2005. – 528 с.: 742 іл.*

301. ***Шолохов М.*** *Поднятая целина / Составитель, предисловие, справочные и методические материалы Т.А.Касаткиной. – Минск: Полымя, 1986. – 747, [2] с.*
302. ***Шульгина Л.*** *Гончарство в с.Бубнівці на Поділлі // Матеріяли до етнології. – 1929. – Вип.2. – С.111-200.*
303. ***Шухевич Володимир.*** *Гуцульщина: Третя частина: Репринтне видання, 1902. – Верховина: Гуцульщина, 1999. – Видання 2. – 272 с.*
304. ***Шухевич Володимир.*** *Гуцульщина: П'ята частина: Репринтне видання, 1904. – Верховина: Гуцульщина, 2000. – Видання 2. – 334 с.*
305. ***Щербань О., Щербань А.*** *Як лікували колись «соняшниці» // Берегиня. – 2010. – №1. – С.5-7.*
306. ***Щербань Олена.*** *Нотатки про традиційні правила поводження з новим глиняним посудом // Український керамологічний журнал. – 2004. – №4. – С.91-94.*
307. ***Э. Ветеринария:*** *Лечение ящура // Прибавление к Полтавским губернским ведомостям. – 1845. – №8. – 24 февраля. – С.86-87.*
308. ***Эк. Зап. И. В. Э. О.*** *Верное и скорое средство от угара // Полтавские губернские ведомости: Неофициальная часть. Народная гигиена. – 1857. – №47. – 20 ноября. – С.363-370.*
309. ***Ящуржинский Хр.*** *Народный праздник Св. мучеников Маккавеев // Киевская старина. – 1889. – Т.XXVI. – №.8. – С.524-527.*

III. ВЕБ-САЙТИ

310. ***Золотник (пупок)*** *// http://lechis-sam.ks.ua/?page_id=203*
311. ***Катар желудка*** *(гастрит) // http://www.medinar.ru/k/103-2009-08-07-15-42-53.html*
312. ***«Навська дочка»:*** *до вияснення назви міфопоетичного образу західнополіського замовляння // http:// referaty.com.ua/ukr/details/1345/*
313. ***Традиції, звичаї, обряди,*** *вірування, свята стародавніх українців, українська міфологія, культура, цікаві факти, прикмети та повір'я. Український побут. Слово сім хвороб лікує (замовляння) // http://www.ukrlit.vn.ua/habits/axx4f.html*
314. ***Фото крестьян начала XX века*** *// http://www.perunica.ru/stfoto/3645-foto-krestyan-nach-xx-v.html*
315. ***Что можно вылечить*** *с помощью тепла // http://health.passion.ru/l.php/vylechit-s-pomostcu-tepla.htm*

АНОТАЦІЯ

Монографію присвячено вивченню специфіки використання глини й глиняного посуду в народній медицині українців. Уперше у вітчизняній керамології простежено історію накопичення знань і динаміку застосування методів народної медицини, пов'язаних із використанням глини й глиняного посуду впродовж XIX – початку XXI століття. Досліджено способи застосування глини з метою лікування як зовнішніх, так і внутрішніх хвороб людей і тварин. Реконструйовано народні способи приготування лікувальних засобів у глиняному посуді. Визначено асортимент посуду для лікувальних процедур. Узагальнено відомості про використання кераміки в знахарстві. Виявлено специфіку використання в народній медицині *«нових», «полив'яних», «спеціально продірявлених»* виробів. Висвітлено способи застосування глини й глиняного посуду в господарських захисних звичаях і обрядах, пов'язаних із тваринництвом. Досліджено побутування глиняних оберегів в українській традиційно-побутовій культурі.

У народній медицині глину здебільшого застосовували для лікування зовнішніх хвороб людей і тварин, частіше – у домашній медицині, аніж у знахарстві. Внутрішньо її стали вживати, починаючи з останніх десятиліть XX століття в результаті досліджень, пов'язаних із розвитком офіційної медицини.

Найбільш універсальними посудинами для приготування ліків були горщики. Окрім них, застосовували також глечики або ринки. Мазі від багатьох хвороб шкіри як людей, так і тварин готували в спеціально продірявлених посудинах.

Необхідними предметами українського знахарства впродовж XIX – середини XX століття були глечик, миска й горщик. Їх використовували як ємність для свяченої води й для тримання інших атрибутів знахарства (ніж, веретено, монети тощо) під час магічного зцілення від низки хвороб.

Глечики (глечик з пупом, глечик з хрестиком на шийці) й горщики були атрибутами симпатичної магії під час господарських звичаїв і обрядів, спрямованих на захист свійських тварин і птиці, молочних продуктів від зловмисних дій *«відьом», «уроків», «пристріту»*.

Своєрідним родинним оберегом в Україні була піч. З нею пов'язані численні звичаї й повір'я, оберегові дії, родинні обряди, лікувальні дії. Матеріальним оберегом була печина – шматочок печі, закопченої глиняної обмазки. Дієвим захистом від злих сил українці вважали й так званого Курячого Бога, роль якого виконували горщик чи глечик без дна, горловина розбитого кухля або глечика, надітий на тин (огорожу) горщик.

Аналіз семіотичних функцій глиняного посуду виявляє правило застосування в народній медицині нового посуду, що випливало з переконання про його ритуальну *«чистоту»,* й регламентованого розбивання.

Нині глиняний посуд вийшов із повсякденного вжитку, а тому його використання в сучасній народній медицині фіксується лише в поодиноких випадках.

Глиняний посуд Опішненського гончарного району першої третини XX століття в експозиції Музею мистецької родини Кричевських. Опішне, Полтавщина. 2013.
Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

SUMMARY

The monograph is devoted to the studying of the specific character of the usage of clay and earthenware in the folk medicine of the Ukrainians. The history of the accumulation of knowledge and the evolution of the usage of folk medical methods, connected with the usage of clay and earthenware during 19th – the early 21st centuries have been traced out in the Ukrainian ceramology for the first time. The ways of the usage of clay aimed at healing of both external and internal diseases of human beings and animals have been studied. The folk methods to make remedies in earthenware have been reconstructed. The range of pottery for treatment procedures has been ascertained. Information about the usage of ceramics in healing has been generalized. The specificity of the usage of the new, glazed, purposely perforated crockery in folk medicine has been discovered. The ways of the usage of clay and earthenware in the household protective customs and rites, connected with animal husbandry are elucidated. The existing of clay charms in the Ukrainian traditional culture has been studied.

In the folk medicine clay was used with the aim to heal the external diseases of human beings and animals for the most part, more often in folk self-treatment, than in sorcery. People began to take it internally, beginning with the late 20th century, as a result of some studies, connected with the development of official medicine.

Pots were the most universal vessels for the making of remedies. In addition to them, jugs or baking basins were used as well. Ointments for many skin diseases both human beings and animals has been made in purposely perforated clay vessels.

Items, necessary for the Ukrainian folk healing during the 19th – the mid- 20th century were a jug, a bowl and a pot. They were used as containers for consecrated water as well as vessels for keeping of other attributes of sorcery (knife, spindle, coins etc.) during the magic cure for a number of diseases.

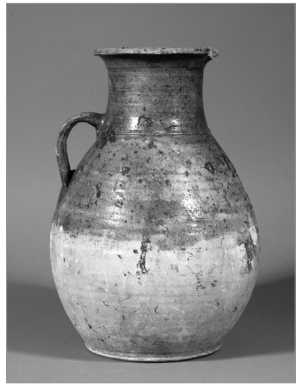
Jugs (a jug with the so-called navel, a jug with a little cross on the neck) and pots were the attributes sympathetic magic during the household customs and rites, purposed to protect domestic animals, poultry, and

dairy products from harmful actions of witches, evil curse (uroky), hex (prystrit).

The stove was a peculiar family charm in Ukraine. Numerous customs and beliefs, apotropaic activity, family ceremonies, therapeutic actions are connected with it. A piece of the sooty stove plaster (pechyna) was a material charm. The so-called Chicken God was considered to be an effective protection from evil forces among the Ukrainians. A bottomless pot or jug, a neck of a broken-down mug or a jug, a pot, put on a hurdle (a fence), acted as it.

The analysis of the semiotic functions of earthenware has ascertained the rule to use the new vessel in the folk medicine. It followed from the belief about its ritual cleanness and its regulated break.

Earthenware has got out of everyday use at present; therefore its usage could be fixed in the modern folk medicine only in solitary instances.

Автор невідомий. Тиквастий глечик (*«кувшин»*).
Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 39,4х31,7 см.
Євсуг, Луганщина. 1930-ті – 1950-ті.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-7099.
Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

АНОТАЦІЇ ДО ФОТОГРАФІЙ
на початку вступу, розділів та висновків*

ВСТУП (стор.12)

1. Автор невідомий. Миска. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 15,5х39,3 см. **Хмельниччина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-14254/К-13743. Публікується вперше*

2. Автор невідомий. Горщик. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 29,8х34,5 см. **Опішне, Полтавщина. Перша чверть XX століття.** *НД-9249. Публікується вперше*

3. Автор невідомий. Глечик. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 30,5х30,2 см. **Старі Млини, Полтавщина. Перша чверть XX століття.** *НД-8976. Публікується вперше*

4. Михайличенко Яків. Тиква (*«кубушка»*). Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 39х27,5 см. **Євсуг, Луганщина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-9766/К-9093. Фото Людмили Меткої*

5. Автор невідомий. Тиквастий глечик. Глина, ангоби, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, писання, 40х38 см. **Хомутець, Полтавщина. 1950-ті – 1960-ті.** *КН-7461/К-6899*

РОЗДІЛ І (стор.17)

6. Микола Островський. Горщик з покришкою. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 18х19,2; 3х11,5 см. **Меджибіж, Хмельниччина. 2002.** *КН-11732/К-11239. Публікується вперше*

7. Автор невідомий. Горщик. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, 25,9х27,4 см. **Опішне, Полтавщина. 1930-ті – 1940-ві.** *НД-8918. Публікується вперше*

8. Автор невідомий. Горщик. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 30,5х33,6 см. **Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-15524/К-14762. Публікується вперше*

9. Автор невідомий. Горщик. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, писання, 29х31 см. **Вінниччина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-8530/К-7913. Публікується вперше*

10. Гаврилюк Г. Горщик. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка, 12,5х14 см. **Адамівка, Хмельниччина. Середина XX століття.** *КН-1916/К-1864. Публікується вперше*

11. Автор невідомий. Горщик. Глина, ангоб, полива, гончарний круг, ліплення, крайкування, писання, 10,9х12,5х11,1 см. **Вінниччина. 1920-ті – 1940-ві.** *КН-12889/К-12445. Публікується вперше*

РОЗДІЛ ІІ (стор.42)

12. Автор невідомий. Глечик. Глина, гончарний круг, ліплення, 27,3х21,2 см. **Східне Поділля. Перша половина XX століття.** *КН-11530/К-11037. Публікується вперше*

13. Автор невідомий. Глечик. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 28,4х18,5 см. **Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.** *НД-1685. Публікується вперше*

14. Автор невідомий. Глечик. Глина, гончарний круг, ліплення, 22,4х18,5 см. **Лазьки, Полтавщина. Перша чверть XX століття.** *НД-1685. Публікується вперше*

15. Автор невідомий. Глечик. Глина, полива, гончарний круг, ритування, ліплення, 17,3х14,8 см. **Нова Водолага, Харківщина. 1930-ті – 1950-ті.** *КН-10355/К-9575. Публікується вперше*

16. Автор невідомий. Глечик. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 22х17,3 см. **Рокита, Волинь. Початок 1970-х.** *КН-6202/К-5863. Публікується вперше*

РОЗДІЛ ІІІ (стор.57)

17. Автор невідомий. Тиквастий глечик. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 32,9х31,7 см. **Миргородщина, Полтавщина. 1910-ті – 1930-ті.** *КН-11671/К-11178. Публікується вперше*

18. Сердюк Іван. Тиквастий глечик. Глина, ангоби, полива, гончарний круг, ліплення, писання, крайкування, 25,2х24,2 см. **Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-14188/К-13684*

19. Автор невідомий. Тиквастий глечик. Глина, гончарний круг, ліплення, димлення, лискування, 24х19,5 см. **Котельва, Полтавщина. Друга чверть XX століття.** *КН-7026/К-6583*

20. Автор невідомий. Тиквастий глечик (*«банька»*). Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 31,7х26,5 см. **Гайсин, Вінниччина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-15567/К-14814. Фото Людмили Меткої. Публікується вперше*

21. Автор невідомий. Тиквастий глечик. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, вдавлювання, ритування, 36,4х32,3 см. **Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-15604/К-14849. Публікується вперше*

22. Автор невідомий. Тиквастий глечик. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 29,4х24,5 см. **Старі Млини, Полтавщина. Перша чверть XX століття.** *КН-16002/К-15190. Публікується вперше*

До всіх фото: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Фото Тараса Пошивайла (окрім 4, 20)

РОЗДІЛ IV (стор.78)

23. Автор невідомий. Тиква (*«банька»*). Глина, ангоби, полива, гончарний круг, ліплення, мальовка, 22,9х18,8 см. **Коболчин, Чернівеччина. 1950-ті – 1970-ті.** *КН-16622/К-15729. Публікується вперше*

24. Автор невідомий. Тиква. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 30,7х24,4 см. **Головківка, Черкащина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-15447/К-14693. Публікується вперше*

25. Автор невідомий. Тиква. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 30,5х33,6 см. **Опішне, Полтавщина. Середина XX століття.** *КН-15525/К-14763. Публікується вперше*

26. Автор невідомий. Тиква. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 37,4х24,4 см. **Одещина. 1920-ті – 1950-ті.** *КН-13854/К-13390. Публікується вперше*

27. Автор невідомий. Тиква. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 21,7х17,7 см. **Опішне, Полтавщина. 1910-ті – 1920-ті.** *КН-11683/К-11190. Публікується вперше*

РОЗДІЛ V (стор.93)

28. Автор невідомий. Миска. Глина, полива, гончарний круг, 17,8х48 см. **Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1940-ві.** *КН-16255/К-15386. Публікується вперше*

29. Автор невідомий. Миска. Глина, полива, гончарний круг, 26х59 см. **Опішне, Полтавщина. 1910-ті – 1920-ті.** *КН-2884/К-2765. Публікується вперше*

30. Петро Півень. Миска. Глина, ангоби, полива, гончарний круг, писання, 14х14,6 см. **Вільхове, Полтавщина. 1930-ті.** *НД-452. Публікується вперше*

31. Капиніс Микита. Миска-*«кандійка»*. Глина, полива, гончарний круг, 9,8х28,6 см. **Попівка, Зіньківщина, Полтавщина. Кінець 1920-х – початок 1930-х.** *ТЗ 8-1. Публікується вперше*

32. Автор невідомий. Миска. Глина, гончарний круг, 9,8х22,2 см. **Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.** *НД-8792. Публікується вперше*

33. Автор невідомий. Миска. Глина, гончарний круг, 12,7х30,4 см. **Опішне, Полтавщина. Середина XX століття.** *НД-8776. Публікується вперше*

РОЗДІЛ VI (стор.158)

34. Автор невідомий. Друшляк. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, проколювання, 9,8х27,3 см. **Косів, Івано-Франківщина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-16850/К-15866. Публікується вперше*

35. Автор невідомий. Друшляк. Глина, гончарний круг, ліплення, лискування, проколювання, 10,1х31 см. **Вінниччина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-14238/К-13733. Публікується вперше*

36. Пошивайло Федір. Друшляк. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, проколювання, 9,7х24 см. **Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-18438/К-16771. Публікується вперше*

37. Автор невідомий. Друшляк. Глина, полива, гончарний круг, проколювання, 11х30,2 см. **Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-2889/К-2770. Публікується вперше*

38. Автор невідомий. Друшляк. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, проколювання, 9,2х24,5 см. **Опішне, Полтавщина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-7081/К-6614. Публікується вперше*

39. Автор невідомий. Друшляк. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, проколювання, писання, 13,2х28,3 см. **Адамівка, Хмельниччина. 1920-ті – 1930-ті.** *КН-14243/К-13738. Публікується вперше*

ВИСНОВКИ (стор.184)

40. Автор невідомий. Миска. Глина, полива, гончарний круг, 9,8х27,6 см. **Головківка, Черкащина. 1910-ті – 1930-ті.** *КН-12523/К-12037. Публікується вперше.*

41. Автор невідомий. Горщик. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, 27,7х33,5 см. **Опішне, Полтавщина. 1930-ті – 1950-ті.** *НД-5321. Публікується вперше.*

42. Автор невідомий. Дзбан. Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, 27,1х12,2 см. **Івано-Франківщина. 1920-ті – 1940-ві.** *КН-20286/К-18672. Публікується вперше*

43. Автор невідомий.Тиква. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 24,7х20,7 см. **Чернігівщина. 1940-ві – 1950-ті.** *КН-15292/К-14541. Публікується вперше*

44. Автор невідомий. Горщик. Глина, гончарний круг, ліплення, 30,5х31,2 см. **Старі Млини, Полтавщина. 1920-ті – 1940-ві.** *НД-8761. Публікується вперше.*

45. Автор невідомий.Тиква (*«банька»*). Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 22,9х18,8 см. **Чернівеччина. 1950-ті – 1960-ті.** *КН-16622/К-15729. Публікується вперше*

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абліцова Лариса 193
Агапкина Т.А. 206, 211
Алексеенко В.С. 203
Андрейченко (Оначко) Марія 16, 163, 193
Андрейченко Олексій 16, 63, 193
Андрушенко Оксана 16, 200
Антонович Володимир 23, 30, 32, 203, 248
Арандаренко Микола 19, 21, 141, 142, 151, 203, 195
Афанасьєв Олександр 106, 122, 165, 180, 203
Бабаніна Марина 4, 15
Бабенко Василь 32, 123, 144, 203
Байбурин А.К. 35, 203
Байрак Парасковія 193
Баранов Д.А. 210
Баранова О.Г. 210
Безобразов В. 215
Бекетова Ірина 16, 112
Бенда Орина 194
Білоус В. 195
Більга Парасковія 194
Бобринський Володимир 32
Богаевский П.М. 30, 203
Богатирьов П. 35
Бодуэн де Куртене И.А. 205
Болтарович Зоряна 36, 122, 203
Бондар Клавдія 194
Бондаренко Г. 213
Боренько Надія 15, 193
Боровик Сергій 16, 194
Боровська М.Г. 90, 174, 206
Боряк Олена 15, 103, 203, 210
Братчиков А. 23, 204
Булашев Е.204
В.К. 28, 44, 97, 99, 144, 146, 151, 204
В.Щ. 204
Вагилевич Іван 20
Василенко М.Г. 204
Василько Інна 204
Велес 182, 207
Велецкая Н.Н. 204
Веремейчик Ганна 194
Верхратський Сергій 28, 34, 62, 115, 122, 124, 128, 145-147, 166, 168, 193
Візір Наталя 15, 194
Власій, *святий* 182
Вовк Галина 70, 194
Вовк Хведір 204
Возна Валентина 194
Войтович Валерій 101, 196
Воропай О. 204
Гаврилюк Г. 86, 221
Гаврільєва Уляна 201
Гагарин К.Н. 213
Галаган Валентина 194
Галевич Остап 30, 118
Галя, *знахарка* 129
Гапличенко Митро 200
Гвоздевич С. 204
Гейко Анатолій 15, 194, 201
Гейко Ганна 194
Геннеп А., ван 204
Герман Ф.Л. 204
Глушко М. 215
Гнатюк Володимир 31, 204
Гоголь Микола 113
Годованець Євдокія 194
Голобородько Юрій 194
Головацький Яків 20, 23
Голоднова Віра 50, 194
Гонтар Т.А. 205
Гончар Софія 98
Гончарук М.Л. 208
Гордієнко В.І. 210
Горинь Г. 214
Горленко В.Ф. 205
Гошко Ю. 208
Гринько Катерина 97
Гринько Пелагея 97
Гринько, *родина* 98
Грінченко Борис 61, 70, 126, 205, 206
Грушевська К. 205
Гулая Любов 195
Гунчик І.В. 205
Гусар Людмила 16, 248
Гусар Наталя 195
Д. Н-ий 206
Давыдов 138
Даль Володимир 121, 126, 197, 205
Данильченко Н. 22, 28, 53, 60, 107, 142, 158, 165, 205
Дарре Адольф 204
Дем'ян, *святий* 182
Деміч Василь 53, 158, 205
Дерев'янко Тетяна 15,195
Дирдира Тиколя 166, 195
Дмитренко М.К. 206
Доманицький Володимир 73, 206
Древлянський Василь 206
Дударенко Наталя 201
Дунаєвська Л. 204
Дяченко Євдокія 187
Дяченко Людмила 14, 195
Еліаде М. 35
Еременко Любов 195
Єфименко Петро 23, 24, 107, 176, 198, 206
Жаворонок Юлія 16, 195
Жайворонок В.В. 206
Жаткович Юрій 29, 52, 75, 120, 206
Ждан В'ячеслав 4, 15
Заболотний Х. 193
Заєць Катерина 195
Запольський М. 30, 206
Захлистенко Ганна 195
Зеленін Дмитро 180, 206
Зимина Т.А. 210
Злоцький Теодозій 21
Зосимова Парасковія 196
Зубань Олена 16, 248
Зубенко Ганна 196
Зубрицький Михайло 82, 206
Іванов Петро 25, 26, 28, 30, 53, 99, 108, 143, 149, 151, 161, 162, 165, 169, 173, 206
Іванченко Ольга 196
Іванчук Уляна 196
Івоненко П.Н. 206
Ігнатенко (Колодюк) Ірина 4, 15, 36, 45, 206
Ількевич Григорій 20
Кайндль Раймунд Фрідріх 24, 42, 122, 128, 199, 207
Калашниковы Г.А. и А.М. 26, 207
Канівець Оксана 16
Капиніс Микита 60, 222
Карунна Ольга 16, 248
Касаткина Т.А. 216
Катков 198
Квітка-Основ'яненко Григорій 96, 207
Кирчів Р.Ф. 207, 214
Киршбаум В. 215
Клешня Ольга 196
Клименко Олена 16, 98
Кобилянська Ольга 96
Кобринський Володимир 123
Ковалева Т. 211
Коваленко 146
Коваленко Григорій 28, 30, 116, 122, 143, 145, 151, 207

Коваленко Лариса 15, 196
Коваленко Оксана 15, 168, 196
Ковальчук Ганна 201
Ковтун Н. 207
Козак Едвард 137
Козирщук Василь 30, 118
Колодюк (Ігнатенко) Ірина 45, 122, 125, 207
Короленко Володимир 9
Косміна Т.В. 210
Костенко Катерина 196
Костенко Ліна 96, 207
Котляревський Іван 95, 207
Кравченко Василь 33, 34, 207
Кравчук Марія 196
Красиков Михайло 116, 207, 210, 212, 213
Кричевський Василь 160
Кричевські, *родина* 218
Крищук Любов 196
Крутенко Наталя 207
Кузьма, *святий* 182
Куліш Пантелеймон 176, 208
Кульбака Валентина 16
Купчанко Григорій 21
Куц Галина 212
Куценко Раїса 197
Кучугура Варвара 197
Леві-Строс К. 35
Левкієвська Олена 180, 206, 208, 211
Ленкевич І. 208
Либа Катерина 212
Ликова Оксана 15, 197
Липа Ганна-Оксана 16, 139, 197
Лисак-Тамаренко 123, 208
Литвиненко (Пошивайло) Світлана 16, 71, 197
Литвинець Ольга 197
Ловатов 60, 214
Лоєвський Фелікс 22
Лотман Ю. 35
Лубенська Галина 213
Лютак Ольга 197
Львовский Л. 165, 208
Магдебура-Нога Олеся 208
Майструк Марія 16, 197
Маккавеи, *святые мученики* 27, 216
Макушенко Іван 164
Малинка Олександр 197
Мамычиха 138
Манжура І. 30, 207
Мареха Олександр 197
Маркевич Микола 21, 142, 208
Маркович Яків 79, 205
Мартиненко Марія 48
Марусов П. 26, 143, 165, 208
Маруся Чурай 96, 207
Мацієвський О. 208
Метка Людмила 4, 6, 8, 9, 10, 11, 13-16, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36, 38-40, 42-44, 46, 48-50, 52, 54, 56, 58-60, 62, 64-72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100-104, 106, 108, 109, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 122, 124-126, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 140, 142, 144-146, 148, 150, 152, 154, 156, 160, 162-164, 166, 168, 170-172, 174, 176, 178, 180, 182, 184-186, 188, 190, 192-202, 204, 206, 208-210, 212, 214, 216, 218, 220, 221, 248
Метка Ніна 170-172, 197
Метка Оксана 16, 197, 248
Микола, *святий* 182
Милорадович Василь 27-29, 52, 80, 81, 100, 122, 123, 132, 144, 145, 166, 173, 210
Михайліченко Яків 221
Михальчук Тетяна 197
Мишутін О. 193
Мойсієнко Віктор 37, 122, 124, 128, 173, 210
Монгайт А.Л. 211
«Морочиха», *костоправка* 196
Мосіна Мотрона 198
Москаленко М.Н. 211, 214
Мотика Ярослав 111
Мотиль Романа 16, 210
Назаревич Р.Р. 212
Настя, *знахарка* 129
Нидерле Л. 211
Никифорук Дмитро 114, 198
Никорович Сергій 54
Нікомкіна Галина 201
Новикова М.О. 203, 211, 214
Новицький Яків 32, 115, 122, 124, 128, 165, 211
Новиченко Анастасія 198
Овчаренко Людмила 4, 15
Олексенко Віра 198
Олійник Н. 205, 210, 212, 213
Онищук Антін 107, 211
Осадча В. 210, 212, 213
Островський Микола 221
Отрощенко Варвара 198
П.И. [Петро Иванов] 211
Павленко Килина 198
Павленко Одарка 198, 201
Павлов О. 204
Павлюк С. 4, 15, 214, 215
Паламар Тамара 16, 133, 150, 151, 198
Панасюк Галина 15, 16, 198, 248
Пантюхов Іван 22, 23, 211
Парубальський Л. 30, 119, 211, 212
Педченко Олена 198
Передерієнко В.А. 208
Петренко Олексій 16
Петров Віктор 177, 211
Пишненко Галина 198
Півень Петро 118, 222
Пічка Іван 157
Пічкур Марина 198
Подольська Галина 196
Подольська Катерина 191
Полковенко Т. 204
Пономарьов А.П. 210
Пора-Леонтович А.Я. 211
Порскало Катерина 155, 156, 162
Потапенко С.В. 211
Пошивайло (Литвиненко) Світлана 16
Пошивайло Богдан 15, 82
Пошивайло Валентина 199
Пошивайло Ігор 38, 212
Пошивайло Людмила 9
Пошивайло Олесь 4, 14, 37, 38, 62, 73, 83, 88, 89, 157, 167, 212, 248
Пошивайло Тарас 16, 56, 58, 60, 71, 73, 77, 79, 86, 89, 92, 98, 103-105, 115, 118, 125, 132, 146, 157, 183, 192, 220, 221
Пошивайло Юрко 16, 248
Пошивайло Федір 222
Прач Анастасія 130, 202
Пропп В. 35
Проценко Галина 199
Проценко Ганна 171, 199
Радченко Владислав 16, 248
Радченко Єфросинія 199
Рахно Костянтин 74, 212, 248
Рая, *знахарка* 129, 196
Ревунець Микола 199
Редчук Галина 16, 199
Рильський Максим 15, 16, 33, 34, 193, 203, 207, 215

Рогович О. 28
Романютін А.А. 212
Рубан О. 207
Рыбаков Б. 212
Ряднина Ніна 200
Самойлович В.А. 212
Сахаров Іван 19, 21, 142, 212
Свіріпа Світлана 204
Сворняк Ніна 200
Семенов П.В. 211
Семенова М. 210, 212, 213
Семенцова Віра 200
Семеня Одарка 200
Сердюк Іван 157, 183, 221
Серебряннікова Наталія 212
Скляр Марія 200
Скрипник Ганна 212
Славко Олена 200
Солов'єнко Наталя 213
Соломійчук Марія 200
Соляр Ольга 37, 212
Сосновська Тетяна 200
Сохоменко Дарина 200
Срезневський Ізмаїл 23
Ставровський Юліан 21
Ставровський Я.Ф. 211
Стороженко М. 26, 122, 143, 213
Стражний О.С. 213
Суворин А.С. 212, 213
Сумцов Микола 26, 27, 30, 53, 97, 102, 110, 144, 147, 159, 165, 170, 213
Таланчук О.М. 214
Татарський А.А. 26, 66, 214
Телевна Надія 200
Темченко Андрій 37, 214
Тернер В. 35
Титаренко Любов 200
Ткаченко Світлана 200
Товстуха Євген 88, 214
Топорков Андрій 166, 211, 214
Торен Марія 34, 35, 45, 214
Троцька Валентина 15, 200
Трусевич Іван 22, 107, 214
Українка Леся 210
Успенський Борис 181, 214
Устименко Олена 16, 248
Ушкалов Леонід 213
Федоренко Євдокія 201
Федоша Ганна 201
Фісун Валерій 204, 212
Флорінський Василь 149, 150, 214
Фрадкін Володимир 213
Франко Іван 28-30, 36, 51, 53, 118, 119, 122, 143, 145, 214
Хазанова М. 211
Ходачнікова Віра 201
Хрипун Тетяна 16, 248
Чепа Андріан 18, 28, 75, 106, 215
Черв'як Капітоліна 81
Чернюк Ганна 201
Чеслюк Єфросинія 201
Чирячка Пріська 96
Чубинський Павло 23, 24, 28, 45, 116, 142, 212, 215
Чумак Василина 201
Шарко Е. 215
Швидкий Сергій 36, 215
Шевченко Тарас 4, 9, 10, 15, 20, 29, 203
Шевчук Т.М. 204
Шекеря Іван 201
Шелепова Ганна 49
Шиян Лідія 202
Шкарбан Андрій 15, 36, 39, 40, 47, 50, 67, 80, 81, 111, 122, 124, 127, 128, 133, 138, 147, 167, 193-202, 215
Шкарбан Любов 202
Шкарбан Олена 202
Шкерик-Донників Петро 215
Шкурупій Володимир 213
Шмагало Р.Т. 215
Шолохов Михайло 137, 216
Штанько Галина 202
Шуляченко Надія 202
Шульгина Лідія 33, 98, 216
Шухевич Володимир 23, 31, 32, 53, 109, 110, 122, 123, 144, 146, 216
Щербань Анатолій 15, 64, 145, 147, 194, 216
Щербань Олена 16, 100, 101, 145, 147, 171, 197, 199, 216
Щолокова Валентина 31
Щукариха 138
Щукарь 138
Щупачинська Наталя 16, 134, 202
Э. 80, 216
Якубенко Марія 202
Яненко Софія 100, 101
Яценко Парасковія 202
Ящук Варвара 202
Ящуржинський Хрисанф 27, 28, 97, 144, 216

Metka Ludmyla 2

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Адамівка 86, 221, 222
Алупка 194
Андріяшівка 70, 194
АР Крим 194
Арапівка 162
Ахтырский уезд 27, 97, 213
Батьки 198
Бігунь 201
Богодухівський район 168, 212
Бойківщина 203
Бубнівка 33, 119, 216
Буковина 21, 118, 128
Бутківка 180, 200
Василькiв 70
Велика Павлівка 97, 98, 100,101
Велика Чернігівка 194
Великі Пріцьки 199
Вербівка 194
Вересня 194
Верховина 53, 216
Верховинщина 24
Вижницький повіт 51
Вишгородський район 198
Візня 52, 201
Вільхове 118, 222
Вільшана 197
Вінницька область 37
Вінниччина 49, 62, 79, 86, 115, 124, 127, 140, 145,147, 221, 222
Войнівка 197, 200
Волинська губернія 23, 204
Волинська область 73, 167, 197, 200
Волинське Полісся 37
Волинь 20, 33, 61, 72, 73, 81, 106, 221
Волынская губерния 204
Ворокомле 73, 197
Гавареччина 111
Гадяцький повіт 144
Гадяцький район 195
Гадяч 199, 202
Гайсин 196, 204, 221
Галичина 19, 30, 31, 205
Галушківка 193
Глибочок 200
Глібівка 198
Головківка 43, 108, 222
Горностайпіль 81, 201
Городецина 202
Городище 193
Гуцульщина 24, 31, 37, 42, 45, 63, 85, 88, 122, 123, 141, 143, 144, 178, 215, 216
Дворічанський район 197
Дибинці 48, 50, 120
Дмитрівка 168, 174, 196
Дніпропетровськ 195, 214
Дніпропетровська область 10, 40, 167, 193-196, 198, 200, 201
Дніпропетровщина 34, 39, 47, 52, 117, 128, 140, 146, 193
Довгопілля 30, 118, 119
Донецька область 10, 40
Донеччина 49, 168
Древняя Русь 203
Екатеринослав 203, 211
Екатеринославский край 203
Екатеринославщина 32, 211
Європа 19, 208, 209
Євсуг 11, 109, 220, 221
Єгорівка 161
Жаб'є 31, 53
Житомир 204
Житомирська область 10, 37, 127, 167, 194, 198, 199, 201
Житомирське Полісся 215
Житомирщина 39, 40, 45, 52, 127, 128, 132-134, 140, 167
Журавлиха 197
Завалля 111, 198
Закарпатська область 10
Закарпаття 37
Залуч 30, 211, 212
Западно-Русский край 23, 215
Західна Україна 20
Західне Полісся 128, 130
Збруч, *річка* 30, 211, 212
Зеленица 211
Зіньківський район 193-202, 209
Зіньківщина 60, 222
Злобичі 201
Знам'янка 168, 212, 213
Знам'янський район 174, 196
Іванківський район 194, 201
Івано-Франківська область 10, 40, 53, 114, 196-198, 200, 202
Івано-Франківщина 47, 49, 50, 54, 107, 222
Кабаняча, *слобода* 26, 143
Кабанья, *слобода* 208
Кагарлицький район 172, 199
Кадниця 168, 212
Калузька губернія 168
Кам'янець-Подільський 205, 206
Кам'янський район 194, 196
Камінь-Каширський район 73, 197
Канівський повіт 142
Капустине 173
Карпати 21, 24, 31, 39, 203
Катеринослав 32
Катеринославщина 115, 123, 124, 128, 144, 165
Київ 10, 19-21, 24, 113, 119, 197, 204-215
Київська губернія 23, 115
Київська область 10, 37, 40, 127, 167, 174, 193, 194, 196-199, 201, 202, 206
Київське Полісся 215
Київщина 24, 34, 48, 49, 50, 63, 81, 90, 104, 120, 123, 127, 128, 130, 140-142, 146, 167, 171, 172, 197, 199
Кіровоград 195, 203
Кіровоградська область 37, 40, 168, 174, 196, 197, 200
Кіровоградщина 168, 174
Коболчин 222
Колгоспівка 196, 200
Коломия 50, 54, 196, 202
Конятин 30, 51, 118
Копачі 90, 174, 206
Коростенський район 201
Корсунський район 196
Косів 200, 222
Косівський район 196
Котельва 192, 198, 221
Краків 113
Краснодонський район 193, 194, 195, 198, 200
Краснокутський район 213
Кузьминці 171, 172, 199
Куколівка 200
Кукувате 130, 193
Куп'янський повіт 25, 26, 143, 161
Куп'янщина 161
Купянский уезд 25, 99, 108, 169, 206, 211
Кути 31
Лазьки 221
Лемківщина 44, 100, 107, 208
Липовиця 196, 197
Литинский уезд 22, 107, 205
Лівобережна Україна 19, 20, 24, 37, 38, 113, 212

Лубенский уезд 27, 28, 100, 149, 210
Лубенський повіт 81, 89, 118, 144
Лубенщина 80
Луганська область 10, 40, 66, 193-195, 198, 200
Луганщина 11, 48-50, 63, 82, 109, 168, 169, 173, 180, 193-195, 198, 200, 202, 220, 221
Лузанівка 196
Луцьк 206, 210
Любовичі 198
Лютенські Будища 28, 44, 97, 144, 146
Лютенька 98, 195
Львів 15, 20, 29, 123, 197, 203, 205-208, 210-112, 214, 215
Львівська область 10
Львівщина 34, 111, 128, 146
Макіївка 208
Малинський район 198, 201
Малі Будища 73, 157
Малоросія 28, 146, 211
Маріупольський повіт 115
Меджибіж 221
Мельниківка 39, 64, 193, 194, 195, 201, 202
Микільське 26, 173
Миколаєвичі 201
Миколаївка 26, 173
Минск 216
Миргородщина 98, 221
Мирне 213
Міські Млини 195, 201
Млачівка 193
Могилів 194
Москва 19, 30, 113, 204-206, 208, 211, 212, 214
Мотійки 198
Мшанець 82, 206
Мюнхен 204
Н.-Прилука 128
Надвірнянський повіт 211
Наддніпрянщина 19
Народицький район 198
Нескучне 115
Нова Водолага 221
Ново-Астрахань, *слобода* 26, 143, 213
Нововодолазький район 168, 212, 213
Новомиколаївка 25, 143
Овечаче 115
Овруцький район 194, 201
Овруччина 215
Одеса 198
Одещина 222
Олександрійський район 197, 200
Олешня 161, 167
Онопріївка 197
Опішне 3, 4, 9-11, 14-16, 39, 43, 48-50, 54, 56, 58, 60, 64, 71, 73, 77, 79, 82, 86, 89, 90, 92, 98, 100-106, 108, 109, 113, 115, 118, 121, 125, 129, 130, 132, 145-147, 162-164, 169, 171, 177, 183, 192-202, 209, 212, 218, 221, 222, 248
Оране 194
Папуженці 202
Пархоменко 48, 49, 50, 82, 169, 193, 194, 200
Перещепино 193
Переяславский уезд 207
Переяслав-Хмельницький район 196, 199
Петербург 19, 23
Петриківка 47, 196, 198, 200
Південна Слобожанщина 36, 215
Південь України 39, 212
Північно-Дніпровське Лівобережжя 209
Поділля 22, 33, 34, 39, 60, 72, 83, 104, 109, 128, 141, 142, 146, 158, 165, 179, 216
Подільська губернія 23
Подольская губерния 22, 107, 205
Покуття 20
Полесье 22, 107, 214
Полісся 22, 36, 37, 39, 118, 124, 125, 173, 174, 206, 210, 215
Полісся України 215
Поліський край 207
Поліський район 193, 194, 202
Полтава 3, 4, 203, 207, 209
Полтавська губернія 19, 23, 31, 81, 97, 141, 173, 203, 207
Полтавська область 9, 10, 37, 40, 193-202, 209
Полтавський район 194
Полтавщина 19, 27, 28, 39, 44, 48-50, 52, 58, 60, 64, 66, 71, 73, 77, 86, 89, 90, 98, 100-106, 115, 118, 121-123, 125, 128-130, 140-147, 157, 160, 162, 163, 167, 168, 179, 183, 192, 221, 222, 218
Попівка 60, 129, 201, 209, 222
Почаїв 200
Правобережна Україна 20, 23
Прикарпаття 21, 31, 39
Путивльщина 24
Радомишльський район 201
Решетилівка 213
Рівненська область 10, 127
Рівненщина 39
Рожнятівський район 196, 197
Рокита 221
Роменський район 70, 194
Росія 102, 122, 142, 168, 204, 208, 211
Ружин 199
Ружинський район 199
Русь 204
Рязанська губернія 102
Санкт-Петербург 210, 212, 214, 215
Святодмитріївка, *слобода* 26, 66, 214
Середнє Полісся 36
Середня Наддніпрянщина 39
Сибір 45
Слобідська Україна 10, 26, 39, 162, 173, 209, 212
Слобожанщина 9, 25, 36, 39, 144, 165
Смілянський район 193-195, 201, 202
Снятинський район 114, 198
Сорочинці 113
Сотники 196
Сотницьке 201
Спищина 21
Ставищанський район 197
Старі Вороб'ї 198
Старі Млини 103, 221, 222
Старобельський уезд 25, 99, 108, 206, 207, 213, 214
Старобільський повіт 26, 63, 66, 106, 143, 165, 173
Старобільський район 180, 200
Старосамбірський повіт 82
Стовп'яги 196, 199
Судіївка 194
Сумська область 10, 40, 194
Сумщина 37, 49, 70, 168
Східне Поділля 56, 221
Тальнівський район 197, 200, 202
Тернопільська область 10
Тернопільщина 49
Троянів 132
Угорська Русь 29, 52, 75, 206
Украинская ССР 211

Україна 3, 4, 9, 10-12, 14-16, 18, 20, 23, 24, 28, 29, 32-35, 38-40, 42-44, 46, 52, 53, 56, 57, 59, 62, 75, 79, 82, 86, 87, 89-91, 94, 95, 106, 121, 127, 130, 141, 142, 144, 146, 148, 154, 166, 168, 170, 176, 178, 180, 181, 183-185, 189, 190, 193, 203, 205, 207, 209, 210, 212, 214, 215, 218
Харків 19, 25, 27, 209, 210, 212
Харківська губернія 25, 27, 30, 60, 97, 100, 108, 165, 173, 206, 207, 211, 212-214
Харківська область 10, 40, 197, 212, 213
Харківщина 39, 48, 49, 67, 71, 105, 115, 116, 122, 126, 141, 143, 149, 163, 168, 178
Харьков 204, 211-213
Хмельниччина 39, 84, 86, 92, 221, 222
Хомутець 77, 221
Хорошилово 195, 198
Царичанський район 193-196, 198, 200, 201
Центральне Полісся 36, 128, 207
Черкаси 214
Черкаська область 10, 37, 40, 72, 167, 193-197, 200-202
Черкащина 39, 43, 47, 48, 49, 50, 64, 108, 120, 127, 140, 147, 173, 193, 222
Чернигов 205
Черниговская губерния 205, 215
Чернівецька область 10, 118
Чернівеччина 222
Чернівці 207
Чернігівська область 167
Чернігівщина 45, 108, 161, 167, 172, 222
Чорнобильський район 130, 174, 193, 206
Шендерівка 142
Шполянський район 173
Шульгівка 195, 200
Яворів 85
Яреськи 160

Ukraine 2, 220
Ypishne 2
Poltava 2

Інформація

Павло Пічка. **Макітра.** Глина, гончарний круг, лелення, ангоб, лискіння, полива, термопа. 34,6х66 см. Малі Будища, Полтавщина. Кінець XIX–початок XX століття
© Видавництво «Українське Народознавство», 2010. © Юрій Пошивайло, фото, дизайн, 2010. © Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2010

Опішне

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Нині селище Зіньківського району Полтавської області; близько 6 тисяч жителів. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 №878 селище включено до «Списку історичних населених місць України». **Один із наймогутніших і найславетніших центрів культурної самобутності українців, загальновизнана столиця українського гончарства.**

На території містечка досліджено городище скіфського часу «Кардашів вал» (IV–III ст. до н.е.), городище роменської археологічної культури (VIII ст.). Неподалік знаходиться одне з найбільших городищ скіфського часу – Більське. **1737 року в Опішному утворилася перша в Україні й тривалий час найбільша в Російській імперії Опішненська компанія селітроварних підприємств.** У добу середньовіччя в містечку збудовано **розгалужену систему підземних ходів, які планується музеєфікувати**.

У XIX столітті Опішне стало одним із найбільших і найвизначнішим гончарним осередком України. У місцевому гончарстві на початку XX століття було зайнято більше тисячі осіб. Вироби гончарів продавалися не лише в українських губерніях, а й у багатьох країнах європейського та американського континентів. 1894 року в Опішному було відкрито **першу в Лівобережній Україні земську губернську навчально-показову гончарну майстерню**. (Донині зберігся один із будинків майстерні, зведений 1916 року за проектом всесвітньо відомого українського мистця Василя Кричевського в стилі українського модерну). **Опішне – єдиний в Україні осередок традиційного гончарства, де вже більше століття розвивається гончарне шкільництво.**

В Опішному **функціонували найбільші в Україні гончарний завод «Художній керамік»**, що знаходився в системі «Укрхудожпрому», **та гончарний завод «Керамік»**, підпорядкований «Укоопспілці». **Завод «Художній керамік», заснований 1929 року, був найстарішим і найзнаменитішим гончарним підприємством в Україні.** Нині тут **діють приватні гончарні художні майстерні відомих українських мистців**, заслужених майстрів народної творчості України – Михайла Китриша, Василя Омеляненка, Миколи Пошивайла та багатьох молодих майстрів кераміки. Дванадцять гончарів стали членами Спілки художників України. Творчість 8 гончарів відзначено почесним званням «Заслужений майстер народної творчості України», трьох (єдиних з гончарів України!) – Державною премією України імені Тараса Шевченка, одного – Всеукраїнською літературно-мистецькою премією імені Івана Нечуя-Левицького.

Опішненська кераміка стала своєрідним етнічним символом української культури XX століття. (Найбільш влучно про це сказав, побувавши в Опішному, колишній посол Польщі в Україні Єжи Бар: «Я думав, що глину побачу, а побачив народ»). Саме тому усвідомлення україноствердуючого покликання Опішного і дбайливе плекання головного дійства в цьому священному куточку України – гончарства – мають стати наріжним каменем культурної політики Української Держави.

З гончарством Опішного пов'язана творча доля знаменитих українських мистців: гончарів – **Федора Чирвенка, Остапа Ночовника, Івана Гладиревського, Василя Поросного**; художників-керамістів – **Юрка Лебіщака, Осипа Білоскурського, Петра Вауліна; художників – Василя Кричевського, Сергія Васильківського, Миколи Самокиша, Опанаса Сластьона, Єлизавети Трипільської, Леоніда Позена**; письменників – **Андрія Заливчого, Якова Майстренка, Василя Вражливого-Штанька, Олександра Косенка**, історика літератури **Назара Фіялковського**; археолога **Івана Зарецького**; етнографів – **Віктора Василенка, Михайла Русова, Федора Вовка, Якова Риженка, Костянтина Мощенка**; керамолога й мистецтвознавця **Юрія Лащука**; публіциста й політичного діяча української діаспори **Івана Майстренка**.

Містечко стало місцем проведення Установчого з'їзду Українського керамічного товариства (2000). Тут знаходиться постійнодіючий виконавчий орган УКТ – Правління.

В Опішному нині функціонують три заклади державного значення: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному **(на пострадянському просторі, у країнах Центральної і Південної Європи аналогів немає)**, Державна спеціалізована художня школа-інтернат I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» **(на пострадянському просторі, в інших країнах Європи аналогів немає)**, Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України **(на пострадянському просторі аналогів немає)**. Сформувався численний науковий колектив, інтелектуальний потенціал якого в сфері дослідження гончарства не має рівних в Україні

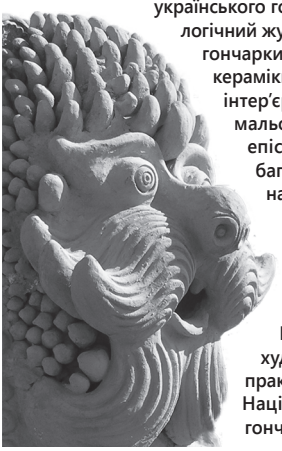
На буревійних шляхах історії містечко не раз дощенту спалювали чужинці,
але воно, немовби Фенікс із попелу, знову й знову воскресало,
щоразу постаючи ще потужнішим Осердям Народної Духовності.
Занепали скіфські, праслов'янські городища, завмерло середньовічне козацьке
містечко, проте не зник на приворсклянських пагорбах Божий Дар Плекання Краси.
У найтрагічніші і найзастійніші часи вогнецвітне мистецтво Опішненських
Гончарів утверджувало Непоборність Народного Духу.
Нерукотворний Духовний Храм протистояв імперським намаганням
зруйнувати Генотип Національної Свідомості.
Інтенсивність нівелювання Основ Етнобуття – прямо пропорційна стану гончарства:
чим більше воно занепадає, тим помітніше деградує суспільство,
тим глобальніші катастрофи загрожують планеті.
Та обставина, що Опішне й сьогодні лишається одним із найбільших осередків
ГОНЧАРСТВА в Україні, виявляє його месіянську роль для Українського Суспільства.
Саме тому усвідомлення сакрального покликання Опішного і дбайливе плекання
головного дійства в цьому священному куточку України — ГОНЧАРСТВА —
поступово стають наріжним каменем культурної Політики Української Держави.
Спрагло припадіть до цього Предковічного джерела Духовності Нації,
звідки незлічимими струмочками розтікається в широкий світ,
у батьківські і чужинецькі краї потужна енергетика Космічної Гармонії!
Пізнайте Благодать Спілкування з Предивним Світом Нетлінної Краси!
Гончарство – індикатор Духовного Здоров'я Нації.
Кожний Гончар – Творець, і чим більше таких Особистостей, тим щільнішу
світлоносну Ауру Суспільства вони вибудовують, тим потужніше остання
протистоїть деструктивним космічним силам, Антидуху.
Гончарство – наймогутніша, хоча і найутаємниченіша Твердиня
Самозбереження Нації, джерело її Поступу.
Як не пригадати тут особливе обожнення гончарства японцями!
Чи не в цьому одна з передумов становлення й розвитку
авангардної нації сьогодення?!
У поруйнованому й сплюндрованому Українському
Світі утаємничений Духовний Потенціал Опішного
постає Великоднім Камертоном,
за яким найтонші почування й діяння
Українців налаштовуються
на гармонійний лад

З дня на день, через літа у віки творить Опішне
гончарний літопис українського буття.
Таїна його Величі – за сімома замками Історії.
Джерела її Сили – лише для Посвячених у Апостоли Народного Духу.
Опішне творитиме Україну і хвилюватиме нас доти, доки залишатиметься
нерозгаданою таїна його наснаги, допоки на сторожі його джерел поставатимуть
світлоносні гончарі – чарівники-царі неосяжних вершин
Людського Животворящого Вогню, провідники Космічного Ладу.
Їхніми заповітними руками Опішне промовляє до Нас
Великомудрістю Предків.
Вслухаймося разом!

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

11 березня 1986 року в Опішному, за дорученням Ради Міністрів України, засновано Музей гончарства. Через три роки (03.11.1989) прийнято постанову про формування на його базі Державного музею-заповідника українського гончарства – етномистецького науково-дослідного і культурно-освітнього закладу, національної гончарної скарбниці України. Враховуючи виняткове значення музею-заповідника в справі збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини, а також його роль у розвитку національно-культурних традицій українського народу, Указом Президента України від 29.03.2001 року №220/2001, закладу надано статус національного.

Діяльність музею-заповідника спрямовано на збирання польових матеріалів, формування колекцій, наукове дослідження й популяризацію українського гончарства. У його структурі функціонують: Гончарська книгозбірня України, яка має найбільшу в Україні збірку літератури з проблем українського та світового гончарства; Національний архів українського гончарства; видавництво «Українське Народознавство», яке готує до видання літературу з проблем гончарства та українського народознавства, зокрема національний культурологічний щорічник «Українське гончарство», національні наукові щорічники «Українська керамологія», «Бібліографія українського гончарства», національний науковий часопис «Український керамологічний журнал»; Меморіальні музеї-садиби гончарської родини Пошивайлів, гончарки Олександри Селюченко, філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа, в яких у недоторканому вигляді збереглися інтер'єри жител, предмети побуту, гончарні твори та декоративні мальовки, вишивки, народні картини, безліч фотографій та багата епістолярна спадщина (листи, щоденники тощо). Найголовніше багатство музею – фондова колекція гончарних виробів, на сьогодні найбільша в Україні, яка щороку поповнюється.

Музей ініціював проведення в Опішному Всеукраїнських симпозіумів монументальної кераміки «Поезія гончарства на майданах і парках України», Національних симпозіумів гончарства, у результаті яких з'явилася унікальна Національна галерея монументальної кераміки, розміщена просто неба; Всеукраїнських гончарських фестивалів, Національних конкурсів художньої кераміки, Міжнародних і Всеукраїнських науково-практичних конференцій і семінарів з проблем гончарства, Тижнів Національного Гончарного Здвиження, свята Національного Дня гончаря

Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України

На базі Науково-дослідного центру українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному 2000 року було засновано нову академічну наукову установу – Інститут керамології як відділення Інституту народознавства НАН України. За короткий проміжок часу, що минув відтоді, Інститут керамології став провідним в Україні у галузі керамології, ствердивши пріоритетні позиції України в розвитку цієї новітньої наукової дисципліни. Головною метою діяльності Інституту керамології є комплексне вивчення гончарства як феномена людської діяльності; проведення фундаментальних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про закономірності виникнення й розвитку гончарства, його роль і місце в традиційно-побутовій і сучасній культурі українців та інших народів світу; проведення прикладних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про глини та вироби з них, їх використання для примноження національного багатства Української Держави. Вчені Інституту вивчають гончарство на території України від найдавніших часів до наших днів; проводять польові керамологічні, археологічні та лінгвістичні експедиції в різних регіонах країни; формують Національний інформаційний банк даних про гончарство, вивчають і узагальнюють світові досягнення в галузі керамології.

Нині ведеться підготовка фундаментальної багатотомної енциклопедії «Українське гончарство», «Національного словника українських гончарів» та інших наукових праць

Державна спеціалізована художня школа-інтернат I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному»

1997 року в структурі Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному було створено перший і єдиний в Україні подібного типу спеціалізований навчальний мистецький заклад – Колегіум мистецтв у Опішному. 04.12.2001 року його було реорганізовано в Спеціалізовану художню школу-інтернат I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному». З 2004 року – це Державна спеціалізована художня школа-інтернат I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному», підпорядкована Міністерству культури і туризму України.

Мета закладу: здобуття загальної середньої освіти, національне художньо-естетичне виховання дітей і підлітків, усебічний розвиток їх таланту, природних здібностей; виховання високоосвічених, фізично здорових, духовно розкутих і вільних людей, з прагненням до правди, добра і краси, здатних на незалежні судження й оцінки, з широким світоглядом, які турбуються про розвиток і збереження своєї культури, поважають інші народи; творення гармонійно розвиненої особистості з високим культурним потенціалом, розвиненим почуттям прекрасного, усталеними художніми смаками, готовністю до практичної творчої діяльності. Колегіум спеціалізується на опануванні гончарства.

Мистецький заклад став творчою базою Всеукраїнських гончарських фестивалів та Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів

Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Меморіальний
МУЗЕЙ-САДИБА
всесвітньо відомої гончарки
Олександри Селюченко

www.opishne-museum.gov.ua
www.poshyvailo-potters.gov.ua
www.ceramology.gov.ua

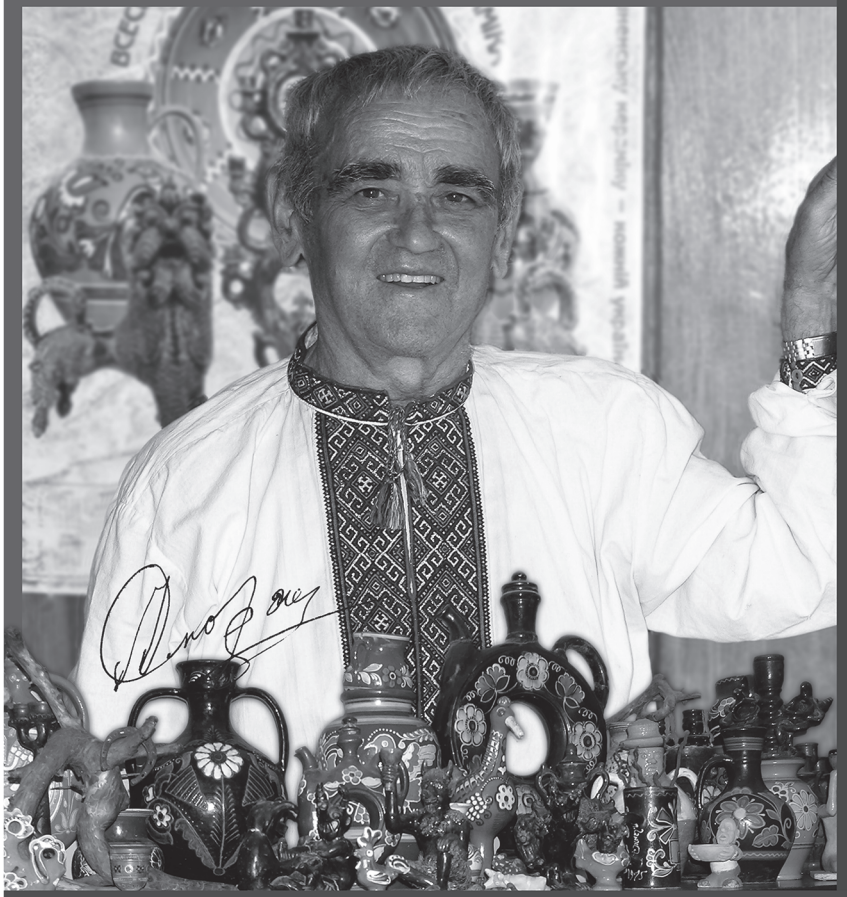
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 38 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 38 05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

Мандруймо гончарською столицею України!

Олександра Селюченко за роботою в Музеї народної архітектури та побуту України (розлогий фото);
твори майстрині з фонду Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (макарка та дудяте музик-садиба. Фото Олеся Пошивайла
© Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2008. © Юрко Пошивайло, дизайн, 2008

Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному
Меморіальний
МУЗЕЙ-САДИБА
гончарської родини
Пошивайлів
Мандруймо
гончарською столицею
України!
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 38 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 38 05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net
www.opishne-museum.gov.ua
www.mistvalo-poltavs.gov.ua
www.ukraine.com.ua

Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Мандруймо гончарською столицею України!

Міські Млини, Полтавщина, 38165, Україна
Тел.: +38 (0532) 652773, +38 (094) 9631773, +38 (05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

www.opishne-museum.gov.ua
www.ceramology.gov.ua
www.poshyvailo-potters.gov.ua

МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-САДИБА
філософа й колекціонера
опішнянської кераміки
Леоніда Сморжа

© Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2010 – © Олесь Пошивайло, фото, 2010 – © Юрко Пошивайло, дизайн, 2010

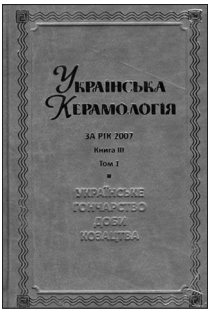
МУЗЕЙ МИСТЕЦЬКОЇ РОДИНИ КРИЧЕВСЬКИХ

МУЗЕЙ МИСТЕЦЬКОЇ РОДИНИ КРИЧЕВСЬКИХ

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Будинок Кричевського-Лебіщака
(вул.Партизанська, 2, Опішне, Полтавщина, Україна, 38164; тел./факс +38 (05353) 42416;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net; www.opishne-museum.gov.ua)

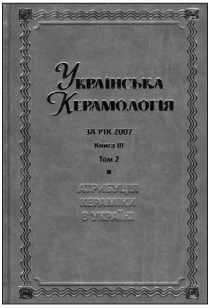
КЕРАМОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ 2011–2013

Українська Керамологія:
Національний науковий щорічник. За рік 2007.
Українське гончарство доби козацтва.
– Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.1. – 264 с., іл.

80 грн.

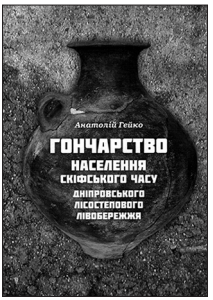
Перший том третьої книги Національного наукового щорічника «Українська керамологія» присвячено українському гончарству доби козацтва. До нього ввійшли доповіді Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва» та статті вітчизняних керамологів, присвячені гончарству XVI – XVIII століть.
Для керамологів, істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться культурною спадщиною України

Українська Керамологія:
Національний науковий щорічник. За рік 2007.
Атрибуція кераміки в Україні.
– Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.2. – 376 с., іл.

110 грн.

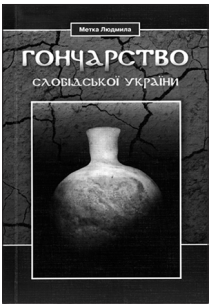
У другому томі третьої книги Національного наукового щорічника «Українська керамологія» подано матеріали Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Сучасні проблеми атрибутування керамологічних колекцій в Україні» та статті, присвячені тотожній тематиці.
Для керамологів, істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться культурною спадщиною України

Гейко Анатолій.
Гончарство населення скіфського часу
Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 248 с., іл.

50 грн.

Монографію присвячено реконструкції гончарства населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Здійснено огляд історії дослідження поселенських і поховальних пам'яток. Аналіз і узагальнення матеріалів, у поєднанні з комплексним застосуванням методів техніко-природничих наук, експериментального моделювання, етноархеології, дозволили реконструювати технологію виготовлення глиняного посуду, з'ясувати його асортименті призначення.
Для керамологів, археологів, істориків, музейних працівників, викладачів та вчителів історії, краєзнавців, а також усіх, хто цікавиться стародавньою історією України.

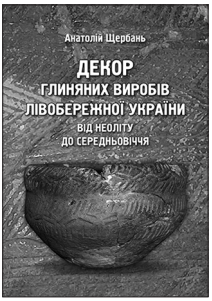
Метка Людмила. 50 грн.
Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття.
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 240 с., іл.

Монографія є першим комплексним дослідженням гончарства Слобідської України другої половини XIX – першої половини XX століття. В її основу покладено матеріали, зібрані автором у польових керамологічних експедиціях упродовж 2001–2004 років.
Для керамологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, музеєзнавців, усіх, хто цікавиться минувшиною рідного краю.

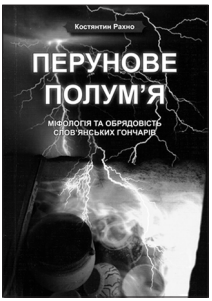
Овчаренко Людмила. 60 грн.
Гончарство Макарового Яру (друга половина XIX – перша половина XX століття).
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 252 с., іл.

Здійснено комплексне керамологічне дослідження гончарства крайнього східного гончарного осередку України. Охарактеризовано джерела й літературу з питань гончарства в с.Макарів Яр. Відтворено історичний розвиток місцевого промислу, з'ясовано причини його занепаду. Реконструйовано технологічний процес кустарного виробництва глиняних виробів; вивчено їх асортимент, функції, художні ознаки та способи збуту. Проаналізовано роль повітового земства у розвитку гончарного осередку. Вивчено обставини заснування, аспекти діяльності, вплив на промисел місцевої гончарної школи.
Для керамологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, музеєзнавців, усіх, хто цікавиться минувшиною рідного краю.

Щербань Анатолій. 50 грн.
Декор глиняних виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя. *– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 248 с., іл.*

Монографію присвячено дослідженню декору глиняних виробів самобутнього історико-культурного регіону – Лівобережної України – впродовж останньої третини VII тисячоліття до н.е. – XIII століття. Уперше проаналізовано майже восьмитисячолітню історію декору кераміки. Вивчено технологію нанесення декору, особливості елементів і композицій орнаментів, висловлено гіпотези щодо їх функцій.
Для керамологів, археологів, істориків, етнологів, мистецтвознавців, музейних працівників, краєзнавців, усіх, хто цікавиться мистецькою спадщиною давнього населення України.

Рахно Костянтин. 150 грн.
Перунове полум'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів.
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 448 с., іл.

Монографія є першим комплексним дослідженням ролі й місця міфо-ритуальних аспектів гончарства у традиційній культурі слов'янських народів. Уперше в керамології й етнології на підставі аналізу традиційних гончарських звичаїв та обрядів виготовлення посуду реконструйовано міфопоетичні уявлення слов'ян про процес гончарювання. Виявлено й охарактеризовано зв'язок гончарного ремесла з основними образами слов'янської міфології, зокрема, з богом грому Перуном, у контексті базових структур міфологічної моделі світу.
Для керамологів, етнологів, фольклористів, істориків, релігієзнавців, етнолінгвістів, мистецтвознавців і всіх, хто цікавиться міфологією, фольклором і традиційною культурою слов'ян.

160 грн.

ТРЕТЯ Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (1 липня – 30 жовтня 2011): Альбом-каталог.

– Опішне: Українське Народознавство, 2012. – 408 с.: іл. + DVD

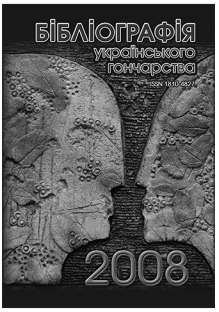
Про наймасштабнішу мистецьку подію в галузі української художньої кераміки 2011 року – ТРЕТЮ Національну виставку-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!». На ній було представлено найвидатніші досягнення вітчизняних мистців 2010 – першої половини 2011 року. Національні Виставки-Конкурси перетворилися в неформальні національні форуми творців української гончарної культури, щорічні з'їзди майстрів-гончарів, художників-керамістів, керамологів і мистецтвознавців.

У фундаментальному науковому альбомі-каталозі подано відомості про учасників і членів Журі, каталог, анотації й концепції експонованих творів, фотолітопис подій, прес-бібліографію й багато інших матеріалів, важливих для осмислення унікального мистецького явища. Також опубліковано аналітичні статті відомих учених, роздуми мистців про актуальні питання розвитку сучасної художньої кераміки в Україні та світі, художні пошуки й здобутки, дискусійні питання організації й проведення Виставки-Конкурсу.

Видання продовжує академічну керамологічну серію «УКРАЇНА ГОНЧАРНА», яка знайомить читачів із творчим доробком учасників національних керамологічних виставок, конкурсів і симпозіумів.

Додатком до альбому є DVD-диск із відеофільмом про перебіг подій Виставки-Конкурсу.

Для художників-керамістів, майстрів-гончарів, керамологів, мистецтвознавців, культурологів, етнологів, музеєзнавців, краєзнавців, викладачів і студентів мистецьких навчальних закладів, керівників художніх галерей і музеїв, кураторів виставок.

Бібліографія українського гончарства. 2008: Національний науковий щорічник.

280 грн.

– Опішне: Українське Народознавство, 2012. – Вип.10. – 408 с.: іл.

Національний науковий щорічник охоплює публікації про українське гончарство, кераміку, керамологію, які побачили світ в Україні 2008-го року. Тематичне спрямування матеріалів – археологія, історія, етнографія і мистецтво гончарювання. До реєстру включено книги, брошури, журнали, буклети, статті, повідомлення, що надійшли до Гончарської книгозбірні України та Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, а також Керамологічної бібліотеки України й Українського керамологічного архівного фонду Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Усі бібліографічні позиції мають анотації й суцільну нумерацію, починаючи з першого випуску. Подано додаток публікацій 2007 року, огляди й рецензії керамологічної літератури, інформацію про нові надходження до Гончарської книгозбірні України та Керамологічної бібліотеки України; короткі біографії й статті про відомого сучасного художника-кераміста Василя Боднарчука та відомого українського вченого, академіка НАН України, професора Степана Павлюка; список добродійників.

Для керамологів, етнологів, істориків, археологів, мистецтвознавців, краєзнавців, бібліотечних працівників, викладачів і студентів вищих навчальних закладів.

140 грн.

ДРУГИЙ Національний фотоконкурс у Опішному «Гончарні ВІЗІЇ країни» (30 червня – 30 жовтня 2011): Альбом-каталог.

– Опішне: Українське Народознавство, 2012. – 192 с.: іл. + DVD

Про найбільш резонансну подію в галузі української керамологічної фотографії 2011 року – ДРУГИЙ Національний фотоконкурс «Гончарні ВІЗІЇ країни». Наукове видання постає ефективним інструментом суспільного осмислення унікального мистецького явища, його аналізу, як учасниками імпрези, так і вченими, мистцями, глядачами. Подано відомості про фотомистців і членів Журі, каталог експонованих творів, фотолітопис подій, прес-бібліографію, інші важливі матеріали.

Альбом-каталог відображає калейдоскопічний спектр проблем і досягнень сучасної гончарної культури України: постаті, шокуючі події і явища, красу творів і містику їх сприйняття глядачами й користувачами. Фотомистці досліджують психологію сприйняття глиняних виробів, первісне бажання людини уподібнюватися кераміці, виявляють ефекти містерії та зв'язку гончарства з надприродним, утаємниченим, фетишизмом, тотемізмом, з ритуальними практиками минулого, жертвоприношеннями, народженням нового й поверненням до минулого...

У виданні також йдеться про інші національно значущі заходи, що одночасно відбувалися в Гончарній столиці України – містечку Опішному, що в Полтавщині: відкриття єдиної в світовій культурі СТІНИ ГОНЧАРНОЇ СЛАВИ УКРАЇНИ; фотовиставку ПЕРШОГО Національного конкурсу керамологічних музейних експонатів «КераМузЕк–2011» та виставку Національного мистецького конкурсу «Національний музей гончарства – перлина України XXI сторіччя!»; повноцінне повернення імені славетного мистця, академіка Василя Кричевського на культурно-духовне поле Новітньої Української Держави й заснування Музею мистецької родини Кричевських.

Для керамологів, мистецтвознавців, культурологів, етнологів, музеєзнавців, краєзнавців, керівників художніх галерей і музеїв, кураторів виставок, художників-керамістів, народних майстрів і аматорів гончарства.

130 грн.

Міщанин Віктор.
Репресивні заходи радянського тоталітарного режиму в галузі традиційного гончарства України (1930-ті – 1950-ті роки).

– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 736 с.: іл.

Монографія є першим ґрунтовним дослідженням репресивних заходів радянського тоталітарного режиму в галузі традиційного гончарства України впродовж 30-х – 50-х років XX століття. В основу книги покладено архівні документи, літературні й польові джерела, що стосуються мешканців гончарної столиці України – містечка Опішного – й навколишніх гончарних осередків сучасного Зіньківського району Полтавської області. Подано життєписи й матеріали фальсифікованих кримінальних справ гончарів, працівників гончарних підприємств, працівників і випускників гончарних шкіл, керамолога.

Для керамологів, істориків, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться трагічними сторінками в історії України й намагається унеможливити їх повторення в майбутньому.

Гейко Анатолій. 60 грн.
Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї.
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 176 с.

Монографія є першим спеціалізованим дослідженням ремонту глиняного посуду на теренах України й суміжних країн. Керамологічні, археологічні й етнографічні джерела дозволили вивчити це унікальне явище традиційно-побутової культури від найдавніших часів до сьогодення. Комплексно охарактеризовано види ремонтування, особливості їх еволюції й причини зникнення, відображення теми у фольклорі й художніх творах. У додатках подано практичні поради щодо ремонту глиняних виробів.

Для керамологів, археологів, етнологів, істориків, музейних працівників, викладачів і вчителів історії, краєзнавців, а також усіх, хто цікавиться традиційно-побутовою культурою України.

Рахно Костянтин. 110 грн.
Свистопляска і Ренкавка. Глиняні вироби в традиційно-побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів. *– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 488 с.*

Монографію присвячено календарній обрядовості з використанням глиняних виробів у традиційно-побутовій культурі росіян і поляків – Свистоплясці та Ренкавці. На підставі широкого кола джерел простежено ґенезу й еволюцію цієї обрядовості, первісно пов'язаної з язичницьким культом бога грому Перуна й відродженої нині як громадські урочистості. Проаналізовано шлях глиняних виробів від культової пластики до дитячої іграшки та мистецьких творів, які стали уособленням етнічності, фактором збереження локальної й національної ідентичності за доби глобалізації.

Для керамологів, етнологів, фольклористів, істориків, релігієзнавців, етнолінгвістів, культурологів, мистецтвознавців і всіх, хто цікавиться міфологією, фольклором і традиційною культурою слов'ян.

Українська керамологія: 140 грн.
Національний науковий щорічник. За рік 2008:
Експеримент у сучасній керамології
/ За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла.
– Опішне: Українське Народознавство, 2013. – Кн.IV. – Т.1. – 592 с.: іл.

В основу чергового тому Національного наукового щорічника «Українська керамологія» покладено матеріали Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань?» (Опішне, Полтавщина, 28–30.05.2008). Метою його проведення було з'ясування місця й ролі експериментів у сучасних керамологічних дослідженнях, виявлення позитивних і негативних моментів у використанні їх під час вивчення давнього гончарства, впровадження в практику сучасних керамологічних студій спеціальних методів дослідження історичної кераміки. У додатках подано статті керамологічної проблематики провідних українських і російських учених.

Щорічник присвячено пам'яті видатного керамолога, доктора історичних наук, професора Олександра Бобринського (04.08.1930 – 01.10.2010)

Для керамологів, істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться культурною спадщиною України та інших країн світу.

ВИДАВНИЦТВО «УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЗНАВСТВО» РЕАЛІЗОВУЄ ТАКОЖ ІНШІ ВЛАСНІ ВИДАННЯ:

Бібліографія українського гончарства. 1999: Науковий щорічник. –Опішне: Українське Народознавство, 2000. – Вип.1. – 120 с., іл 12,0

Бібліографія українського гончарства. 2000: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське Народознавство, 2001. – Вип.2. – 120 с., іл 15,0

Бібліографія українського гончарства. 2001: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське Народознавство, 2003. – Вип.3. – 136 с., іл 15,0

Бібліографія українського гончарства. 2002: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське Народознавство, 2003. – Вип.4. – 144 с., іл 15,0

Бібліографія українського гончарства. 2003: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське Народознавство, 2004. – Вип.5. – 144 с., іл 20,0

Бібліографія українського гончарства. 2004: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське Народознавство, 2007. – Вип.6. – 248 с., іл.....48,0

Бібліографія українського гончарства. 2005: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське Народознавство, 2009. – Вип.7. – 304 с., іл.....50,0

Бібліографія українського гончарства. 2006: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське Народознавство, 2010. – Вип.8. – 296 с., іл.....70,0

Бібліографія українського гончарства. 2007: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Вип.9. – 392 с., іл.....80,0

Гончарний здвиг донбасу (У 3–х книгах) (Кн.1. Пошивайло Олесь. Гончарна велич і трагедія Макарового Яру доби розстріляного відродження. – 240 с.; Кн.2. Овчаренко Людмила. Макарово–ярівський осередок гончарної освіти в Україні. – 160 с.; Кн.3. Гончарство Макарового Яру кінця XIX – середини XX століття: документи і матеріали – 400 с., іл). – Опішне: Українське Народознавство, 2008.....200,0

Гончарний здвиг донбасу (У 3–х книгах) (Кн.1. Пошивайло Олесь. Гончарна велич і трагедія Макарового Яру доби розстріляного відродження. – 240 с.; Кн.2. Овчаренко Людмила. Макарово–ярівський осередок гончарної освіти в Україні. – 160 с.; Кн.3. Гончарство Макарового Яру кінця XIX – середини XX століття: документи і матеріали. – 400 с., іл.). – Опішне: Українське Народознавство, 2008 + **ФУТЛЯР** 250,0

Друга Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (2 липня – 31 жовтня 2010): Альбом-каталог. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – 312 с.: іл. + DVD 160,0

Качкан Володимир. Жива Глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішного. – Опішне: Українське Народознавство, 1994. – 232 с., іл.....25,0

Коваленко Оксана. Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини). – Опішне: Українське Народознавство, 2009. – 144 с., іл 50,0

Курочкін Олександр. Українські новорічні ритуали: «Коза» і «Маланка». – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – 392 с., іл.....30,0

Лащук Юрій. Покутська кераміка. – Опішне: Українське Народознавство, 1998. – 160 с., іл.....25,0

Марченко Тетяна. Козаки-Мамаї. – Київ–Опішне, 1991. – 80 с., іл 10,0

Микола Вакуленко: Альбом. – Опішне: Українське Народознавство, 2002. – 72 с., іл.....17,0

Міщанин Віктор. Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – 368 с., іл 25,0

Національний фотоконкурс у Опішному «Гончарні ВІЗІЇ країни» (1 березня – 30 жовтня 2010): Альбом-каталог. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – 116 с.: іл.....85,0

Перша Національна виставка–конкурс художньої кераміки «КерамПіК у Опішному!» (2 липня – 30 жовтня 2009): Альбом–каталог. – Опішне: Українське Народознавство, 2010. – 208 с.: іл. + DVD 120,0

Пошивайло ігор. Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти. – Опішне: Українське Народознавство, 2000. – 432 с., іл 40,0

Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 410 с., іл.....25,0

Пошивайло Олесь. Гончарство Лівобережної України XIX – початку XX століть і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості. – К.: Молодь, 1991. – 282 с 20,0

Пошивайло Олесь. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX – на початку XX століть. – Опішне, 1989. – 61 с.....10,0

Пошивайло Олесь. Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ (2001-2005). – Опішне: Українське Народознавство, 2007. – Кн.1. – 776 с., іл 105,0

Пошивайло Олесь. Українське гончарство: Програма-запитальник для дослідження традиційного гончарства та збирання етнографічних матеріалів. – Опішне, 1988. – 29 с.....6,0

Ротач Петро. Грудочка любимої землі (Василь Симоненко і Полтавщина). – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – 96 с., іл 15,0

Ротач Петро. іван Котляревський у листуванні. – Опішне: Українське Народознавство, 1994. – 336 с., іл.....20,0

Сморж Леонід. Гончарівна (одержима керамікою). – Опішне: Українське Народознавство, 2005. – 304 с., іл.....30,0

Українська Керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007.

Українська народна декоративно–вжиткова творчість: Бібліографічний покажчик публікацій 1975–1985 рр. – Київ-Опішне, 1990. – 79 с 10,0

Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник: Науковий збірник за минулі літа. – Опішне: Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – 520 с., іл 30,0

Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – 576 с., іл 40,0

Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – 576 с., іл 40,0

Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн.4. – 656 с., іл.....66,0

Український керамологічний журнал. – 2002. – №3. – 160 с., іл.....22,0

Український керамологічний журнал. – 2002. – №4. – 160 с., іл.....22,0

Український керамологічний журнал. – 2004. – №1. – 192 с., іл 24,0

Український керамологічний журнал. – 2004. – №4. – 192 с., іл.....24,0

Щербань Анатолій. Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII–початку III століття до н.е. (за глиняними виробами). – К.: Молодь, 2007. – 256 с., іл.....43,0

Книги можна замовити поштою або придбати за адресою:

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164;
тел. +38 (05353) 42416, 42417; факс +38 (05353) 42416;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net;
www.opishne-museum.gov.ua

ВЕЛЬМИШАНОВНІ ДОБРОДІЇ!

КЕРАМОЛОГИ, ТЕХНОЛОГИ, АРХЕОЛОГИ, ЕТНОГРАФИ, ІСТОРИКИ, МИСТЕЦТВОЗНАВЦІ, КУЛЬТУРОЛОГИ, ХУДОЖНИКИ, ЖУРНАЛІСТИ, КРАЄЗНАВЦІ, УСІ, КОМУ НЕ БАЙДУЖИЙ ДУХОВНИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ! ГОНЧАРСЬКА КНИГОЗБІРНЯ УКРАЇНИ ЩИРОСЕРДНО ПРОСИТЬ ВАС НАДСИЛАТИ ЇЙ УСІ ВАШІ ПУБЛІКАЦІЇ З ПИТАНЬ ГОНЧАРСТВА УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН СВІТУ, В ОРИГІНАЛАХ ЧИ КСЕРОКОПІЯХ

Усі Ваші публікації, публікації про Вас будуть включені до анотованих статей «Бібліографії українського гончарства»

Умовою публікації в щорічнику Ваших матеріалів є наявність їх у Гончарській Книгозбірні України чи в Національному архіві українського гончарства. При цьому необхідно чітко зазначити джерело публікації за такою схемою:

для книг: Автор. – Назва книги. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – Кількість сторінок;

для статей: Автор. Назва статті // Назва періодичного видання (книги), де надрукована стаття. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – №. – Випуск. – Том. – День. – №№ сторінок.

За необхідності, Книгозбірня оплатить поштові витрати та вартість надісланих видань

Гончарська книгозбірня України,

Вул.Партизанська, 102,
Опішне, *Полтавщина*, 38164, *Україна*;
тел./факс (05353) 42416, 42475;
e-mail: *opishne_museum@poltava.ukrtel.net*

«Бібліографію українського гончарства» за 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008 роки можна замовити за адресою:

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, тел./факс (05353) 42416, 42175; e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

ПОЛОЖЕННЯ
про атрибутування глиняних виробів експертною комісією Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України

Заявки на атрибутування глиняних виробів приймаються від юридичних і фізичних осіб. Для атрибутування глиняних виробів замовник подає заявку та твір, який потрібно атрибутувати.

Кераміка приймається винятково від безпосереднього власника (за дорученням юридичної особи). Дирекція Інституту керамології відповідає за зберігання отриманих на атрибуцію творів.

Під час передачі кераміки для атрибутування складаються:

– акт на тимчасове зберігання творів із обов'язковим зазначенням назви, короткого опису (матеріал, техніка, розміри), історії походження предмета; наявних облікових позначень, стану збереження твору;

– договір на атрибутування.

Власники можуть застрахувати свої твори на випадок пошкодження їх під час перебування на тимчасовому зберіганні в Інституті керамології.

Твори, передані на тимчасове зберігання для атрибутування, власники забирають не пізніше зазначеного в акті терміну тимчасового зберігання предмета, після закінчення якого Інститут керамології не несе відповідальності за збереження твору.

Оплата атрибутування глиняних виробів проводиться згідно з кошторисом, затвердженим дирекцією Інституту керамології. Власник сплачує аванс у розмірі 50% від кошторисної вартості атрибутування. За умови припинення дії договору на вимогу власника після початку виконання робіт сплачена сума авансу не повертається.

Для атрибутування окремих робіт можуть залучатися фахівці інших науково-дослідних, музейних установ та закладів. Вартість робіт, що виконуватимуться ними, враховується в загальному кошторисі атрибутування.

Після проведення атрибутування видається письмовий «Сертифікат про результати атрибутування глиняного виробу експертною комісією Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України» і акт на виконані роботи, затверджені директором Інституту керамології.

Один примірник «Сертифіката про результати атрибутування глиняного виробу експертною комісією Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України» зберігається в архіві Інституту керамології.

Інститут керамології, за згодою власника, набуває право використання фотографій атрибутованої кераміки та результатів її дослідження в наукових студіях і публікаціях своїх співробітників.

Вул.Партизанська, 102, Полтавщина, Опішне, 38164, УКРАЇНА

Тел./факс +38 (05353) 42175
e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net
www.ceramology-inst.gov.ua

Наукове видання

МЕТКА Людмила Олексіївна

ГЛИНА Й ГЛИНЯНИЙ ПОСУД В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ МЕДИЦИНІ

(XIX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

Монографія

Початковий макет книги виготовлено в ТОВ «АСМІ».
Видавничий макет книги, літературне й художнє редагування, коректуру, покажчики, художнє оформлення підготовлено Видавництвом «Українське Народознавство» Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Комп'ютерний набір
Людмила Метка
Оксана Метка
Олена Зубань
Олена Устименко

Літературні редактори
Людмила Гусар
Олесь Пошивайло

Коректори
Людмила Гусар
Олесь Пошивайло

Укладачі покажчиків
Оксана Андрушенко
Ольга Карунна
Галина Панасюк
Тетяна Хрипун

Комп'ютерна верстка
Владислав Радченко
Олена Зубань
Олена Устименко

Перекладач і редактор текстів англійською мовою
кандидат історичних наук
Костянтин Рахно

Дизайн обкладинки, художнє оформлення
заслужений працівник культури України
Юрко Пошивайло

Художній редактор
Юрко Пошивайло

Інститут керамології
– відділення Інституту народознавства НАН України

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42175;
e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net;
www. ceramology-inst.gov.ua
Свідоцтво: серія ДК, №1411 від 02.07.2003

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42416, 42415;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net;
www. opishne-museum.gov.ua
Свідоцтво: серія ДК, №4337 від 13.06.2012

Підписано до друку 14.01.2014.
Формат паперу 60x90/16.
Папір крейдований. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 15,5. Тираж 200 прим. Зам. №

Видавець і виготовлювач ТОВ "АСМІ".
36011, м. Полтава, вул. В.Міщенка, 2.
Тел./факс: (0532) 56-55-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК №4420 від 16.10.2012 р.